

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLERDE YENİ ARAYIŞLAR VE ÇALIŞMALAR

CİLT II

EDİTÖR:

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Murat Ozan
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi
Editör • Doç. Dr. Ayşe Çatalcalı Ceylan
Birinci Basım / First Edition • © Mayıs 2021
ISBN • 978-625-7721-25-7

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6
Güzelbahçe / İZMİR
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLERDE YENİ ARAYIŞLAR VE ÇALIŞMALAR

CİLT II

EDİTÖR:

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

İÇİNDEKİLER

Bölüm 11

“HOMO ECONOMICUS” YA DA “İKTİSADİ İNSAN” HAKKINDA
FELSEFİ BİR DEĞERLENDİRME

Recep Batu GÜNÖR 1

Bölüm 12

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE YÜKSEKÖĞRETİM
KURUMLARINDA TÜKENMİŞLİK

Özdal KOYUNCUOĞLU 13

Bölüm 13

DİN SOSYOLOJİSİNİN REFERANSLARI VE İSLÂMİLİĞİ
MESELESİ

Yılmaz CEYLAN 43

Bölüm 14

BİST BANKA ENDEKSİNDEKİ BANKALARIN BÜTÜNLEŞİK
ENTROPİ VE WASPAS YÖNTEMİYLE FİNANSAL ETKİNLİK
ANALİZİ

Naci YILMAZ 65

Bölüm 15

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE YENİ YAKLAŞIMLAR

Seçil ULUFER KANSOY 85

Bölüm 16

HANELERİN KREDİ KARTINA SAHİP OLMASININ DESTEK
VEKTÖR MAKİNELERİ İLE TAHMİNİ

Uğur ERCAN 103

Bölüm 17

SOSYAL DIŞLANMA VE YOKSULLUĞUN GECEKONDUDA
GÖRÜNÜMÜ: DENİZLİ KENTİ ÜZERİNE BİR ALAN
ARAŞTIRMASI

Zuhal ÇİÇEK 123

Bölüm 18

İDARİ ÖZERKLİĞİN ÜNİTER DEVLETYAPISINA UYGUNLUĞU

Tülin ÇAĞDAŞ..... 145

Bölüm 19

“İLİM ÖGEN!” ŞİİRİ ÜZERİNE BİR METİN DİL İNCELEMESİ

Serpil SOYDAN 171

Bölüm 20

ŞÂHNÂME'YE NAZİRE FARŞÇA BİR ESER: ÇÂKERÎ SİNAN BEY'İN SÜLEYMÂNNÂME'Sİ

Çetin KASKA 185

Bölüm 21

DELACROIX' İN RESİM SANATINDAKİ YERİ VE YAPITLARINDAN OLAN “HALKA ÖNDERLİK EDEN ÖZGÜRLÜK” ADLI YAĞLI BOYA RESMİN YARATIMINDAKİ SOSYAL GERÇEKLİK OLGULARI

Hüseyin UYSAL & Turan ENGİNOĞLU 215

Bölüm 11

“HOMO ECONOMICUS” YA DA “İKTİSADİ İNSAN” HAKKINDA FELSEFİ BİR DEĞERLENDİRME

Recep Batu GÜNÖR¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü b.gunor@hbv.edu.tr

İnsanı diğer canlılardan ayıran önemli niteliklerinden birisi olan eylemde bulunabilme özelliği, düşünce tarihi açısından sürekli olarak farklı sorulara konu olmuştur. Bu sorular arasında eylemin niteliği, nedeni ve sonucu gibi sorular yer almaktadır. Ayrıca insan eylemini neyin veya nelerin motive ettiği konusu yine düşünce tarihinde farklı disiplinler tarafından ele alınmış bir konudur. Üzerinde tam olarak uzlaşma varılmış bir konu olmasa da farklı düşünürler insan eylemlerini şekillendiren farklı etmenler olduğunu iddia etmişlerdir. Bu farklılığın nedeni elbette ki insan eylemlerinin çok karmaşık bir yapıda olmasıdır. Bu nedenle her bir insan için geçerli bir davranış modeli olduğunu iddia etmek ve böylesi bir modeli geliştirmek oldukça zordur.

Davranış modelleri konusu esasen psikoloji disiplininin ilgi alanı olarak kabul edilse de düşünce tarihine bakıldığında felsefe, sosyoloji ve iktisat gibi disiplinlerin de bu konu ile ilgilendiği görülmektedir. Bu çalışmanın ana konusu olan “homo economicus” yani “iktisadi insan” düşüncesi de işte insan eylemlerini motive eden unsurları ele alan bir düşüncedir. İktisadi insan kavramı özellikle kapitalist üretim şekillerinin yaygınlaşmaya başladığı 17. Yüzyılda kendisi göstermeye başlamış ve hala da günümüzde geçerliliğini koruyan bir kavramdır. “Homo economicus” terimi yani “iktisadi insan” kavramı, psikolojiden felsefeye, iktisattan sosyolojiye değin farklı disiplinler tarafından kendilerine konu edinilen bir kavramdır. Bunun en önemli nedeni, bu kavramın insan doğası ile ilgili bir ön kabule dayanarak insan eylemlerinin belirlenmesi hakkında bir iddia ortaya atmasıdır. İnsan adı verilen varlığın eylemlerinin nasıl şekillendiği veya tercihlerinin neye göre olduğu sorunu yüzyıllardır tartışılmalan bir sorundur. İşte homo economicus düşüncesi en genel anlamıyla insan eylemlerinin kendi çıkarını maksimize etme kaygısı ile oluştuğunu söyleyerek bu sorunu aşma amacı gütmektedir. Homo economicus kavramı, genel olarak bir sosyal teori olarak düşünüldüğünde, insanların neden sosyal normlara uyduğunu açıklamak için kullanılan bir model sunmaktadır. Başka bir deyişle insanların devlet tarafından kanun şeklinde veya toplum tarafından sosyal norm şeklinde oluşturulan ilkelere neden rıza gösterdikleri sorusuna cevap olarak ortaya bir insan modeli koymaktadır. Araçsal olarak rasyonel, kendi ilgilerini gözetken bireylerin stratejik etkileşimlerinin ürünü olarak sosyal normlara uygun davranışı açıklar.

İktisadi insan düşüncesinin felsefi altyapısı incelendiğinde karşımıza genellikle etik öğretiler çıkmaktadır. Başka bir deyişle bu kavram felsefe tarihinde genellikle insan eylemlerinin niteliğini sorgulayan ahlak felsefesi yani etik disiplini tarafından incelenmiştir. İktisadi insan, fayda maksimizasyonu peşinde koşan birey varsayımına dayandığında, ahlak felsefesindeki karşılığı, sadece kendi çıkarını düşünen egoist ve hedonist

birey anlamına gelmektedir (Akyıldız, 2008, s. 30). Bunun nedeni hem egoizmin hem de hedonizmin sübjektif bakış açısından hareketle iyi ve kişisel ilgi arasında bir doğru orantının olduğunu iddia etmeleridir. Başka bir deyişle her iki öğreti de aslında iktisadi insan modelinin savunduğu kendi öz ilgisi peşinde koşan insanı kabul eder ve ahlaki açıdan iyi şeklinde değerlendirilmesi gereken eylemlerin işte bu öz ilgi gözetilerek yapılan eylemler olduğunu iddia eder.

İktisadi insan kavramının felsefi anlamda sitemli bir biçimde ilk defa ele alınışının ünlü İngiliz düşünürü Thomas Hobbes tarafından olduğu iddia edilebilir. İçinde bulunduğu İngiliz iç savaşını sonlandırabilmek için kendi politik felsefesini tasarlayan Hobbes, devlet adlı kurumun sonradan oluşturulduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla tarihte henüz devletin veya herhangi bir otoritenin olmadığı bir zaman dilimi vardır ki Hobbes buna doğa durumu adını vermektedir (Hobbes, 1992, s. 99). İşte iktisadi insan, bu doğa durumundaki insan modelidir. Hobbes'un buradaki insan tasavvuru; kendini her zaman diğerlerinden üstün tutar ve kendini şereflendirmekten ve kendi işini yapmaktan gurur duyar ve bu yüzden de intikamcı bir gözle iktisadi insandır (Moss, 2002, s. 1). Hobbes'un kendi ifadesi ile herhangi bir otorite olmadığı yerde birbiri ile sürekli bir savaş halinde olan insanı savaşa iten üç neden vardır: rekabet, şan ve şeref ile güvensizlik. İşte iktisadi insan da burada devreye girmektedir. Düşünüre göre her insan istisnasız bir biçimde kendi ilgisi peşinde koşacağı için sürekli olarak diğerleri ile rekabet içinde olacaktır. Burada hemen belirtilmelidir ki Hobbes düşüncesinde hem iktisadi insanın hem de rekabet ilkesinin temeli iktisadi hayatta değil sosyal hayattadır. Yani ona göre kendi rasyonel ilgilerinin peşinde koşan insan, sadece iktisadi anlamda bunu yapmaz aksine hayatın her aşamasında bu şekilde davranır.

Hobbes, savunmuş olduğu insan modelinin temelinde egoizm düşüncesinin olduğunu vurgular. Felsefe tarihinde Antik Dönemden beri geçerliliğini koruyan egoizm düşüncesi temel olarak insanın ahlaki eylemlerinin kendi ilgilerini gözeterek yaptıkları eylemler olduğunu iddia eder (Edwards, 1967, s. 463). Buna göre insanın kendi ilgilerinin peşinden koşması doğru olduğu gibi aynı zamanda da ahlakidir. Hobbes, bu düşüncüyü daha da ileri götürerek, insanın kendi ilgilerinin peşinden koşmasının ahlaki olmasının yanında doğal olduğunu da iddia eder. Yani ona göre insanın kendi ilgilerini gözetken eylemlerde bulunması doğası gereğidir. Buna uygun hareket etmeyen insanlar doğalarına aykırı şekilde davranan insanlardır. Felsefe tarihinde psikolojik egoizm olarak adlandırılan bu öğretinin “iktisadi insan” modeline uygun olduğu çok rahat bir şekilde söylenebilir. Hobbes'a göre devlet gücünün olmadığı doğa durumunda iktisadi olarak davranan insan için savaş ortamı kaçınılmazdır. Bundan kurtulmak için de insan yine rasyonel bir seçim yapıp, kendi canını ve

malını güvence altına almak için devlet adlı kurumu sözleşme yoluyla oluşturacaktır (Hobbes, 1992, s. 131-133). Burada yine belirtilmelidir ki günümüzde kullanılan iktisadi insan modeli, kendi ilgilerinin peşinden giderek refaha ulaşan insanlardan oluşan bir toplumun yine aynı şekilde refaha ulaşacağını iddia eder. Yani iktisadi insan modelinin uygulandığı bir toplum refaha ulaşan bir toplum olacaktır. Bu iyimser bakış açısının tersine Hobbes'un iktisadi insan modelinde sürekli bir savaş durumu olacaktır. Bu savaş durumunu ortadan kaldırmak için de gerekli müdahaleyi yapabilecek bir güç lazımdır ki bu fikir, ileride görüleceği üzere Adam Smith ve John Stuart Mill'i düşüncelerine zıttır.

İktisadi insan düşüncesinin ilk defa sistematik bir biçimde Thomas Hobbes tarafından ele alındığı söylenebilirse de bu terimi ilk defa kimin kullandığı sorusuna net bir cevap verilememektedir. Çoğunlukla "homo economicus" terimini ilk defa sistematik bir biçimde kullanan kişinin 1888 yılında yazmış olduğu *A History of Political Economy* (Politik Ekonominin Tarihi) adlı eseri ile John Kells Ingram olduğu kabul edilmektedir. Daha sonra ise John Neville Keynes bu kavramı kullanarak iktisat alanına sokmuştur (Persky, 1995, s. 222). Her iki iktisatçı da bu kavramı John Stuart Mill'in görüşlerini eleştirerek olumsuz bir anlamda kullanmışlardır. Terimin ortaya çıkışı hakkındaki farklı bir görüşe göre de bu terim daha önce Alman kaynaklarında Karl Rau tarafından kullanılmıştır. O, 1826 ve 1847 yıllarında baskısı yapılan Grundsätze Volkswirtschaftslehre (Ekonominin Temelleri) adlı eserinde bu terimi ilk defa kullanmıştır (O'Boyle, 2007, s. 322).

İktisadi insan kavramını akla genellikle neoliberalizm düşüncesini çağrıştırmaktadır. Başka bir deyişe günümüzde neoliberalizm doktrininin iddia ettiği insan türü, kendi ilgileri için en akla yatkın olan seçeneği tercih eden insandır ki bu da iktisadi insan ile eş anlamlıdır. İktisadi insan kavramı denilince akla öncelikle Adam Smith ve John Stuart Mill gelmektedir. Modern iktisat kuramının öncülerinden olan bu düşünürler, insanın rasyonel seçimler yapan varlıklar oldukları kabulünden hareketle iktisadi yaşama yön veren insan modelinin işte bu şekilde davranan iktisadi insan olduğunu iddia etmişlerdir. Anderson'a (2000) göre homo economicus terimi öncelikle ekonomik bir anlama sahipken; rasyonel olarak kendi ilgisini düşünen fail modeli aynı zamanda siyaset bilimi, sosyoloji, hukuk ve felsefenin önemli alt alanlarına da hâkim olmuştur. Buna göre iktisadi insan kavramı felsefi anlamda özellikle egoizm ve davranış teorileri ile ilişkili olarak şekillenmesine rağmen özellikle liberalizmin ve buna paralel olarak kapitalizmin gelişmesiyle birlikte daha çok sonuçların tahmini için analitik bir araç ve bir toplumda sınırlı kaynaklarla çalışan insanların kendi ilgilerini gözetken fayda maksimizatörü için bir model haline geldi (Ng, Tseng, 2008, 2). Günümüz geç dönem kapitalizm anlayışının belki de en

önemli itici gücü olan tüketim kavramı, aynı şekilde iktisadi insan modeli ile uyumlu hale geldiği için bu kavram günümüzde bile geçerliliğini sürdürebilmektedir.

Liberalizm açısından iktisadi insan modelinin genel anlamda beş tane ilkesi olduğu iddia edilebilir (Urbina, Villaverde, 2019, s. 65-67). Bunlardan birincisi düşünen, karar veren ve kendi ilgilerine göre eylemde bulunan birey fikrinden hareket eden *bireycilik* ilkesidir. İkincisi, insanın hazları ve acıları, maliyeti ve faydayı hesaplayabilen varlık olarak kabul edip, verili araçlar içinde kendisine en iyi sonucu hesaplayıp ona göre eylemde bulunduğu şeklindeki *davranışı optimize etme* ilkesidir. Üçüncü ilke, insanın her türlü bilgiye ulaşabileceği önermesini savunan *rasyonellik* ilkesidir ki buna göre insan akıl sahibi bir varlık olarak tamamen objektif bir biçimde eylemlerini rasyonellik ilkesine göre belirler. Dördüncü ilke buraya kadar sayılan özelliklerin her bir kültürdeki her bir toplumdaki insanlar için geçerli olduğunu iddia eden *evrensellik* ilkesidir. Buna göre iktisadi insan modeli evrensellik niteliğine sahiptir ve insanlar arasında ayırım yapmaksızın her bir birey için geçerlidir. Liberalizm açısından iktisadi insan kavramının beşinci ve son ilkesi, insanların iktisadi hayatta aldıkları kararları belirleyen *dışsal tercihler* olduğu şeklindeki ilkedir.

Serbest piyasa ekonomisinin amansız bir savunucu olan Adam Smith'in, kendi iktisadi sistemini oluştururken yararlandığı iki temel kavram “görünmez el” ve “iktisadi insan”dır. Düşünürü göre; kuşkusuz, her insan doğası gereği önce ve esas olarak kendisini düşünür ve kendisini düşünmeye başka herhangi bir kişiden daha uygun olduğu için, böyle olması uygun ve doğrudur (Smith, 2004, s. 96). Buna göre insanın kendi ilgilerinin peşinden koşması hem doğası gereğidir hem de rasyonel olarak geçerlidir. Smith'in iktisadi insan modelinin bir toplum için en iyi model olduğunu iddia etmesinin altında onun herhangi bir dış müdahale olmadığı yerde bunun topluma da fayda sağlayacağını düşünmesi yatmaktadır. Adam Smith'in iddia ettiği bu sistemde müdahalesizlik önemli bir yer tutmaktadır. Ona göre iktisadi insan, kendi rasyonel seçimlerinin peşinden koşması için, serbest bir ortamda bulunmalıdır. Herhangi bir müdahalenin olduğu yerde ise insan, kendi ilgilerinin peşinden gitme konusunda tereddütte kalacak ve özgür bir biçimde eylemde bulunamayacaktır. Düşünür, kendi yaşadığı dönem için bunu şu şekilde açıklar; İskoçya'da “anonim şirket” olarak adlandırılan birçok serbest işletmenin faaliyetlerine, hükümetin eylemleri veya büyük şirketlerin uygulamaları tarafından müdahale edilmesi, iktisat teorisinin iki ana önermesi olan “görünmez el” ve “iktisadi insanın” varlığı ile çelişmektedir (Mendis, 1998, s. 171). Dolayısıyla da devletin müdahale etmediği bir yerde düzen, kendiliğinden bir şekilde oluşacaktır.

Liberalizm düşüncesinin ilkelerinden bir tanesi olarak adlandırılabilir kendiliğinden doğan düzen düşüncesi, Adam Smith'in "iktisadi insan modeli" sayesinde var olabilir. Düşünür'e göre; akşam yemeğimizi veren kasap, lokantacı ya da fırıncının bunu yapmasının nedeni onların iyilikseverliği değil aksine kendi ilgilerini gözetmeleridir (Smith, 1993, s. 30). Yani Smith'e göre bize her türlü olanağı sağlayan işletmeler, bunu bizim iyiliğimiz için değil kendi kazançları için yaparlar. Dolayısıyla da burada herhangi iyilik veya fedakarlıktan bahsetmek gereksizdir. İşte insanların kendi ilgilerinin peşinden koşmalarının neticesinde insanlar hizmet alırlar ve toplum olarak daha refah içerisinde yaşayabilirler. Kendiliğinden doğan düzen fikrinin karşısında ise sonradan oluşturulmuş düzen vardır ki burada insana kendi rasyonel tercihlerinin peşinden koşma imkânı verilmez. O halde iktisadi insan modelinin uygulanamayacağı sistem devletçi ekonominin hakim olduğu sistemdir. Devlet, insanlar üzerinde baskı kurabilecek en örgütlü kurum olduğu için, iktisadi insanların oluşturamadıkları düzeni kendisi oluşturur. Devletin oluşturduğu bu düzen ise müdahaleci bir düzendir ve dolayısıyla da Adam Smith'in arzu etmediği bir düzendir.

Burada belirtilmesi gerekir ki, Adam Smith, iktisadi insan kavramı ile egoist veya bencil bir insan tasavvurunda bulunmaz. Smith için bencillik, piyasa sisteminin bir itici gücü ve ekonomik ilerlemenin temel bir motoru olmasına rağmen, genellikle sempati duyguları ve ahlak ilkeleri ile mayalanır (Hodgson, 2013, s. 12). Buradan hareketle bir anlama insanın kendi ilgilerini gözetme özgürlüğünün sınırsız olmadığı da iddia edilebilir. Çünkü serbest bir piyasa ancak işbölümleri ve sınırsız rekabet uygar bir toplum üzerine inşa edildiğinde iyi işleyebilir. Smith'in, insanın hem kendi ilgilerinin peşinden koştuklarını hem de ayrıca diğer insanların duygularını bir ölçüde paylaştıklarını iddia etmesi, kendisinin en çok eleştirildiği nokta olarak gözükmektedir. Yani Smith'e göre rasyonel anlamda kendisini düşünen tercihlerde bulunan iktisadi insan, ahlaki anlamda ise duygudaşlık ilkesi içerisinde aynı duyguları paylaştığı diğer insanların ilgilerini de gözetebilmektedir. Düşünür be çelişkili durumdan kurtulmak için duygudaşlığın özellikle ahlaki alanda geçerli olduğunu iddia ederek, insanın iktisadi ve ahlaki alanları arasında bir ayrım yapmıştır. Her iki alanın çakıştığı durumlarda ne olacağı sorusu düşünürün felsefesinde tam olarak cevaplanamamış olsa da Smith; kişi kendi menfaati için ya da öteki insana faydası dokunacak diye bir başkasına zarar verecek, onu üzecek şeyler yapmamalı kendini bir başkasından önde tutmamalı, bir başkasını incitmemeli ve rencide etmemelidir (Öziş, Atbaşı, 2019, s. 767) diyerek egoizmin veya bencilliğin toplumun refahı için uygulanabilir olmadığını iddia etmiştir.

İktisadi insan kavramı ile ilgili olarak literatürde akla gelen bir diğer önemli isim John Stuart Mill'dir. John Stuart Mill genellikle iktisadi insanın yaratıcısı olarak tanımlansa da, aslında bu tanımlamayı kendi yazılarında hiç kullanmamıştır. Hatta Mill üzerinde kapsamlı bir otobiyografi yazan Capaldi'ye (Capaldi, 2004, s. 195) göre John Stuart Mill, iktisadi insan anlayışını savunmak bir yana o düşünceye karşı çıkan bir düşündürdür. Bunun da en önemli nedenlerinden birisi Capaldi'ye göre Mill'in insan eylemlerinin kaynağı olarak egoizm düşüncesine karşı çıkmasıdır. Bunun devamı olarak da insanın kendi ilgilerinin peşinden koşmasının haklı görüldüğünde bunun durumları zaten kötü olan alt sınıftaki bireylerin durumlarını daha da kötüye götüreceğini düşünmesidir. Bu görüşlere rağmen yine de düşünce tarihine bakıldığında iktisadi insan ile John Stuart Mill'in görüşleri arasında bir paralellik olduğu görülmektedir. Bu iddiayı doğrulayabilmek için düşünürün hem insan hem de iktisat ile ilgili tanımlamalarına değinmek gereklidir.

Mill'e göre insan, dünyadaki en yüce varlıktır ve bu konumuna uygun bir hayat sürmelidir. Kaderi ve bir insan olarak göreceli değeri, kendisini mükemmelleştirmeyi, elinden gelen en "yüce" veya "iyi şey" olmayı kapsamaktadır (Ak, 2015, s. 49). Burada tabii ki Mill'in bahsettiği bu insanın temel hakkının özgürlük olduğunu vurgulamak gereklidir. Mill, özgürlük, bağımsızlık, bireysellik gibi terimleri ya birbirleri yerine ya da ortak bir idealin farklı yönlerini belirtmek için kullandığı görülür. Burada düşünürün amacının insana kendi hayatını seçme ve belirleme konusunda tam bir özgürlük vermek olduğu iddia edilebilir. İşte iktisadi insan modeli ile John Stuart Mill'in görüşlerinin örtüştüğü yerlerden bir tanesi budur. Hem düşünüre göre hem de iktisadi insan modeline göre insan, herhangi bir müdahale ve yönlendiriciden bağımsız olarak kendi seçimlerini kendisi yapar ve bunu yaparken de aklını kullanır. John Stuart Mill'in en önemli fikirlerinden ve düşünce tarihine katmış olduğu en önemli değerlerden bir tanesi özgürlük kavramıdır. En genel anlamıyla insana bu dünyada kendi kaderini kendisinin belirlemesi imkanı veren özgürlük kavramı, bir anlamda insanın kendini gerçekleştirme veya kendi seçimlerini yapabilme potansiyelinin aktüele dönüşmesine imkan tanıyan yüce bir değerdir.

İktisadi insanın insandan sonra diğer ayağı olan iktisat ile ilgili olarak Mill, özellikle John Locke ve Adam Smith tarafından savunulan sınırlı devlet ilkesini eleştirerek, sosyal devletin iktisadi hayata müdahale etmesine diğer liberal düşünürler gibi soğuk bakmaz. O, ne insan doğasının tamamını ne de insanın toplumdaki tüm davranışını sosyal devlet tarafından desteklenmiş olarak ele almaz. Onunla yalnızca servete sahip olmayı arzulayan ve bu amaca ulaşmak için araçların karşılaştırmalı etkinliğini yargılayabilen bir varlık olarak ilgilenir (Urbina, Villaverde, 2019, s. 64). Mill'e göre iktisadi insan; yalnızca servete sahip olmayı

arzulayan ve bu amaca ulaşmak için araçların karşılaştırmalı etkinliğini yargılayabilen bir varlıktır (Mill, 1967, s. 321). Mill, iktisadi insanın temel fikrinin verimli araçlar ve zenginlik arasındaki bağlantı olduğuna işaret etse de, zenginliğin anlamı yalnızca maddi zevklere ulaşmak değildir. Mill'in iktisadi insanının dört ayrı ilgisi vardır: birikim, eğlence, lüks ve üreme (Persky, 1995, s. 223). Bu dört kişisel ilgi, insan eylemlerini şekillendiren ve belirleyen ilkelerdir. Dolayısıyla da özellikle iktisadi insan için bu kişisel ilgilerinin peşinden gitmesi, onları arttırmak için rasyonel seçimler yapması doğal ve beklenen bir olaydır.

İktisadi insan modele düşünce tarihinde farklı eleştiriler getirilmiştir. Bu eleştiriler arasında önemli bir konu, kişisel çıkarın sınırlandırılması hakkındadır. Buna göre; geniş halk kitleleri için, kendini sevmek ve kişinin kendi ilgilerinin peşinden koşmaları mutlaka adalet ve hayırseverliğin gerektirdiği ahlaki yükümlülük duygusunda ve sosyal sorumluluğu tesis eden ahlaki yasada etkili kısıtlamalarını bulmalıdır (O'Boyle, 2007, s. 324). Buna göre bir toplumdaki her kişinin kendi ilgilerinin peşinden koştuğu bir toplum, adaletin, iyilikseverliğin ve ahlaki kuralların hiçe sayıldığı bir topluma dönüşebilir. Böylesi bir toplumdaki insanların ilgilerinin birbirleri ile çatışmaması düşünülemeyeceği için eninde sonunda çatışmadan kaçınılamaz. Bunun için de iktisadi insan modeli özellikle ahlaki veya toplumsal kurallar tarafından sınırlandırılmalıdır.

İktisadi insan modeline getirilebilecek bir diğer eleştiri de, toplumdaki insanların eylemlerinin ve tercihlerinin gözlemlenmesi sonucunda geliştirilmiştir. Buna göre günlük yaşamda genellikle insanlar ve insanların oluşturdukları kurumlar, mutlaka iktisadi insan modeline uygun olarak davranmazlar. Günlük ekonomik kararlar karmaşık bir sosyal, politik, kültürel ve belki de daha önemlisi manevi ve etik faktörlerden etkilenir. İktisadi insan anlayışının iddia ettiği gibi kültürel miraslarına bakılmaksızın her erkeğin ve kadının nihai amacı mutluluk arayışıysa, bu mutluluğun bilhassa manevi alan ile tatmin edildiği arka plana itilmemelidir. Çünkü insan mutluluğu çoğu psikolog, antropolog ve sosyoloğun aynı fikirde olduğu gibi sadece bir tutumdan ibarettir. Koşulsuz bir biçimde ekonomik büyümeyi savunmak, insan mutluluğunun birçok önemli yönünü arka plana itme eğilimindedir.

İktisadi insan kavramının temel iddiası olan insan için en rasyonel seçimin kendi ilgilerini gözeten seçimler olduğu şeklindeki iddia, düşünce tarihinde genel olarak üç başlıkla eleştirilmektedir (Urbina, Villaverde, 2019, s. 74). Buna göre ilk olarak birçok davranışın en iyi şekilde sosyal tercihlerle açıklandığı iddia edilir. Bu sosyal tercihler de insanın kendi ilgisinden ziyade karşılıklılık, eşitsizliğe karşı nefret, fedakarlığa güvenmek gibi ilkelerle açıklanır. İkinci olarak bireyler, başkalarına karşı eylemleri sosyal yaptırımla desteklenen içselleştirilmiş sosyal normlar

tarafından yönetilen, kurallara uyan faillerdir. Yani insanın doğduğu andan itibaren içinde yetişmiş olduğu toplum ve kültür, ona başkalarını da gözetecek şekilde eylemde bulunmalarını emreder ki insan da sosyal norm şeklinde adlandırılabilen bu kurallara itaat eden varlıklardır. Son olarak da davranışlar bağlama bağlıdır ve sosyal durumlara dayanır. Bireysel tercihler duruma özel ve içseldir ve zaman içindeki değişikliklere göre zorunlu olarak değişebilirler. Yani insanın sosyal hayatta sergiledikleri eylemler her zaman aynı değildir, bazı şartlara ve durumlara göre farklılık gösterirler. Dolayısıyla da iktisadi insan modelindeki gibi, insanların her zaman belli bir ilkeye göre eylemlerini belirlediklerini iddia etmek yanlış olacaktır.

Sonuç olarak homo economicus veya iktisadi insan kavramı, hem felsefe hem de iktisat tarihi açısından önemli bir kavram olmuştur. Bu önemin nedeni bu kavramın insan eylemleri hakkında net ve iddialı bir önermeyi savunmasıdır. İnsanın rasyonel bir şekilde kendi ilgilerini gözetken eylemlerde bulundukları iddiası felsefe tarihinde özellikle egoizm düşüncesi ile ilişkilendirilirken, iktisat alanında da liberalizm düşüncesi ile birlikte düşünülmüştür. Bu kavramın bu denli önemli olmasının bir diğer nedeni de, iktisadi insanın 17. Yüzyıldan günümüze kadar geçerliliğini ve etkisini koruyan kapitalizm düşüncesine yol açmasıdır. İktisadi insan, liberalizmin ve kapitalizmin ortaya çıkmaya başladığı dönemlerden itibaren, serbest piyasa ekonomisi ve kendiliğinden doğan düzen düşüncesi için çok uygun bir insan modeli olmuştur. Tabii burada iktisadi insan modelinin sadece bir ön kabul olduğunu ve tarihe genel olarak bakıldığında insanların kendi ilgilerini düşünmek yerine diğer insanların da ilgilerini düşünerek eylemde bulunduklarını kabul etmek gereklidir. Dolayısıyla farklı kültür bağlantıları içerisinde farklı inanışlara sahip insanların eylemleri hakkında genelleseyici iddialar ortaya koyma çelişkisine, iktisadi insan düşüncesinin de düştüğü iddia edilebilir.

KAYNAKÇA

- Ak, Gökhan. (2015). John Stuart Mill Düşününde Bireyin Özgürlüğü, LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi, VI- (1), 37-61
- Akyıldız, H. (2008). Tartışılan Boyutlarıyla “Homo Economicus”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.13, S.2 s. 29-40
- Anderson, E. (2000). Beyond Homo Economicus: New Developments in Theories of Social Norms. *Philosophy & Public Affairs*, 29 (2), 170-200
- Capaldi, N. (2004). *John Stuart Mill*. New York: Cambridge University Press
- Edwards, P. (1967). *The Encyclopedia of Philosophy* Vol II, New York: Macmillan Company
- Hobbes, T. (1992). *Leviathan*. çev: Semih Lim, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları
- Hodgson, G. (2013). *From Pleasure Machines to Moral Communities*, Chicago: The University of Chicago Press
- Mendis, P. (1998). Ethics into Economics: Are We Homo Economicus or Homo Religious? *Journal of Interdisciplinary Economics*, vol 9 (3).
- Mill, J. S. (1967). *Collected Works of John Stuart Mill*, Toronto: University of Toronto Press
- Moss, L. (2002). Hobbes and the Early Uses of Economic Method. *Annals of the Society for the History of Economic Thought* 42: 1-17
- Ng, I, Tseng, L. (2008). Learning to be Sociable: The Evolution of Homo Economicus. *American Journal of Economics & Sociology*, 67(2)
- O’Boyle, E. (2007). Requiem For Homo Economicus, *Journal of Markets & Morality*, Vol 10, (2). 321-337
- Öziş, M., Atbaşı, F. (2019). Ahlâki Duygular Teorisi Bağlamında, Adam Smith ve Gary Becker’de Birey Davranışları Üzerine Değiniler, *Mülkiye Dergisi*, Cilt 43, (4), 759-784
- Persky, J. (1995). The Ethology of Homo Economicus. *Journal of Economic Perspectives*, Vol 9,(2), 221–231
- Smith, A. (1993). *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York: Bantam Books
- Smith, A. (2004). *The Theory of Moral Sentiments*, England: Cambridge University Press
- Urbina, D., Villaverde, A. (2019). A Critical Review of *Homo Economicus* from Five Approaches, *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 78 (1), 63-93

Bölüm 12

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE YÜKSEKÖĞRETİM KURUMLARINDA TÜKENMİŞLİK

Özdal KOYUNCUOĞLU¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, ORCID iD: 0000-0002-0740-2702, okoyuncuoglu@erbakan.edu.tr

GİRİŞ

Koronavirüs hastalığı 2019 (COVID-19) ilk olarak Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkmıştır. Bu tarihten itibaren virüs inanılmaz bir hızla yayılmış ve halen daha devam eden pandemiye neden olmuştur. Mayıs 2020 itibarıyla 150 milyondan fazla doğrulanmış vaka ve 3 milyon 100 binden fazla ölüm gerçekleşti (Who, 2021; Worldmeter, 2021). Yüksek bulaşma ve olası asemptomatik bulaşmanın yanı sıra virüs hakkında bilgi eksikliğinden dolayı, özellikle pandeminin erken aşamalarında, çok sayıda öğrenci ve bireyle etkileşim halindeki akademisyenlerde baskı ve bulaş riski dramatik bir şekilde artmıştır (Hu vd., 2020; Li vd., 2020). Bu durum, başta akademik personel olmak üzere eğitimcilerin zihinsel yorgunluğunu ciddi şekilde artırmıştır.

COVID-19 salgınının başta yükseköğretim kurumları olmak üzere eğitim sistemleri üzerinde oldukça yüksek düzeyde ve olumsuz etkileri olmuştur (Koyuncuoğlu, 2020). Yükseköğretim kurumlarındaki akademisyenler ve öğrenciler üzerinde psikolojik boyutta önemli riskler ortaya çıkarmıştır. Yükseköğretim çalışanlarının COVID-19 ile enfekte olma riski yüksek gruplar arasında olduğu açıktır. Bu nedenle, COVID-19 salgını Türkiye'de yükseköğretim profesyonellerinin akademik, kişisel, eğitim ve profesyonel yaşamları üzerinde çok yüksek bir etkiye sahip olan bir psikolojik sağlık ve eğitim krizi yaratmıştır (Huo vd., 2021).

Mevcut pandeminin süresinin belirsizliği nedeniyle, yalnızca kalıcı etkinin önemli olacağı tahmin edilebilir. Bu nedenle, uzun vadeli olumsuz sonuçları azaltmak için bu salgın sırasında artan tükenmişliğe yol açan sorunları ele almak önemlidir. Bugüne kadar, literatürde bir pandemi sırasında akademisyen tükenmişliğine odaklanan çok az kanıta dayalı çalışma vardır. Bununla birlikte, birkaç çalışma COVID-19 sırasında tükenmişliği önlemeye ve mesleki stresin sonuçlarını hafifletmeye yardımcı olabilecek önerilerde bulunmuştur (Sasangohar vd., 2020; Santarone, McKenney ve Elkbulli, 2020). Mevcut bulguları doğrulamak için daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

En son Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) Uluslararası Hastalık Sınıflandırmasına (ICD-11) göre tükenmişlik, resmi olarak uzun süreli iş yeri stresi ve olumsuz iş algısı nedeniyle duygusal ve zihinsel tükenme ile karakterize edilen bir iş sağlığı sendromu olarak sınıflandırılmaktadır (WHO, 2020). Tükenmişliğin en bilinen tanımı, Maslach ve Jackson (1981) tarafından önerilen, "duygusal tükenme", "sinizm" ve "azaltılmış mesleki etkinliği" içeren üç boyutlu psikolojik sendromdur. Çalışmanın daha sonraki bölümlerinde tükenmişlik olgusu, ilişkili olan faktörler ve bu semptomun yükseköğretim kurumlarında önlenmesine yönelik açıklamalara yer verilmiştir.

Tükenmişlik Kavramı

“Tükenmişlik” kavramını ilk kez kullanan Amerikalı psikiyatrist Herbert Freudenberger olmuştur. Freudenberger (1974) tükenmişlik kavramını iş hayatında yaşanan başarısızlık, yıpranma duygusu, enerji ve isteğin azalması, karşılanmayan isteklerin oluşturduğu yük ile ilişkilendirmiştir. 1981 yılında Christina Maslach ve Susan Jackson, tükenmişliği kaydetmek için günümüzde halen sıklıkla kullanılan bir ölçek geliştirmişlerdir. Buna göre üç aşama vardır; (1) Enerji tükenmesi ya da duygusal tükenme, (2) işe olan zihinsel mesafenin artması ya da iş ile ilgili olumsuz (sinizm) duyguları ve (3) azaltılmış mesleki etkinlik algısı. Bireyin yaşadığı olumsuz duygulara bağlı olarak iç kaynakları tükenme noktasına gelir, çalışmaya yönelik motivasyonu azalır ve ruhsal bir çöküntü yaşar (Kaya Göktepe, 2016). Maslach ve Jackson (1981) ise tükenmişlik kavramını; potansiyelin, enerjinin ve gücün aşırı zorlanmasına bağlı olarak bireyde gözlenen yıpranma, başarısızlık ve tükenme durumu olarak ifade etmişlerdir. Tükenmişlik hissi belli bir süreç sonunda ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan, birey içinde bulunduğu olumsuz psikolojik durumu uzun süre fark edemeyebilmektedir. Tükenmişlik iş yerinde depresyon gibi özel yaşamda ortaya çıkar, düşük enerji hissi ve düşük benlik saygısı gibi benzer belirtiler bu duruma eşlik eder (Ahola vd., 2014). Demerouti ve arkadaşlarına (2001) göre tükenmişliği yüksek iş taleplerinin neden olduğu tükenme süreci ve yetersiz kaynakların neden olduğu talepleri karşılayamama süreci olmak üzere iki sağlık bozukluğu sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Tıbbi anlamda tükenmişlik, tek başına yani bağımsız bir bozukluk olarak görülmez, daha çok “depresyon” rahatsızlığı altında ele alınmaktadır. Bununla birlikte, tükenmişlik klasik depresyona göre özel durumlara bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Depresyon, genelde depresif bir ruh hali, neşesizlik ve halsizlik gibi belirtiler gösterirken, tükenmişlik genelde kendini yalnızca stresli olarak algılanan durumlarda, örneğin iş yerinde gösterir (Proplanta, 2021).

İşinde başarılı olmak için yüksek motivasyonla çalışan işgörenlerde, yüksek beklenti ve amaçlar oluşabilmektedir. Yapılan araştırmalar, yüksek beklenti ve ulaşılamayan hedeflerin tükenmişliği tetiklediğini ortaya koymuştur. Yüksek motivasyonlu çalışanlar, hedeflerine ulaşmak ve başarıyı yakalamak için çoğu zaman kapasitesinin üzerinde çaba gösterirler. Bu durum, tükenmişlik algısının ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bazı araştırmacılar bu durumu göz önünde bulundurarak tükenmişliği sürekli başarıma duygusunun oluşturduğu baskının doğal bir sonucu olarak tanımlamaktadır (Thompson, 2009). Başardığı her hedefin arkasına daha zor hedefler koyan birey, zamanla doyumsuzluk hissine kapılabilmekte ve bunun sonucunda tükenmişlik hissi yaşayabilmektedir.

Tükenmişliği bir stres türü olarak elen bazı araştırmacılar, tükenmişliğin duygusal tükenme, başarısızlık hissi ve duyarsızlaşma duyguları ile karakterize ederek açıklamıştır. Bazı araştırmacılar ise tükenmişliği iş hayatında ve özel yaşamda karşılaşılan stresli durumlarla baş etme konusundaki yetersizlik algısı ile ilişkilendirmiştir (Dolgun, 2015). Yapılan araştırmalar, işe yeni başlayan bireylerde tükenmişlik algısının oluşma ihtimalinin mesleki kıdemi yüksek olan bireylerde oluşma ihtimaline göre daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur (Thompson, 2009). İşe yeni başlayan bireylerde gerçekçi değerlendirmelerin daha az olduğu, buna bağlı olarak beklentilerin daha yüksek olduğu ifade edilmiştir. Kariyerinin başında yer alan çalışanlar, beklentileri karşılanmadığında tükenmişlik algısına daha çabuk kapılabilmektedir.

Farklı bir bakış açısına göre, bireylerin ne olduğu ve ne olmak istediği arasındaki fark ve bu farkın kapanmaması sonucu oluşan çıkmaz, tükenmişliği tetiklemektedir. Tükenmişlik, insanın çabasında, itibarında, isteğinde ve insani değerlerinde meydana gelen erozyonun doğal bir temsidir (Maslach ve Leiter, 1997). Becerileri, yetenekleri ve kapasitesi hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan çalışanların yapabileceklerinin fazlasının peşinde koşma ve tükenmişlik duygusu yaşama ihtimalleri daha yüksektir. Bireyler, yaşadıkları zorluklara bağlı olarak içinde bulundukları tükenmişlik duygusunu farklı şekilde tanımlayabilmektedirler.

Stres ile ilişkili yorgunluk faktörü tükenmişlik duygusunun belirleyici bir özelliğidir. Madde bağımlılığı ile tükenmişlik algısı arasında anlamlı ilişkilerin bulunduğunu belirten çalışmalar bulunmaktadır. Ruh sağlığı ile tükenmişlik duygusu arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar, gözlenen ilişkilerin oldukça karmaşık olduğunu ifade etmiştir. Bazı araştırmalar nevrozluğun kişilik boyutu ile psikiyatrik sinir zayıflığını tükenmişlik duygusu ile ilişkilendirmiştir. Alan yazında yapılan araştırmalar, tükenmişliğin bir tür akıl hastalığı olduğu görüşünü desteklemiştir (Maslach, Schaufeli ve Leiter, 2001). Tükenmişlik kavramının psikolojik rahatsızlık olarak ele alınmasında, psikologların bu kavram ile ilgili çok sayıda çalışma yapması önemli bir etkidir.

Hiçbir işgören tükenmişlik duygusu ile işe başlamamaktadır. İşgörenlerin zamanla yaşadığı zorluklara bağlı olarak tükenmişlik duygusu gelişmektedir. Tükenmişlik duygusu ile birlikte etkililik, bağlılık ve enerji gibi olumlu duygular kaybolmaya başlar. Bu duyguların yerini olumsuz duygular alır. Enerjinin yerini yorgunluk, bağlılığın yerini sinizm algısı ve etkililiğin yerini etkisizlik duygusu alır (Maslach ve Leiter, 1997). Hizmet sektörü çalışanları üzerinde yapılan araştırmalar, düşük performansı, devamsızlık durumunu ve işi bırakma niyetini tükenmişlik ile ilişkilendirmiştir (Lazaro, Shin ve Robinson, 1984).

Tükenmişliğe Sebep Olan Faktörler

Tükenmişliğin en önemli nedenlerinden biri çalışma hayatına bağlı olarak ortaya çıkan stres duygusudur (Maslach, 2003). Tükenmişliğin örgütsel faktörlerle ilişkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte kişisel faktörlerin de tükenmişlik algısının oluşmasında etkili olduğu ifade edilmektedir (Dolgun, 2015). Kurum ve kuruluşlarda çalışan bireylerin tükenmişlik algıları incelenirken bireysel faktörler de mutlaka dikkate alınmalıdır.

Tükenmişliğin oluşmasına zemin hazırlayan örgütsel ve bireysel faktörler irdelenmeden önce, tükenmişlik duygusunun gelişmesine neden olan temel etkenlerin incelenmesi uygun olacaktır. Araştırma kapsamında, tükenmişliğin oluşmasına zemin hazırlayan örgütsel ve bireysel faktörler irdelenmeden önce tükenmişliğin duygusunun gelişmesine neden olan temel etkenler incelenmiştir. Birey, çalışma hayatında bazı durumlarla karşılaşır ve bu durumlar karşısında bir uyumsuzluk görür ise, tükenmişlik duygusu yaşayabilir. Bu durumlar temel olarak altı başlıkta toplanmıştır. Bunlar; “aşırı iş yükü”, “adalet”, “ödül”, “kontrol”, “değer” ve “aidiyet” alanları ile ilişkili durumlardır (Maslach ve Leiter, 1997).

Yapılan araştırmalar çalışan ile iş arasındaki uyumsuzluğun temel nedenlerinden birinin *aşırı iş yükü* olduğunu ortaya koymuştur (Maslach ve Leiter, 1997). Kurum ve kuruluşlar hedeflerine ulaşmak için az kaynak ile kısa zamanda çok iş başarmak istemektedir. Bu doğrultuda, işgörenlerden daha fazla çalışmaları ve çaba göstermeleri istenmektedir. Bununla birlikte, işgörenlerden yapabileceklerinden daha fazla iş talep edilmesi, onların performansı ve yaptıkları işin kalitesi arasında çatışma çıkmasına neden olmaktadır (Dolgun, 2015). İşgörenler görev tanımları dışındaki işleri yapmaya başlar ise, işleri ile ilgili problemler yaşamaya başlayabilir (Kaya Göktepe, 2016). Örgüt içinde işgörenlerin iş tanımlarının net bir şekilde yapılmaması, *rol belirsizliğinin* ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İşgören ile işi arasındaki uyumsuzluğun bir diğer kaynağı, işgörenlerin yaptıkları iş üzerinde *kontrol eksikliğinin* bulunmasıdır (Maslach ve Leiter, 1997). Yaptıkları işler ile ilgili kararlar hakkında söz sahibi olmayan işgörenler işleri ile ilgili problemler yaşayabilmektedir (Kaya Göktepe, 2016). Karar verme hakkı ve karar verme sürecine katılım işgörenlerin temel haklarından. Çalışma hayatında işgörenler işleri ile ilgili kontrolün kendilerinde bulunmadığı durumlarda bağımsızlıklarını kaybettiklerini düşünmektedir. Bu duruma bağlı olarak, yaptıkları işin karşılığını alamayacakları ve beklentilerinin karşılanamayacağını düşünürler. Bu durum, tükenmişlik duygusu yaşamalarına neden olabilmektedir (Sarıkaya, 2007). İşgörenlerin işe yaptıkları katkı oranında *ödül* almıyor olması kişi ile iş arasındaki bir diğer uyumsuzluk kaynağıdır. Özellikle parasal ödüller üst düzey yöneticiler dışında diğer çalışanlar için

oldukça önemli görülebilmektedir (Maslach ve Leiter, 1997). Bununla birlikte, işgörenler sosyal karşılaştırmalar yaparak gösterdikleri çaba ölçüsünde ücret alması gerektiğine inanırlar. Gösterdiği çabaya göre ücret veya ödül almadığını düşünen işgören, ücret adaletsizliğinin olduğunu düşünür. Hak ettiğinden daha az ücret aldığını düşünen işgören, gösterdiği çabanın boşa gittiğine inanır ve kendini değersiz hisseder (Kaya Göktepe, 2016). İşyerinde sergilenen *adaletsiz uygulamalar*, işgörenler ve iş ortamı arasında ciddi uyumsuzluklara neden olmaktadır. Adalet duygusu çalışanlarda saygı ve öz-değer inançlarının gelişmesini sağlamaktadır (Maslach ve Leiter, 1997). Bununla birlikte, işgörenlere değerli ve önemli olduğu duygusunun verilmesi adalet algısını geliştirebilir. Adaletin gerçekleşmesinde güven, saygı ve şeffaflık oldukça önemlidir. Bu faktörler çalışanların işe katılımını artırmada büyük önem taşımaktadır. Yapılan araştırmalar bu faktörlerdeki yetersizliklerin tükenmişliğin ortaya çıkmasına neden olduğunu göstermiştir (Kepekçioğlu, 2009). Adaletsiz uygulamalara maruz kalan işgörenler, yaşadıkları haksızlıklara bağlı olarak görevlerini eksiksiz yapma konusunda direnç gösterebilirler (Kaya Göktepe, 2016). İşgörenlerin *bağlılık* ya da *aidiyet duygusu* örgütsel adalet algısı ile yakından ilişkilidir. Olumsuz iletişim kalıplarının örgüt içinde yaygınlaşması örgütsel bağlılığın azalmasına neden olmaktadır (Kaya Göktepe, 2016). İş yerinde çalışanların iş arkadaşları ile sağlıklı iletişim kurması, çatışma yaşamaması, yardımlaşması iyi ilişkiler geliştirmesine yardımcı olur. Bununla birlikte, artan rekabet koşulları örgüt içinde uyumsuzluk oluşturmaktadır. Yaşanan çatışmalar sosyal desteğin azalmasına neden olmakta ve duygusal tükenmenin yaşanmasına yol açmaktadır (Güllüce, 2006). Çalışma arkadaşları ile olumlu bağlarını koparan işgören, tükenmişlik duygusu yaşayabilir. İnsan toplum içinde kendini gerçekleştirebilen bir varlıktır. Mutluluğunu paylaşılarak artırır, hüznlerini paylaşılarak azaltır. Övündükleri özelliklerini ve mizah anlayışını saygı duyduğu bireylerle paylaşır ve bu şekilde mutlu olur. Mutlu olan bireyler ise işlerinde daha başarılı olma eğilimindedir (Maslach ve Leiter, 1997). Dolayısıyla, artan rekabet miktarı örgüt içinde bireylerin sağlıklı ve yakın ilişkiler geliştirmelerini kısmen engellemektedir. Bu duruma bağlı olarak birey duygusal tükenme ve duyarsızlaşma hissi yaşamaktadır. Örgüt içinde *değer çatışması*, işin gerekleri ve kişisel değerler uyumsuz olduğunda ortaya çıkabilir. İşgören, yapmak zorunda olduğu işinde etik olmayan veya kişisel değerleri ile uyuşmayan durumlarla karşılaşabilir. Bazı durumlarda işgören, elindeki yetkiyi kaybetmemek veya yaptığı hatayı göstermemek için yalan söylemek zorunda kalabilir (Maslach ve Leiter, 1997). İşgörenin bireysel özelliklerinin örgütün hedefleri ile uyuşmaması bazı problemlerin yaşanmasına neden olur. Çalışanın dünya görüşü ve değer anlayışı örgütün geneli ile uyumlu değil ise uzun vadede birlikte hareket etmek pek mümkün olmayabilir (Kaya Göktepe, 2016).

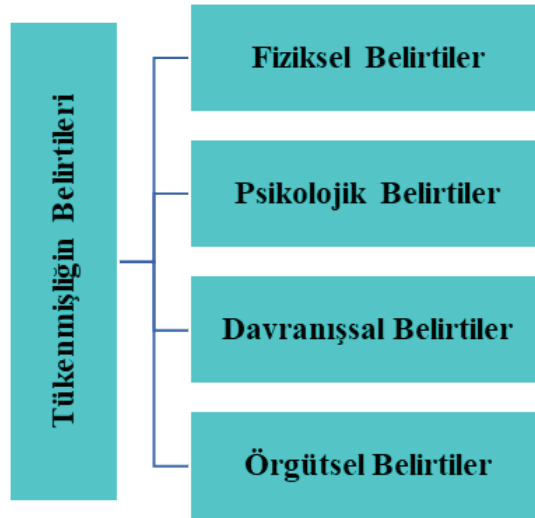
Bu durumda, örgüt içinde çalışanların farklılıklarından ziyade ortak özelliklerini dikkate alan uygulamalara daha çok yer verilmesi örgütün geleceği için büyük önem taşımaktadır.

Yukarıda açıklanan bilgiler ışığında tükenmişliğe neden olan örgütsel ve bireysel faktörler aşağıdaki şekilde listelenebilir (Kaya Göktepe, 2016).

- Görev tanımlarının net olarak belirlenmemesi ve iş yükünün fazla olması,
- Alınan ücretin harcanan emeğe göre belirlenmemesi,
- Yönetim ve denetim mekanizmasında liyakatsiz kişilerin bulunması, bu kişilerin işgörenlerin sorunlarını anlamada yetersiz kalması,
- İşgörenlerin yönetim ile ilişkilerinin zayıf olması, yeterli geri bildirim alamamaları,
- Yetki ve görev tanımları arasında açık bir uyumsuzluğun bulunması,
- Bürokratik işlerin gereksiz uzun sürmesi,
- Bazı işgörenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için iş ortamını bozma eğilimleri,
- Uzun mesai ve vardiya sistemine bağlı olarak gözlenen uyumsuzluklar,
- Haksız rekabet, eşitsizlik ve iş arkadaşları arasında gereksiz rekabet,
- Hizmet alan bireylerin memnuniyetsizlikleri ve buna bağlı olarak gözlenen olumsuz tutum ve davranışlar,
- Çalışma ortamının çalışmak için elverişli olmaması,
- Tatil günlerinde mesaiye kalınması,
- İş güvenliğinin yeterince sağlanmaması, işin doğası gereği riskli olması,
- Kariyer geliştirme fırsatının yeterince sunulmaması,
- Karar verme sürecine bireylerin yeteri kadar dâhil edilmemesi,
- Ödül sisteminin yetersiz olması,
- Nevrotik kişilik özelliği,
- Aşırı kaygılanma, kaygıyı kontrol edememe,
- Düşük kendine güven duygusu.

Tükenmişliğin Belirtileri

Çalışma hayatında tükenmişlik, ani bir şekilde ortaya çıkabilir ve sürekli gelişim kaydedebilir. Kurum ve kuruluşlarda görev yapan bireyler, genellikle hedeflerine ulaşmak için uzun süreler çalışmak ve çok fazla çaba sarf etme durumunda kalırlar. Bireyler, çoğu zaman hedeflerine ulaşmak için çok fazla çalışarak kendilerini zorlamaktadırlar. Hiçbir uyarı olmadan aniden ortaya çıkan belirti veya belirtiler bireye tükenmişliğini gösterebilir (Selçukoğlu, 2001). Diğer yandan, bazı göstergeler tükenmişlik yaşayan bireylerin tespit edilmesini sağlayabilmektedir. Tükenmişlik yaşayan bireyler yakından incelendiğinde, tükenmişlikle ilişkili fiziksel, psikolojik ve davranışsal bazı göstergeler taşıdıkları görülmüştür. Bu göstergeler iş yaşamında bireyi ve dolaylı olarak örgütü olumsuz yönde etkilemektedir. Bu başlıkta tükenmişliğin fiziksel, psikolojik, davranışsal ve örgütsel belirtileri ayrıntılı bir şekilde ele alınarak açıklanmıştır.

Şekil 1. Tükenmişliğin Belirtileri

Tükenmişliğin Fiziksel Belirtileri

Bireyler, istek ve arzularının bitmesi ile yaşam enerjilerini kaybetmektedirler. Bu bireyler, karşılaştıkları olumsuz durumlar ile mücadele etmeme eğilimi gösterirler. Bu bireylerin olumsuz durumları kabullenme ve olumsuz durumların çözümü için çaba göstermeme davranışları sergilediği bilinmektedir. Yaşam enerjisini kaybeden bireylerin bağışıklık sistemleri çökebilir ve hastalıklara yakalanma olasılıkları artar (Dolgun, 2015). Bu durumun doğal bir sonucu olarak bireylerde bazı fiziksel değişiklikler meydana gelebilir. Bu değişiklikler şu şekilde sıralanabilir; baş ağrısının süreklilik göstermesi, yorgun ve

bitkin hissetmek, uzun soluklu ve geçmeyen soğuk algınlıkları, solunum sıkıntısı, zayıflamak, uyuyamamak, grip olmak ve kollesterolün dengesinin bozulması (Çiftçi ve Sarıışık, 2015). Ayrıca, alerji, kas gerilmesi, ülser, kas ağrıları, kronik yorgunluk, mide rahatsızlıkları, kaynağı belli olmayan ağrı ve sızılar tükenmişliğin fiziksel belirtileri olarak ifade edilmektedir (Maslach ve Leiter, 1997).

Tükenmişliğin Psikolojik Belirtileri

Tükenmişlik yaşayan bireylerin psikolojik rahatsızlıklara yakalanması daha kolay olmaktadır. Tükenmişlik duygusu ile birlikte bireylerde var olan psikolojik rahatsızlıklar ilerleyebilir veya yeni rahatsızlıklar ortaya çıkabilir. Tükenmişliğin fiziksel belirtilerinden daha çok bireyin kendisi etkilenmektedir. Diğer yandan, psikolojik belirtilerinden hem birey hem de doğal olarak yakın çevresi olumsuz etkilenmektedir. Tükenmişlik yaşayan bireyde gözlenen psikolojik belirtiler ailesini ve iş ortamını olumsuz etkiler (Dolgun, 2015). Tükenmişlik ile ilişkili psikolojik belirtilerin en önemlileri şu şekilde sıralanabilir; depresyon, ailevi sorunlar, iletişim sorunları, psikolojik rahatsızlıklar (Çiftçi ve Sarıışık, 2015). Bu belirtilere ek olarak düşmanlık, sürekli kaygı, kırılabilirlik ve öz-bilinçte azalma gibi olumsuz durumları da eklemek mümkündür (Maslach vd., 2001).

Tükenmişliğin Davranışsal Belirtileri

Bu belirtilerin fiziksel ve psikolojik belirtilere göre gözlenmesi, dışarıdan fark edilmesi daha kolaydır. Diğer belirtilere göre daha rahat gözlenen bu belirtiler bireyin huzursuzluk yaşamasına, yaptığı işten zevk almamasına, işinde süreklilik sağlayamamasına ve iş değiştirmeyi adet haline getirmesine neden olmaktadır. Bu bireyler karşılaştıkları problemleri çözmek yerine, bunları unutmak için farklı alanlara yoğunlaşmayı tercih ederler (Çolak, 2017).

Tükenmişlik ile ilişkili davranışsal belirtiler sergileyen bireyin çevresi kendisinden uzaklaşabilir veya ona yardımcı olmak için aşırı yaklaşabilir. Denge ayarlanamadığında birey kendisine gösterilen yakın ilgiden sıkılabilir ve insanlardan daha fazla uzaklaşma yolunu tercih edebilir. Bu durumda birey içine kapanır ve öz-güvenini kaybedebilir. Böylece tükenmişlik duygusu yaşayan bireyin sorunları daha ciddi boyuta ulaşabilir (Dolgun, 2015). Tükenmişlik ile ilişkili davranışsal belirtiler şu şekilde sıralanabilir; işe geç gelme, alınganlık, çabuk öfkelenme, işe karşı devamsızlık, ilaç kullanma, öz güvende azalma, öz saygının zedelenmesi, aile ve arkadaşlarından uzaklaşma, alkol ve tütün kullanmaya başlama, düşük heves, çaresizlik, örgüte yönelik ilginin kaybolması, ağlama ve başarısızlık duygusunun artması (Çiftçi ve Sarıışık, 2015). Bu belirtilere ek olarak; kafein içerikli ürünlerin tüketilmesi, hiperaktivitede artış

gözlenmesi, sigara ve alkol kullanılmaya başlanması ve uyuşturucu ilaçları kullanma istediğinin oluşması gibi olumsuz durumları da eklemek mümkündür (Maslach vd., 2001).

Tükenmişliğin Örgütsel Belirtileri

Tükenmişlik ile ilişkili davranışsal belirtiler sergileyen bireyler yakın çevreleri ile bazı problemler yaşayabilirler. Bu problemlerin iş yaşamına taşınması ve tükenmişlik ile ilişkili davranışların örgütsel bir sorun haline gelmesi kaçınılmaz bir hal alabilmektedir. Tükenmişlik duygusu yaşayan birey için iş yaşamında başarılı olmak ve kendini gerçekleştirmek ikinci planda kalmaktadır. Bu duruma bağlı olarak işi ile ilgili sorumluluklarını tam olarak yerine getiremez. Tükenmişlik ile ilişkili örgütsel belirtiler; yöneticilere karşı olumsuz tutum ve davranış sergileme, işe zamanında gelmeme, devamsızlık yapma, kuralları görmemezlikten gelme, iş arkadaşları ile sürekli tartışma, verimliliğin düşmesi, performansın azalması, rol çatışmalarının yaşanması, işleri erteleme, sorumluluk almama, değişime direnç gösterme, iş doyumunun azalması, örgütsel bağlılığın azalması, hizmet kalitesinin düşmesi, agresif davranışların sergilenmesi şeklinde sıralanabilir (Dolgun, 2015).

Tükenmişliğin Sonuçları

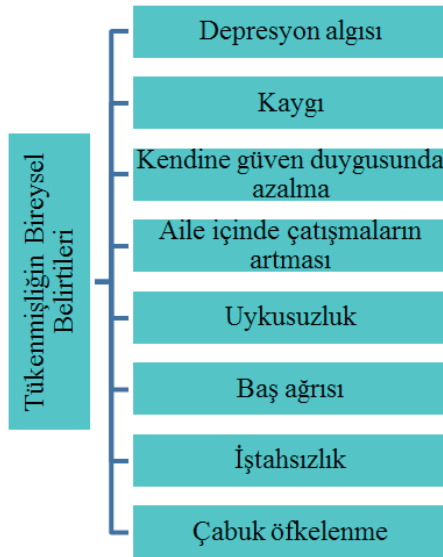
Tükenmişliğin hem bireyi hem de bireyin içinde bulunduğu örgütü olumsuz yönde etkileyen bir yönü bulunmaktadır. Tükenmişliğin davranışsal, duygusal, fiziksel ve kişisel düzeyde birçok sonucundan bahsetmek mümkündür. Bu bakımdan tükenmişlik yaşayan birey, tutum ve davranışları ile hem ailesini hem de içinde bulunduğu örgütü olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Cordes ve Dougherty, 1993). Bu bölümde tükenmişliğin sonuçları bireysel ve örgütsel sonuçlar olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

Tükenmişliğin Bireysel Sonuçları

Çeşitli psikolojik ve fizyolojik sağlık sorunları tükenmişliğin bireysel sonuçları ile ilişkilidir (Cordes ve Dougherty, 1993). Tükenmişlik yaşayan bireyde; sinirlilik, kaygı, depresyon, kendine güven duygusunda azalma gibi olumsuz durumlar gözlenebilir (Jackson ve Maslach, 1982; Kahill, 1988). Özellikle depresyon algısının tükenmişlik ile yakından ilişkili olduğu ifade edilmiştir. Bu bakımdan, bireysel anlamda tükenmişlik duygusu ile ilişkisi en fazla araştırılan değişkenlerden biri depresyon algısı olmuştur (Schufeli ve Enzmann, 1998). Yapılan araştırmalarda depresyon ile tükenmişlik arasında nedensellik ilişkisi ortaya konulmamış, sadece depresyonun sonucunda tükenmişlik oluşabileceği şeklinde yorumlar yapılmıştır. Tükenmişliğin hem psikolojik hem de fizyolojik

etkileri bulunmaktadır. Bazı araştırmalar, tükenmişlik ile kalp krizi geçirme durumu arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermiştir (Angerer, 2003). Ayrıca, kronik yorgunluk, boğaz ağrısı, nefes alma güçlüğü, uykusuzluk, cilt sorunları, kolay geçmeyen gripler, tutulmalar, enfeksiyonlar, sindirim sorunları, sırt ağrısı gibi olumsuz durumlar tükenmişlik ile ilişkilendirilmiştir (Brock ve Grady, 2000).

Alan yazında yapılan bazı araştırmalar, psikolojik ve fizyolojik sorunlarla duygusal tükenme ve duyarsızlaşma arasında yakın bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur (Lee ve Ashforth, 1990). Göğüs ağrısı, iştahsızlık ve baş ağrısı gibi kronik rahatsızlıkların tükenmişlik ile ilişkili olduğunu vurgulayan çalışmalar bulunmaktadır (Burke ve Deszca, 1986). Tükenmişlik yaşayan bireylerin aile ilişkilerini inceleyen çalışmalarda, bu bireylerin ailelerine karşı sabırsız olduğu, çabuk öfkelenedikleri, ailesi ile ilgili konulara yeterince ilgi göstermediği gözlenmiştir (Zedeck, Maslach, Moiser ve Skitka, 1988). Bununla birlikte, tükenmişlik yaşayan bireylerin içine kapandığını, ailelerinden ve arkadaşlarından uzaklaştığını ve daha az sosyalleştikleri ifade edilmiştir (Jackson ve Maslach, 1982). Tükenmişliğin başlıca bireysel sonuçlarını Şekil 2 göstermektedir.

Şekil 2. Tükenmişliğin Başlıca Bireysel Sonuçları

Tükenmişliğin Örgütsel Sonuçları

Tükenmişlik yaşayan bireyin tutum ve davranışları hem bireysel hem de örgütsel düzeyde bazı olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Araştırmalar, tükenmişliğin performansı olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Ayrıca, düşük verimlilik, işe devam etmeme, iş devri, düşük iş tatmini, örgütsel bağlılıkta azalma gibi durumların tükenmişlik ile ilişkili olduğu ifade edilmiştir (Golembiewski, Hilles ve Daly, 1987). Alan yazında yapılan meta-analiz çalışmaları, duygusal tükenme, başarısızlık duygusu ve duyarsızlaşma ile örgütsel bağlılık arasında negatif ilişkilerin bulunduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, işten ayrılma niyetinin tükenmişliğin tüm bileşenleri ile pozitif yönlü bir ilişkiye sahip olduğu belirlenmiştir (Lee ve Ashforth, 1996; Schaufeli ve Enzmann, 1998). Tükenmişliğin Başlıca Örgütsel Belirtilerini Şekil 3 göstermektedir.

Şekil 3. Tükenmişliğin Başlıca Örgütsel Belirtileri

Alan yazında farklı meslek grupları üzerinde yapılan araştırmalar, tükenmişlik duygusu ile örgütsel davranışlar arasında anlamlı ilişkilerin bulunduğunu göstermiştir. Polis memurları üzerine yapılan bir araştırmada, çalışanların işten ayrılma niyetleri ile tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı ilişkilerin bulunduğu raporlanmıştır (Burke ve Deszca, 1986; Jackson ve Maslach, 1982). Öğretmenler üzerine yapılan farklı bir araştırmada, öğretmenlerin duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı duygusunun azalması değişkenleri ile işten ayrılma niyetleri arasında yakın bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir (Hakanen, Bakker ve Schaufeli, 2006). Farklı bir araştırmada ise tükenmişlik duygusu yaşayan hemşirelerin işe devam etme düzeylerinin düştüğü ve çalışma performanslarının azaldığı belirtilmiştir (Wright ve Cropanzano, 1998). Sonuç olarak, tükenmişlik duygusunun bireyi doğrudan etkilediği bununla

birlikte bireyin içinde bulunduğu örgütü dolaylı olarak ve olumsuz yönde etkilediği açık bir şekilde görülmektedir.

Yükseköğretim Kurumlarında Tükenmişlik

Tükenmişlik ya da duygusal tükenme, hakkında çok fazla konuşulmazsa da, üniversite sektöründe de bilinmektedir. Hizmet sektöründe gözlenen, olumsuz çalışma şartları, iş belirsizliği, kurumsal altyapının yetersizliği, etkisiz yönetim biçimi, problemlili idareciler, iş yükünün fazla olması, sınırlı iletişim ağının bulunması gibi olumsuz durumlar, çalışanların tükenmişlik duygusuna kapılmasına neden olmaktadır (Zohar, 1994). Yükseköğretim gibi eğitim hizmeti sektörlerinde görev yapan işgörenlerin çalışma şartlarına bağlı olarak yoğun stres altında çalıştıkları bilinmektedir (Rosenfeld vd., 2021). Fonların ve maaşların dağıtımı giderek daha fazla performans odaklı hale gelmiş ve birçok üniversitede her düzeyde hedefler verilmektedir (Detmer, 2017; Möller, 2017). Akademik süreçte görev yapan yetenekli ve mesleki kıdemi daha düşük olan akademisyenlerin daha çok şu sebeplerle işlerini bıraktığı ifade edilmektedir (Rosenfeld vd., 2020; Fu, 2021; Zohar, 1994);

- Mesai saatlerinin belirsiz olması,
- Çalışma yükünün fazla olması ile yaşanan stres duygusu,
- Akademik temelli çalışma saatlerinin çok uzun olması,
- Yılın 365 günü ve haftanın 7 günü hizmetlerin akademik işlerin gerçekleştiriliyor olması,
- Değişimin çok hızlı yaşanması,
- Öğrenciler, üniversite yönetimi ve diğer eğitim paydaşları ile iç içe bulunmak zorunda kalınması,
- Yapılan işlerin çoğunun ciddi emek ve zaman gerektirmesi.

Akademisyenlerin iş talepleri ile iş kaynakları arasında algıladıkları dengesizlik, işteki psikolojik iyi olma hallerini etkiler ve bu da tükenmişliğe dönüşebilir (Prieto vd., 2008). Öğretim elemanlarında tükenmişlik, kişinin kronik akademik odaklı iş stresine maruz kalmasının bir sonucu olarak görülmektedir (Maslach vd., 2001; Lloyd vd., 2009; Shirom vd., 2009). Akademisyenlerde kısa süreli stres zamanla giderilemediğinde iş tükenmişliği meydana gelebilir. Dahası, öğretim elemanlarında tükenmişlik, devamsızlık, çalışmalarına odaklanamama, kariyer beklentisinden vazgeçme, işten ayrılma niyeti, düşük iş tatmini, olumsuz tutumlar, öğrencilere ve onların eğitimine karşı ilgisizlik ile sonuçlanabilir (D'Amico vd., 2020; Ha vd., 2011).

Yükseköğretimde öğretim elemanlarının eğitim, öğretim ve araştırma alanındaki performans sonuçları dikkate alındığında (Vogt 2014; Destatis, 2016), üniversitelerin verimliliğinin arttığı görülebilir. Bununla birlikte, hedef baskılarının öğretim elemanların çalışmaları üzerindeki olumsuz etkilerine dair artarak raporlar yayınlanmaktadır. Yüksek iş yoğunluğu, artan performans baskısı ve artan kontrol edilme hissi, giderek artan bir şekilde strese, hayal kırıklığına, motivasyon kaybına ve giderek daha fazla tükenmişliğe yol açıyor gibi görünüyor (Jackenkroll ve Scherm, 2018). Bu durum ilk ampirik bulgularla da desteklenmektedir; Profesörlerin yarısından fazlası artan tükenmişlik belirtileri gösteriyor, hatta on kişiden birinde derin tükenmişlik sendromların yaşandığı bildirilmektedir. Bu durum, öğretim elemanlarının performansı ve performans gösterme istekliliği üzerinde olumsuz etkileri olabileceği gibi, üniversitelerin genel performansını da etkileyebileceği söylenebilir (Jackenkroll ve Julmi, 2016).

Birçok üniversitede akademisyenler kötü çalışma koşullarından, zaman baskısından ve aşırı taleplerden şikayetçi. Eğitim ve öğretim, idari işler, doktora tezi ve bağımsız araştırmalardan sonra, akademisyenler sosyal etkinlik ve ilişkilere olan arzularını kaybedebiliyorlar. Bununla birlikte uyku bozukluğu ve panik ataklar yaşanabiliyor. Bu nedenle bazı araştırmacılar ve hatta öğrenciler ruh halini iyileştirmek için bazı maddelere başvurabiliyor. Nature dergisinin yaptığı çevrimiçi bir ankette, beş bilim insanından biri performansı veya ruh halini iyileştirmek için tıbbi gereklilik olmadan ilaç kullandıklarını belirtmiştir. Üniversite üyeleri arasında ruh hastalığı ya da psikotropik ilaç kullanımına ilişkin güvenilir araştırma bulguları henüz bulunmamaktadır. Ayrıca yükseköğretim alanında tükenmişlik üzerine konuşulması pek hoş karşılanmaz. Akademisyenlik mesleği seçen bir kişi, hafta sonu da dâhil olmak üzere yoğun çalışma temposunu baştan kabul etmiş sayılır (Proplanta, 2021).

American Council on Education (ACE, 2020) tarafından yapılan bir çalışmada, akademisyen ve öğretim elemanlarının ruh sağlığının üniversite yönetimleri için en acil ve öncelikli ele alınması gereken üçüncü sorun olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle bugünün yükseköğretim ikliminde akademisyenlerin tükenmişlik hissini görmezden gelinemeyeceği aşîkârdır. Sorunu ele almak istemeyen veya çözemeyen yükseköğretim kurumları, iş performansında düşüş yaşayabilir ve çalışanlar arasında çatışma riskini arttırabilir.

Öğrenciler de ödev, sınav ya da seminer gibi belirli bir sürede tamamlanması gereken ve zaman baskısına neden olabilecek gereksinimlerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Yapılan değerlendirmelerde tam zamanlı bir öğrencinin haftada ortalama 35 saat harcadığı (derslere katılma 18 saat, ders dışı çalışma 17 saat) hesaplanmıştır. Öğrenciler,

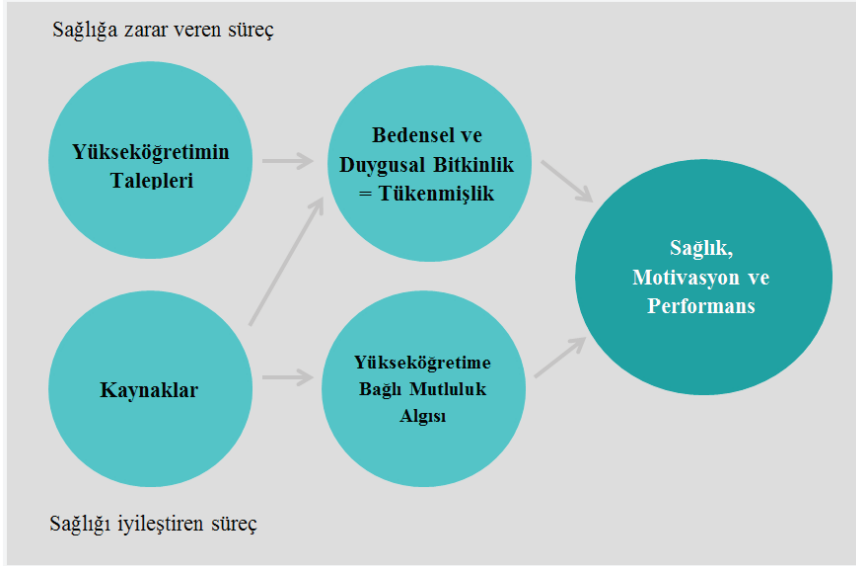
eğitmenler ile etkileşimlerde rol çatışmaları yaşayabilirler. Bununla birlikte, üniversite eğitimi ile ilgili gerçekçi olmayan beklentiler, tükenmişliği destekleyen kişisel faktörlerdir. Ayrıca, gençler için üniversite eğitimi almak, gelişimsel durumlara ve yaşa bağlı zorluklarla ilişkili olduğu da söylenebilir; aile evinden ayrılmak, iş hayatına atılmak, evlenmek, çalışmaya başlamak gibi (Kriener vd., 2018).

Öğrencilerin tükenmişlik düzeylerini ölçmek için yaygın olarak öğrencilere yönelik özel olarak tasarlanmış bir versiyonda Maslach Tükenmişlik Envanteri (Maslach Burnout Inventory - General Survey for Students-MBI-GS (S)) kullanılmaktadır (Maslach, Jackson ve Leiter, 2016; Schaufeli vd., 2002). Buna göre tükenmişlik; “tükenme”, “duyarsızlaşma ya da sinizm” ve “kişisel başarı ya da mesleki etkinlik algısı” olmak üzere üç boyutta ele alınmaktadır. *Tükenme* boyutu bitkinlik düzeyini yansıtmaktadır. Diğer bir ifadeyle, üniversite eğitiminden dolayı tükenme hissini ifade etmektedir. *Duyarsızlaşma* ya da *sinizm*, seçilen bölüme olan ilginin azaldığını göstermektedir. *Kişisel başarı* ya da *mesleki etkinlik algısı*, kişinin kendi mesleki yetkinliklerinin ile ders performansının kendi kendine değerlendirilmesi ile ilgili bir bileşen olarak tanımlanmaktadır (Gusy vd., 2018). Tükenmişlik süreci, bitkinlik aşaması ile başlar. Bitkinlik belirli bir süre devam ederse, öğrenci gözünde üniversite eğitimi almanın önemi azalır (önem kaybı, duyarsızlaşma), bu da üniversite eğitimi için kapasitenin olmadığı kanaatine yol açar (kişisel başarı, azalan etkinlik algısı).

2017 yılında Berlin Üniversitesi ve Almanya Yükseköğretim ve Bilim Araştırma Merkezi ile Techniker Sağlık Sigortası ile birlikte yürüttüğü ve Almanya'nın her yerinden 6200 öğrencinin katıldığı çevrimiçi bir araştırmaya göre, öğrencilerin % 25'i, tükenmişliğin ilk belirtisi olan şiddetli yorgunluk bildirmişlerdir (1. aşama). Öğrencilerin % 24'ü üniversite eğitiminin başından beri kendileri için anlamını yitirdiğini ifade etmişlerdir (2. aşama). Kalıcı tükenmenin orta ve uzun vadeli bir sonucu olarak azalmış mesleki etkinlik algısı (3. aşama), % 3 ile nispeten az sayıda öğrenci tarafından rapor edilmiştir. Ayrıca araştırma sonuçları, tükenmişlik belirtileri özellikle kız öğrencileri etkilediğini göstermiştir (Grützmacher vd., 2018). Peki, yükseköğretim bağlamında tükenmişlik nasıl açıklanabilir?

İş ile ilgili mutluluk duygusunun belirleyicilerini açıklamak için, iş psikolojisi araştırmalarda genellikle İş Talepleri ve Kaynakları Modeli (JD-R Modell, Job Demands-Resources Modell) kullanılmaktadır. Bu model, yükseköğretim bağlamında da kullanılmaktadır. İş Talepleri ve Kaynakları Modeli iş yeri kaynaklı tükenmişliği açıklayan bir modeldir. Bu model, tükenmişliği, bireyin iş talepleriyle başa çıkması için ihtiyaç duyduğu kaynaklar arasındaki dengesizlik ile açıklamaktadır (Bakker ve

Demerouti, 2007; Demerouti vd., 2001). Yükseköğretim bağlamında İş Talepleri ve Kaynakları Modeli Şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4. Yükseköğretim Bağlamında İş Talepleri ve Kaynakları Modeli

Kaynak: Gussy vd., 2016.

Yükseköğretim bağlamında İş Talepleri ve Kaynakları Modeli (SD-R Modell, Study Demands-Resources Modell), çalışma ya da öğrenim koşullarının, talepler ve kaynaklar şeklinde farklılaştırılabileceğini ve bunların da iki süreç yoluyla öğretim elemanının ve öğrencilerin sağlığını etkilediğini varsaymaktadır: (1) Yüksek düzeyde talepler, stres ve tükenmişlik hissinin artmasına ve uzun vadede sağlık kayıplarına neden olurken, (2) yüksek düzeyde iş ya da öğrenimle ilgili kaynaklar (örneğin personel, altyapı, sosyal olanaklar vb.), sağlığın korunmasına, yüksek motivasyon ve performansa neden olur. Üniversitelerin öğrenim taleplerin yerine getirebilmesinde yükseköğretime bağlı kaynakların yeterli ya da daha fazla olması durumunda, daha düşük bir tükenmişlik algısına neden olmaktadır.

COVID-19 Pandemi Sürecinde Yükseköğretim Kurumlarında Tükenmişlik

Koronavirüs salgınıyla geçen bir yıl içinde, akademik bilimsel iş gücünün çoğu tükenmişlik olarak bilinen kronik bir yorgunluk durumuyla yüz yüze kalmıştır (Mitchell, 2020). Tıbbi bir durum olmamasına ve stresin olduğu herhangi bir iş yerinde ortaya çıkabilmesine rağmen, tükenmişlik Dünya Sağlık Örgütü tarafından bir sendrom olarak kabul

edilmektedir. Semptomları fiziksel ve duygusaldır ve enerji tükenmesi veya bitkinlik hislerini içerir; kişinin işine karşı artan zihinsel uzaklığı ve olumsuzluk veya sinizm duyguları ve kişinin işini yapma becerisinin azalması şeklinde kendini göstermektedir (WHO, 2019). Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki anketlere göre, geçtiğimiz yıl bazı yükseköğretim kurumlarında sendromun göstergeleri keskin bir şekilde artmıştır. Salgının etkilerine odaklanan 1.122 ABD öğretim üyesiyle yapılan bir araştırmada (Mitchell, 2020), çalışmaya katılanların neredeyse % 70'i 2020'de kendilerini daha stresli hissettiklerini söylemişlerdir, bu 2019'daki rakamın iki katından fazla (% 32). Boston, Massachusetts'teki Chronicle of Higher Education ve finansal hizmetler firması Fidelity Investments tarafından 2020 Ekim ayında yapılan ankette, katılımcıların üçte ikisinden fazlasının yorgunluk hissettiği ortaya çıkarmıştır. Araştırmaya göre (Mitchell, 2020), yükseköğretim personellerinde 2019 sonu ile Eylül 2020 arasında çeşitli duygusal semptomların yoğunluğu önemli ölçüde artmıştır.

- 2019'daki % 32'ye kıyasla, yanıt verenlerin % 69'u 2020'de kendilerini daha fazla stresli hissetmekteydi.
- 2020'de öğretim elemanlarının % 35'i (2019'da sadece % 12) kendilerini öfkeli hissediyordu.
- 2019'daki % 32'ye kıyasla 2020'de öğretim elemanlarının % 68'i kendilerini daha fazla yorgun hissetmekteydi ve
- 2019'da akademisyenlerin % 41'i kendisini umutlu ve olumlu beklenti içinde olduğunu ifade ederken, bu oran 2020'de % 13'lere düşmüştür.

Yine bu çalışmanın bir diğer boyutunda öğretim elemanlarının yarısından fazlası (%55) yakarıyerlerini değiştirmeyi veya yükseköğrenimden ayrılmayı ya da erken emekli olmayı ciddi olarak düşünmektedir. Daha da dikkat çekici bir şekilde, kadrolu öğretim elemanlarının üçte birinden fazlası (% 35) başka bir kariyer için yükseköğrenimden ayrılmayı düşünmektedir. Buna ek olarak, kadrolu öğretim elemanlarının % 40'ı, düşük kariyer memnuniyeti ve iş doyumu bildirmiştir.

Yükseköğretimde pandemiye bağlı tükenmişliğin duygusal ve diğer etkileri kadın öğretim üyeleri için daha kötüydü; Erkeklerin % 59'una kıyasla kadınların % 75'i kendilerini daha stresli hissettiğini bildirmiştir. Aksine, 2019'da bu sayı kadın katılımcılar için % 34'tür. On kadından yaklaşık sekizi, pandeminin bir sonucu olarak iş yükünün on erkekten yedisine kıyasla arttığını belirtmiştir. Kadın öğretim elemanlarının neredeyse dörtte üçü, erkek katılımcıların sadece üçte ikisinden daha azına kıyasla, 2020 yılında iş-yaşam dengelerinin kötüleştiğini

bildirmiştir. Avrupa'daki benzer bir araştırmada da akademik bilimsel işgücündeki stres ve psikolojik sağlığı endişelerinin oranlarında ciddi bir artış olduğunu göstermektedir. Kaygı verici bir şekilde, salgının bedeli artık yaygın kariyer belirsizliğini de içermektedir. San Francisco, Texas Üniversitesi'nde profesör olan Mary McNaughton-Cassill, "Çok stresli öğrencilere öğretmek, teknolojiyle uğraşmak ve salgının kendi yaşamlarımız üzerindeki etkisiyle başa çıkmak, birlikte çalıştığım fakültelerde kesinlikle strese neden oluyor" ifadesini kullanmıştır. Salgının akademi üzerindeki etkilerini izlemek için araştırmalar yürüten İngiltere, Bristol Üniversitesi'nde yükseköğretim araştırmacısı Richard Watermeyer'e (2021) göre, COVID-19 sürecinde ortaya çıkan stres ve tükenmişlik sorunlarına ilişkin, yükseköğretimde kurumsal düzeyde empatik liderlik ve psikolojik yönetim becerisi yetersizlik göstermektedir. Yükseköğretim araştırmacılarına göre üniversiteler tekrarlayan kapanışların ekonomik sonuçlarıyla mücadele ederken, akademisyenler ve araştırmacılar arasındaki tükenmişliğe yönelik duyarsız bir yaklaşımın sergilendiği görülmektedir (Wang vd., 2020).

Yükseköğretimde Tükenmişlik İle İlgili Neler Yapılabilir?

Tükenmişlikle baş etme yollarını açıklarken bu yolları bireysel ve örgütsel baş etme yaklaşımları olmak üzere iki başlıkta toplamak mümkündür. Tükenmişlik ile sağlıklı bir şekilde mücadele etmek için hem bireysel hem de örgütsel yaklaşımların birlikte kullanılması tavsiye edilmektedir. Bununla birlikte yapılan uygulamalar incelendiğinde, tükenmişlik ile mücadelenin daha çok bireysel baş etme yaklaşımları ile sınırlı kaldığı, örgütsel destek ile ilgili yeterince önlemlerin alınmadığı gözlemlenmektedir (Çiftçi ve Sarıışık, 2015). Çalışmanın bu kısmında, yükseköğretim kurumlarında tükenmişlik ile hem bireysel hem de örgütsel bağlamda baş etme yaklaşımları ayrıntılı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Bireysel Mücadele Yaklaşımları

Bireylerin tükenmişlik ile etkili bir şekilde mücadele edebilmesinin en etkili yolu sosyal destek almasıdır. Özellikle bireyin hedeflerinden uzaklaşmasına bağlı olarak tükenmişlik duygusu yaşıyorsa, sosyal desteğe her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyuyor demektir. Bu bakımdan, bireyin tecrübelerini başkalarıyla paylaşabilmesi tükenmişlik duygusuna kapılmasını engelleyebilir. Bireyin yaşadığı içinde bulunduğu olumsuz duygularda kurtulması yakın çevresinden destek alması ile mümkün olabilir. Çalışanların tükenmişlik ile etkili bir şekilde mücadele edebilmeleri için sorunlarını kişiselleştirmemeleri, güçlü ve zayıf yönlerini iyi bilmeleri, gerçekçi ve ulaşılabilir hedefler belirlemeleri, iletişim becerilerini geliştirmeleri, gerektiğinde iş değiştirebilmeleri ve

dinlenmek için kendilerine zaman ayırmaları gerekmektedir (Çiftçi ve Sarıışık, 2015).

Enerji dolu, sağlıklı ve moralli olmanın tükenmişlik ile baş etmenin en önemli anahtarı olduğu ifade edilmektedir. Moral ve motivasyon artırıcı teknikler, meditasyon, kas, nefes ve imajiner gevşeme eğitimleri, tatile çıkmak, hobi edinmek, kişisel gelişim ve danışmanlık hizmeti almak, zaman ve stres yönetimi konusunda eğitimlere katılmak gibi yöntemlerin tükenmişlikle baş etmede etkili olabileceği belirtilmektedir (Dolgun, 2015). Çalışanların işleri ile ilgili hedef ve beklentilerini gerçekçi düzeyde tutması tükenmişlik duygusuna kapılmasını engelleyebilir. Birey kişisel olarak belirlediği hedeften ne kadar uzaklaşırsa duygusal anlamda tükenme ve duyarsızlaşma olasılığı o kadar artmaktadır. Bireyin sosyal etkileşim becerilerini geliştirmesi tükenmişliğe karşı doğal bir kalkan oluşturmaya yardımcı olur. Çünkü, sosyal etkileşim ruh sağlığı üzerinde oldukça etkili olan önemli bir konudur (Kaya Göktepe, 2016).

İş ortamına tükenmişlik duygusunu engellemek için yeteri kadar müdahale edilemediği durumlarda, tükenmişlikte bireysel düzeyde ele alınacak yöntemler ön planda tutulabilir. (Toğa, 2016). Yapılan araştırmalara göre tükenmişlik ile bireysel anlamda etkili bir şekilde mücadele edebilmek için şu yöntemlere başvurulabilir (Selçukoğlu, 2001: 186-187);

- Tükenmişliğin ne olduğunu bilmek, tükenmişliğin belirtileri ve tükenmişliği önleme yöntemleri konusunda bilgi sahibi olmak,
- Güçlü ve zayıf yönlerinin farkına varmak, ihtiyaç ve beklentilerinin ne olduğunu bilmek,
- Zamanı etkili ve verimli kullanmak, gerektiğinde zamanı etkili ve verimli kullanmak için hizmet içi eğitimlere katılmak,
- Mesleği ile ilgili ulaşılabilir hedefler belirlemek,
- Kariyer planlamasına önem vermek,
- Yapılan işin zorluklarının farkına varmak,
- İşleri iş yerinde bitirmek, ev ortamında iş yapmamak,
- Tatil yapmayı bilmek,
- İşleri ile ilgili olumlu tutum ve davranışlar geliştirmek,
- Kişisel gelişim konusuna önem vermek, kendini geliştirmek ve uzak hedeflere ulaşmak için gerekli eğitimlere katılmak,
- Doğru nefes alma tekniklerini bilmek, kas ve imajiner gevşeme yöntemlerini öğrenmek,

- Hobi edinmek,
- Stres yönetimi konusunda eğitim almak ve kendini geliştirmek,
- Dengeli beslenmeye özen göstermek,
- Maneviyata ve dini değerlere yönelmek,
- Çalışırken mola vermeyi bilmek, etkili çalışma yöntemlerine hâkim olmak,
- Sigara içmemek,
- Özel yaşama önem vermek,
- Mizah anlayışını geliştirmek,
- Gerektiğinde terapi almaya istekli olmak,
- Ekip çalışmalarına katılmak, ortak değerler doğrusunda hareket edebilmek,
- İşini sevmek.

Bireylerin tükenmişliğin ne olduğunu bilmesi, onun farkına varması ve bazı tedbirler alması oldukça önemlidir. Tükenmişliğin ne olduğunu iyi bilmek çözüm yollarına ulaşmayı kolaylaştırabilir. İşleri ile ilgili daha gerçekçi hedefleri olan bireylerin tükenmişlik duygusu yaşama ihtimalleri daha düşüktür (Kaçmaz, 2005). Tüm bu yöntemlerin yanı sıra, tükenmişliğin önlenmesinde örgütsel yöntemler de oldukça önemlidir. Bu yöntemlerinin etkili olabilmesi için bireysel yöntemlerin de işe koşulmasında fayda vardır. Bireysel yöntemler de en az örgütsel yöntemler kadar önemli görülmeli ve uygulanmalıdır (Polatçı, 2007).

Örgütsel Mücadele Yaklaşımları

Örgütsel düzeyde tükenmişlik ile mücadelenin başlatılması, ortaya çıkan bir krizi çözmekten çok, tükenmişlik algısını önlemeye ilişkin bir adımın atıldığını düşünmek daha doğru olacaktır. Örgüt içinde yönetim kadrosu, tükenmişliğin ortaya çıkması ile bunun örgüte muhtemel maliyetini göz önünde bulundurarak onu kontrol altında tutmaya gayret etmelidir (Maslach ve Leiter, 1997). Örgütsel anlamda tükenmişlik ile mücadele etmek için bazı önleyici faaliyetlerin yapılması önerilmektedir. Bu faaliyetler; işgörenlere kariyer geliştirme fırsatı sunulması, hizmet içi eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi, ihtiyaç ve beklentilerin karşılanması, ödül kaynaklarının ihtiyaçlara göre şekillendirilerek çoğaltılması, stresle baş etmeye yönelik eğitimlerin verilmesi, sosyal destek olanaklarının artırılması, düzenli toplantılar yapılarak geri bildirim verilmesi, çalışanların görüşlerini ifade edebilecekleri ortamların oluşturulması şeklinde sıralanabilir (Çiftçi ve Sarıışık, 2015). Çalışma ortamında esnek

mesai saatlerinin uygulanması, bazı yetkilerin devredilmesi, mesleki kıdemi düşük olan bireyler için koçluk ve danışmanlık sistemlerinin uygulanması örgüt içinde tükenmişlik duygusunu engelleyebilir. Son dönemde gerçekleştirilen ve çalışanların güçlendirilmesi ilkesine dayanan örgüt içi uygulamalar da duygusal tükenmenin oluşmasını engelleyebilir (Almer ve Kaplan, 2002). Bu faaliyetler tükenmişliğin ortaya çıkmasını engelleyen önleyici girişimler olarak tanımlanabilir.

Örgüt içinde tükenmişlik ile mücadele etmenin bir diğer yolu örgüt içinde adalet duygusunu yaşatmaktır. İşgörenler hak ettikleri ücreti aldıklarını düşündüklerinde ve beklentileri doğrultusunda izin ihtiyaçlarının karşılanması durumunda tükenmişlik duygusu yaşama olasılıkları azalmaktadır (Kaya Göktepe, 2016). Çalışanların kendilerine zaman ayırabilmeleri için çalışma şekillerini düzenlemek, iş yükünün aynı bireyler üzerinde yoğunlaşmasını önleyici tedbirler almak, esnek çalışma saatleri sağlamak, işlerin dönüşümlü yapılması olanağını tanımak ve işgörenlerin kendilerini geliştirmelerini desteklemek tükenmişlikle mücadele etmenin diğer yöntemleridir (Dolgun, 2015).

Yükseköğretim kurumları tükenmişlik konusunda öğrencilere yönelik de birçok şey yapabilir. Üniversite eğitimi ile, öğrencilere sadece mesleki yetkinliklerin kazandırılması amaçlanmıyor. Aynı zamanda gelecek perspektifte başka kazanımlarının da elde edilmesi hedeflenir. Örneğin, öğrencilerin öğrenim hayatlarında önemli temas ve irtibatlar kazanmaları istenir. Bu bağlamda öğrenciler, mezuniyetten sonra mesleki fırsatları ne kadar olumlu algılasa, o ölçüde yüksek motivasyon ve kararlı çalışmalar ile öğrenimleri sürdürürler ve düşük tükenmişlik riski ile karşı karşıya kalırlar. Öğrenciler, öğrenimleri ile ilgili kararlarda etkili olabilme olanağının algılanması, tükenmişlik riskini azaltan yapısal kaynaklar olarak görülebilir. Ayrıca öğrencilerin sosyal ilişkileri de önemlidir. Araştırmalar, birlikte çalışmayan öğrencilerde, yüksek tükenmişlik riski ile karşı karşıya kaldığını göstermiştir. Bu durum, öğretim elemanlarının öğrencilere yetersiz (sosyal) destek sunmaları durumunda da geçerlidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tükenmişlik ya da duygusal tükenme genellikle *bireysel başarısızlık* olarak algılanmaktadır. Bu durum çoğu zaman işlerine özellikle kendini adanmış en iyi çalışanları etkilemektedir. Ancak bireysel başarısızlık algısı tek başına tükenmişliğe neden olmaz. Diğer bir ifadeyle, çalışma koşulları uygunsa, sorun yaşamadan çok çalışılabilir (Proplanta, 2021). Aşırı iş yükü, sosyal destek eksikliği ve kötü çalışma koşulları gibi problemlerden dolayı çalışma ortamında uzun süreli stres yaşanırsa, bir yorgunluk hali ortaya çıkabilir. Kişi belli bir süre stres ile mücadele eder, son aşamada tükenmişlik aşamasına ulaşır.

Duygusal tükenme, bitkinlik ya da depresyonun ilk belirtilerini fark eden herkes, üniversitenin psikolojik hizmetleri sunan danışma merkezlerinden yardım alabilir. Ayrıca meslektaşlar ile fikir alışverişlerin yapılması ve gerektiğinde araştırmalara ara verilmesi önerilir. Katkı sağlamayacak işlerde gelen taleplere "hayır" demeyi öğrenilmelidir. Büyük işleri küçük bölümlere ayırıp hedefleri aşamalı bir şekilde formüle edilmesi, sürecin daha kolay yönetilmesine ve daha az zaman baskı altında kalınmasına neden olacaktır. Diğer taraftan "iş-yaşam dengesi"ne dikkat edilmesi de önemlidir. Yoğun iş paketleri arasında mutlaka yeteri kadar dinlenme sürelerine verilmesine dikkat edilmelidir.

Ancak, yükseköğretimde stres ile başa çıkmada bireysel stratejiler, yapısal sorunlardan kaynaklı stresörleri ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Üniversite yönetimlerinin üzerinde durması gereken nokta burasıdır. Olumlu çalışma koşulları ve iş iklimi için, altyapı ve donatının iyi olmasının yanı sıra, yatay hiyerarşi ve üstlerle dostane ilişkileri de gerektiriyor. Yükseköğretim kurumlarında kariyer olanakları da önemlidir. Aksi takdirde üniversiteler, yakın gelecekte en önemli kaynakları olan genç bilim insanları kaybetme riskiyle karşı karşıya kalabilir. Bu nedenle lisansüstü öğrenciler, danışmanları tarafından ilgilenmeli ve deneyimli hocalarıyla irtibatları sürdürülmelidir. Ayrıca yükseköğretimde tükenmişlik ile başa çıkmak için yalnızca iş ya da öğrenim talepleri azaltmak değil, aynı zamanda akademisyenlerin ve öğrencilerin günlük çalışmalarında kullanabilecekleri şekilde kaynak ve olanakları genişletmek gerekir. Araştırma sonuçları, tükenmişlik konusunun yükseköğretim alanında da önemli bir fenomen olduğunu göstermekte ve üniversiteler tarafından odaklanılması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, yükseköğretimde tükenmişlik önemli bir konudur. Çünkü sadece öğretim elemanının yaşamını etkilemekle kalmaz, aynı zamanda eğitimin niteliğini, öğrencilerle etkileşimi ve toplumu potansiyel olarak etkileyebilir. Mevcut salgın, öğretim elemanlarının uyum sağlamaları gereken çalışma yöntemlerinin beraberinde tükenmişlikle baş etmenin yollarını aramayı zorunlu kılmaktadır. Bu kapsamda yükseköğretim kurumlarının tükenmişlik probleminin farkında olması ve yapısal düzenlemeler ve çeşitli yardım olanakları ile personel ve öğrencisini doğrudan desteklemelidir. Tükenmişlik üzerine daha fazla araştırma yapmaya ihtiyaç vardır. Bölgeler ve ülkeler arasında araştırma sonuçları karşılaştırılabilir ve en iyi uygulamaları ülkemiz şartlarına uyarlayarak uygulanabilir. Araştırmacılar, politika yapımcıların daha uygun kararlar alabilmeleri için tükenmişlik epidemiyolojisini ve COVID-19 virüsün olumsuz etkilerini bilimsel temelde ele almaları ve örgütsel stres kaynaklarını azaltmak için strateji ve modeller geliştirmeleri önemlidir.

KAYNAKÇA

- ACE. (2020). Mental health task forces in higher education. American Council on Education Report. <https://www.acenet.edu/Documents/Mental-Health-Task-Forces-in-Higher-Education.pdf>, Erişim: 21.04.2021
- Ahola, K., Hakanen, J., Perhoniemi, R., & Mutanen, P. (2014). Relationship between burnout and depressive symptoms: A study using the person-centred approach. *Burn. Res.*, 1, 29–37.
- Almer, Elizabeth D.; Kaplan, & Steven E. (2002). The effects of flexible work arrangements on stressors, burnout, and behavioral job outcomes in public accounting. *Behavioral Research in Accounting*, 14, 1-33.
- Angerer, J. M. (2003). Job burnout. *Journal of Employment Counseling*, 40, 98-107.
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). Das Modell Job Demands-Resources: Stand der Technik. *Journal of Managerial Psychology*, 22, 309–328. doi:10.1108/02683940710733115.
- Demerouti, E., Bakker, A. B., Nachreiner, F., & Schaufeli, W. B. (2001). Der Job erfordert Ressourcen-Modell des Burnout. *Zeitschrift für Angewandte Psychologie*, 86, 499–512. doi:10.1037/0021-9010.86.3.499
- Brock, B. L., & Grady, M. L. (2000). *Rekindling the flame: Principals combating teacher burnout*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Brymer, R. A; Perrewe, P. L., & Johns, T. R. (1991). Managerial job stres in the hotel industry. *Internationality Journal of Hospitality Management*, 10(1), 47-58.
- Burke, R. J., & Deszca, E. (1986). Correlates of psychological burnout phases among police officers. *Human Relations*, 39, 487-502.
- Cordes, C. L., & Dougherty, T. W. (1993). A review and an integration of research on job burnout. *The Academy of Management Review*, 18(4), 621-656.
- Çiftçi, G., & Sarıışık, M. (2015). Tükenmişlik (Burn Out). In: D. Küçükaltan, Ş. Aydın Tükeltürk, & G. Ç. Gürkan (Editörler), *Örgütsel Davranışta Güncel Konular* (pp. 217-230). Ankara, Detay Yayıncılık.
- Çolak, Y. (2017). İlkokul ve Ortaokullarda Görev Yapan Yönetici ve Öğretmenlerin Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- D'Amico, A., Geraci, A., & Tarantino, C. (2020). The relationship between perceived emotional intelligence, work engagement, job satisfaction, and burnout in Italian school teachers: An exploratory study. *Psychol. Top.*, 29, 63–84. 10.31820/pt.29.1.4
- Demerouti, E., & Bakker, A. B. (2011). The job demands-resources model: Challenges for future research. *SA J. Ind. Psychol.* 37:a974 10.4102/sajip.v37i2.974

- Destatis (2016). Hochschulen auf einem Blick, Ausgabe 2016. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.
- Detmer, H. (2017). Das Recht der (Universitäts-)Professoren. In: M. Hartmer & H. Detmer (Eds.), *Hochschulrecht. Ein Handbuch für die Praxis* (pp. 141-240). Heidelberg: C. F. Müller.
- Dolgun, U. (2015). Tükenmişlik Sendromu. N. Derya ERGUN ÖZLER (Editör). *Örgütsel Davranışta Güncel Konular*. Bursa, Ekin Basın Yayın Dağıtım, 287-308.
- Fu, S. Q., Greco, L. M., Lennard, A. C., & Dimotakis, N. (2021). Anxiety responses to the unfolding COVID-19 crisis: Patterns of change in the experience of prolonged exposure to stressors. *Journal of Applied Psychology*, 106(1), 48–61.
- Golembiewski, R. T., Hilles, R. & Daly, R. (1987). Some effects of multiple OD interventions on burnout and worksite features. *Journal of Applied Behavioral Science*, 23, 295-314.
- Grützmacher, J., Gusy, B., Lesener, T., Sudheimer, S., & Willige, J. (2018). Gesundheit studierender in Deutschland 2017. Ein kooperationsprojekt zwischen dem deutschen zentrum für hochschul- und wissenschaftsforschung, der Freien Universität Berlin und der Techniker Krankenkasse. Hannover.
- Gusy, B., Lesener, T., & Wolter, C. (2018). Burnout bei studierenden. *Psychotherapie im Dialog*, 19, 90–94.
- Güllüce, A. Ç. (2006). Mesleki Tükenmişlik ve Duygusal Zekâ Arasındaki İlişki (Yöneticiler Üzerine Bir Uygulama). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Ha, J., King, K. M., & Naeger D. J. (2011). The impact of burnout on work outcomes among South Korean physical education teachers. *J. Sport Behav.*, 34, 343–357.
- Hakanen, J. J., Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2006). Burnout and work engagement among teachers. *Journal of school psychology*, 43(6), 495-513.
- Hu, D., Kong, Y., Li, W., Han, Q., Zhang, X., & Zhu, L. X. (2020). Frontline nurses' burnout, anxiety, depression, and fear statuses and their associated factors during the COVID-19 outbreak in Wuhan, China: A large-scale cross-sectional study. *EClinicalMedicine* 24:100424. 10.1016/j.eclinm.2020.100424
- Huo, L., Zhou, Y., Li, S., Ning, Y., Zeng, L., Liu, Z., Qian, W., Yang, J., Zhou, X., Liu, T., & Zhang, X. Y. (2021). Burnout and Its Relationship With Depressive Symptoms in Medical Staff During the COVID-19 Epidemic in China. *Frontiers in psychology*, 12, 616369. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.616369>

- Jackenkroll, B., & Julmi, C. (2016). Leistungsorientiert in den professoralen Burn-out? *Wissenschaftsmanagement*, 22(6), 16–19.
- Jackenkroll, B., & Scherm, E. (2017). Burnout-Prävention bei Professor/innen. Welche Bedeutung hat das affektive Commitment? *Die Hochschule : Journal für Wissenschaft und Bildung* (26)2, 118-12.
- Jackson, S. E., & Maslach, C. (1982). After-effects of job related stress: Families as victims. *Journal of Occupational Behaviour*, 3, 63-77.
- Kaçmaz, N. (2005). “Tükenmişlik (Burnout) Sendromu”, İstanbul Üniversitesi, *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi*, 68(1), 1,29-32.
- Kahill, S. (1988). Symptoms of professional burnout: A review of the empirical evidence. *Canadian Psychology*, 29, 284–297.
- Kaya Göktepe, A. (2016). *Tükenmişlik Sendromu* (1. baskı). İstanbul, Nesil Yayınları.
- Kepekçioğlu, E. S. (2009). Öğretim Elemanlarında Tükenmişlik. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Koyuncuoğlu, Ö. (2020). Yükseköğretimde yeni normalleşme senaryoları ve önerileri. *Turkish Studies*, 15(6), 635-662. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44686>
- Kriener C, Schwerdtfeger A, Deimel D, & Köhler T. (2018). Psychosoziale belastungen, stressempfinden und stressbewältigung von studierenden der sozialen arbeit: Ergebnisse einer quantitativen studie. *Gesundheitswesen*, 80, 37–43.
- Lazaro, C., Shin, M. and Robinson, P. E. (1984). Burnout, Job Performance and Job Withdrawal Behaviors. *Journal of Health and Human Resources Administration*, 7(2), 213-234.
- Lee, R. T., & Ashforth, B. E. (1990). On the meaning of Maslach’s three dimensions of burnout. *Journal of Applied Psychology*, 75, 743-747.
- Lee, R. T., & Ashforth, B. E. (1996). A meta-analytic examination of the correlates of the three dimensions of job burnout. *Journal of Applied Psychology*, 81(2), 123-133.
- Li, Q., Guan, X., Wu, P., Wang, X., Zhou, L., & Tong, Y. (2020). Early transmission dynamics in Wuhan, China, of novel coronavirus–infected pneumonia. *N. Engl. J. Med.*, 382, 1199–1207.
- Lloyd, C., King, R., & Chenoweth, L. (2009). Social work, stress and burnout: A review. *J. Ment. Health*, 11, 255–265.
- Maslach, C. (2003). Job burnout: New directions in research and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 12(5), 189-192.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behaviour*, 2, 99-133.

- Maslach, C., & Leiter, M. P. (1997). The truth about burnout. San Francisco, Jossey Bass A Willey Company.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397-422.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annu. Rev. Psychol.*, 52, 397-422. 10.1146/annurev.psych.52.1.397
- Maslach, C., Jackson, S. E., & Leiter, M. P. (2016). *Maslach burnout inventory : Manual (4th ed.)*. Menlo Park, CA: Mind Garden, Inc.
- McNaughton-Cassill, M. (2021). Professor offers ways to manage stress during unpredictable times. <https://www.utsa.edu/today/2020/04/story/mcnaughton-cassill-cope-pandemic.html>, Erişim: 23.04.2021
- Mitchell, R. (2020). On the Verge of Burnout: Covid-19's impact on faculty well-being and career plans. https://connect.chronicle.com/rs/931-EKA-218/images/Covid%26FacultyCareerPaths_Fidelity_ResearchBrief_v3%20%281%29.pdf adresinden erişildi. Erişim: 24.04.2021.
- Möller, G. (2017). Hochschulfinanzierung und –steuerung. In: M. Hartmer & H. Detmer (Eds.), *Hochschulrecht. Ein Handbuch für die Praxis* (pp. 873-902). Heidelberg: C. F. Müller.
- Polatçı, S. (2007). Tükenmişlik Sendromu ve Tükenmişlik Sendromuna Etki Eden Faktörler (Gaziosmanpaşa Üniversitesi Akademik Personeli Üzerinde Bir Analiz). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Proplanta (2021). Burnout an der Hochschule. https://www.proplanta.de/Journal/AgrarStellenmarkt-13/Burnout_jo1399222466.html adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- Rosenfeld, D. L., Balcetis, E., Bastian, B., Berkman, E. T., Bosson, J. K., Brannon, T. N., Burrow, A. L., Cameron, C. D., Chen, S., Cook, J. E., Crandall, C. S., Davidai, S., Dhont, K., Eastwick, P. W., Gaither, S. E., Gangestad, S. W., Gilovich, T., Gray, K., Haines, E. L., . . . Tomiyama, A. J. (in press). Psychological science in the wake of COVID-19: Social, methodological, and meta - scientific considerations. *Perspectives on Psychological Science*. ISSN 1745-6916
- Santarone, K., McKenney, M., & Elkbulli, A. (2020). Preserving Mental Health and Resilience in Frontline Healthcare Workers During COVID-19. *Am. J. Emerg. Med.* 38, 1530–1531. doi: 10.1016/j.ajem.2020.04.030
- Sarıkaya, P. (2007). Tükenmişlik Sendromunun Denetim Odağı ile İlişkisi ve Bir Uygulama. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sasangohar, F., Jones, S., Masud F., Vahidy, F., & Kash, B. (2020). Provider Burnout and Fatigue During The COVID-19 Pandemic: Lessons Learned

- from A High-Volume Intensive Care Unit. *Anesth. Analg.*, 131, 106–111. doi: 10.1213/ANE.0000000000004866.
- Schaufeli, W., & Enzmann, D. (1998). The burnout companion to study and practice: A critical analysis. T. Cox ve A. Griffiths (Series Ed.) Issues in occupational health, Philadelphia, PA: Taylor & Francis Inc.
- Schaufeli, W. B., Martinez, I. M., Pinto, A. M., Salanova, M., & Bakker, A. B. (2002). Burn-out and engagement in university students. *J Cross Cult Psychol*, 33, 464–481.
- Selçukoğlu, Z. (2001). “Araştırma Görevlilerinde Tükenmişlik Düzeyi ile Yalnızlık Düzeyi ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin Bazı Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi”. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Selçukoğlu, Z. (2001). Araştırma Görevlilerinde Tükenmişlik Düzeyi ile Yalnızlık Düzeyi ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin Bazı Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Shirom, A., Oliver, A., & Stein, E. (2009). Teachers’ stressors and strains: a longitudinal study of their relationships. *Int. J. Stress Manage*, 16, 312–332. 10.1037/a0016842
- Thompson, H. S. (2009). The Edge and How to Explain It. Tim Casserley and David Megginson (Eds.). Learning from Burnout Developing Sustainable Leaders and Avoiding Career Derailment. Burlington, Elsevier Press, pp. 13-48.
- Toğa, N. (2016). “Örgütsel Adalet Algısının Tükenmişlik Sendromuna Etkisi ve Bir Uygulama”, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Malatya.
- Vogt, G. (2014). Der Druck wächst. Drittmittelfinanzierung der Hochschulen. *Forschung & Lehre*, Vol. 21(2), 96–99.
- Wang, P., Chu, P., Wang, J., Pan, R., Sun, Y., Yan, M., Jiao, L., Zhan, X., & Zhang, D. (2020). Association Between Job Stress and Organizational Commitment in Three Types of Chinese University Teachers: Mediating Effects of Job Burnout and Job Satisfaction. *Frontiers in psychology*, 11, 576768. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.576768>
- Watermeyer, R. (2021). The impact of COVID-19 on the mental health and wellbeing of academics and students around the World. <https://wun.ac.uk/wun/research/view/watermeyer-covid19-survey>, Erişim: 22.04.2021
- WHO. (2019). Health workforce burn-out. Bulletin of the World Health Organization, 97, 585-586. doi: <http://dx.doi.org/10.2471/BLT.19.020919>
- WHO. (2020). Burn-out an "occupational phenomenon": International Classification of Diseases. <https://www.who.int/news/item/28-05-2019->

burn-out-an-occupational-phenomenon-international-classification-of-diseases, Erişim: 25.04.2021

WHO. (2021). COVID-19 Coronavirus Pandemic. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline>, Erişim: 25 Nisan 2021.

Worldmeters. (2021). COVID-19 Coronavirus Pandemic, Worldometer. <https://www.worldometers.info/coronavirus/> adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 25.04.2021.

Wright, T. A., & Cropanzano, R. (1998). Emotional exhaustion as a predictor of job performance and voluntary turnover. *Journal of Applied Psychology*, 83, 486-493.

Zedeck, S., Maslach, C., Moiser, K., & Skitka, L. (1988). Affective response to work and quality of family life. Employee and spouse perspectives. *Journal of Social Behavior and Personality*, 3, 135-157.

Zohar, D. (1994). Analysis of Stres Profile in The Hotel Industry. *International Journal of Hospitality Management*, 13(3), 219-231.

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Berlin’de doğdu. İlkokulu Berlin’de, ortaokulu ve liseyi Konya Meram Anadolu Lisesi’nde tamamladı. 2000 yılında başladığı Almanya Freie Universität zu Berlin, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme bölümü lisans - yüksek lisans programlarından 2008 yılında mezun oldu. Mezuniyeti sonrasında bir yıl kadar Almanya’da bir yatırım firmasında yatırım departmanı asistanı olarak çalıştı. 2009 yılında Türkiye’de bir holdinginin inşaat alanında faaliyet gösteren grup şirketinde yönetim asistanı olarak göreve başladı. 2010 yılında aynı holdingin insan kaynakları direktörlüğünde uzman yardımcısı, 2011 yılında holdingin perakende sektöründe faaliyet gösteren grup şirketine insan kaynakları uzmanı olarak görevlendirildi. 2014 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Finans ve Bankacılık Bölümüne öğretim görevlisi olarak atandı. 2014 yılından beri Erasmus Plus Ulusal Konsorsiyum programı kapsamında 17 ortaklı UNİKOP Staj ve Eğitim Konsorsiyumu projelerinin koordinatörlüğünü yürütmektedir. Prof. Dr. Mahmut Tekin’in danışmanlığında yazdığı “Türkiye’de Girişimci ve Yenilikçi Üniversitelerin Gömülü Teoriye Göre Değerlendirmesi ve Bir Model Önerisi” adlı tezini 2018 yılında savunarak işletme doktoru unvanını aldı. 2018 yılından bu yana

Necmettin Erbakan Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Finans ve Bankacılık Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Bölüm 13

DİN SOSYOLOJİSİNİN REFERANSLARI VE İSLÂMİLİĞİ MESELESİ¹

Yılmaz CEYLAN

¹ Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Ceylan, Muş Alparslan Üniversitesi.

Giriş

On dokuzuncu yüz yılda Batılı sosyal bilimlerin bir ürünü olarak ortaya çıkan sistematik sosyoloji ve din sosyolojisi, modernitenin doğal sonucudur ve yine onun sorunlarıyla baş etmek için ortaya çıkmıştır. Sosyoloji genel anlamda toplumsal olay, olgu, kurum ve gruplarla ilgilenen ve bunların değişimlerini konu alan bilimsel bir disiplindir. Tarihin pek çok döneminde 19. yüzyıl öncesinde çağdaş sosyolojinin ilgilendiği konulara dair çeşitli çalışmalar ve ifadeler mevcutsa da sosyal bilimi, sosyolojiyi ve din sosyolojisini metodolojik ve epistemolojik açıdan sistematik hale getiren dönem modern dönemdir. Bunun nedeni olarak içinde yaşanılan dönem imkân ve şartlarının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki süre zarfında gerçekleşen olaylar ve ilmi alt yapı, sosyolojinin neşet etmesine imkân sunmuştur. Doğa bilimlerinin çeşitli nedenlerle daha önce sistemleştirilmiş olması ve daha pratik yararlar sağlıyor olması nedeniyle sosyal bilim mecrasında karşılık bulan sosyoloji uzun süre doğa bilimlerinin etkisinden ve baskısından kurtulamamıştır. Doğayla ilgilenen ve onun yasalarını çıkaran doğa bilimlerine benzer şekilde insan ve toplum hayatının yasaları doğa bilimlerinin yöntemleri kullanılarak yapılmaya çalışılmıştır. Belli bir süre sonra bu yanıltan dönmeye çalışılsa da pozitivist sosyolojinin etkileri uzun süre devam etmiştir.

Pozitivist sosyolojinin en önemli özelliği nesnel ve evrensel toplumsal yasalara ulaşma iddiasıdır. Nesnel ve evrensel toplumsal yasa düşüncesi, ciddi eleştiriler almış ve özellikle Batılı toplumların ve onların değerlerinin dikkate alınması Batı dışı toplumlar için problem olmuştur. Bu problemlere dair Batı içi eleştiriler ve alternatifler üretilse de en çok tepki diğerlerinden gelmiştir denebilir. Toplumların kendi tarihsel ve kültürel kodlarının bir neticesi olarak ortaya çıkan unsurların yine kendi değer yarılırları bağlamında dikkate alınmak istenmesi, sosyolojik teoride alternatif yaklaşımlara zemin hazırlamıştır. Sosyolojinin önemli çalışma konularından biri olan din konusu ve doğal olarak din sosyoloji için de aynısını söylemek mümkündür. Batı toplumlarının koşulları bağlamında gelişen sosyoloji ve din sosyolojilerinden farklı olarak alternatif üretmek istenmiştir. İslam sosyolojisi, İslam dünyası gibi geniş bir coğrafyanın ve şümüllü bir dinin mensuplarının kendi tarihsel ve kültürel koşullarının kendi değerleriyle dikkate alınmak istemelerinin karşılığı olarak okunabilir.

Sosyoloji, din sosyolojisi ve İslam sosyolojisi başlı başına derinlikli çalışma alanlarıdır. Ancak bunlar aynı zamanda iç içe geçmiş birbirinden kesin sınırlarla ayrıştırılması zor disiplinlerdir. Bu çalışmada din sosyolojisinin referanslarının neliği ve İslam sosyolojisinin imkânı

kısaca sosyolojik teori bağlamında tartışmaya açılmıştır. Eğer yeni bir sosyal bilim denemesi değilse, sosyoloji ve din sosyolojisinden bağımsız bir İslam sosyolojisi tartışmasının pek mümkün olamayacağı dikkate alındığında çalışmanın genel gayesi anlaşılmış olacaktır. Çalışmada genel sosyolojinin temel ilkelerine değinildikten sonra din sosyolojisinin referanslarına dikkat çekilmiş ve son olarak İslam sosyolojisinin imkânı tartışılmıştır. Sonuç olarak din sosyolojisinin referanslarının sosyolojinin referanslarından ayrılamayacağı ve İslam sosyolojisi iddiasının bazen buna kalkıştığı ancak çok da bağımsızlaşmadan bazı problemlerle birlikte bir alternatif olduğu görülmüştür.

Sosyolojik Temeller

İnsan doğasına, topluma ve toplumsal düzene dair siyaset felsefenin, tarihin, iktisadın ve buna benzer birçok disiplinin değerlendirmeleri mevcuttur. Bütün bu veriler sosyolojinin doğmasına öncülük etmişlerdir. Sosyoloji, toplumu başlı başına inceleme nesnesi yapan ve kendine ait bir metodoloji kullanan disiplin halini 19. yüzyılda almıştır.¹ Tıpkı diğer modern sosyal bilimler gibi bir bilim olan sosyolojinin amacı modern sorunlara çözümler aramaktır. Bu doğrultuda sosyoloji daha geniş anlamda sosyal bilim, bir modern dünya girişimidir (Wallerstein, 2000: 12). 19. yüzyılın bir ürünü olarak ortaya çıkan bu bilim girişimi, bilim hüviyeti kazanabilmek için uzun süre doğa bilimlerinin yöntem ve tekniklerini kullanmak durumunda kalmış ve uzun bir süre pozitivist bir bilim olarak varlığını devam ettirmiştir (Morris, 2004: 88). Bu anlamda hem konular hem de sorunlar noktasında 19. yüzyılın bir ürünü olarak modernlik, kapitalizm, sanayileşme, işçi sınıfı, demokratikleşme, medenileşme, sömürü, evrensellik, doğa ve toplum yasaları gibi pek çok şey yaygınlık kazanmıştır. Bu kadar hızlı değişim ve dönüşümler daha önce görülmemiş farklı toplumsal sorunlara ve sıkıntılara neden olmuştur. Bu sorunların çözümü için yapılan düzenlemeler toplumsal kurumlara, ilmi çalışmalar ise sosyolojiye kaynaklık etmişlerdir.

Sosyolojinin hedefinin modern problemlere çözüm üretmek ve Batı'nın dünya egemenliğini haklılaştırma yönünde olduğu söylenebilir (Kızılcılık, 2008: 15, 60; Kutluer, 1983). Sosyoloji, modern Batı'nın sorunlarına çözüm üretirken aslında modernitenin getirdiği yeni düzene meşru zemin hazırlamakla da itham edilmiştir (Sarıbay, 1994: 123; Kızılcılık, 2008: 60). Yeni dönemde yükselen devletler, toplumlar, ideolojiler ve sınıflar olduğu gibi bunun karşısında tam tersi ezilenler de ortaya çıkmış ve bunların neticesinde toplumsal buhranlar daha görünür olmuştur. Toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik alanlarda çok hızlı

1 Sosyolojinin temellerinin 19. yüzyıldan önce 14. Yüzyılda Müslüman bir sosyolog olan İbn Haldun tarafından ortaya atıldığına dair yaygın bir kanı vardır. Genellikle Müslüman düşünürler tarafından destek bulunmaktadır. Bkz. Okumuş, 2018: 21-22.

bir değişime karşılık gelen moderniteyle birlikte, çıkan sorunlara genel çözümler üretebilecek bir yönelime girilmiştir. Bu yönelimlerin önemli unsurlarından bir tanesi tarihsel ve ampirik olarak toplumla ilgili incelemeler çok daha öncelere dayansa da ilk olarak Aguste Comte'un (1798-1857) ortaya attığı ve "sosyal fizik" adıyla karşılık bulan sosyolojidir (Swingewood, 2010: 5-6). Bu adla karşılık bulmasının altında doğada olduğu gibi toplumun da bir sisteminin olduğu ve bunun yasalarının keşfedilmesi yatmaktadır. Comte'un ortaya attığı pozitivist yaklaşım, doğa bilimleriyle sosyal bilimlerin ortak bir mantıksal ve metodolojik temeli paylaştıkları esasını varsayar (Morris, 2004: 88).

Comte'da karşılık bulan pozitif felsefenin temel özelliği bütün olayları değişmez tabii kanunlara bağlı saymaktır (Comte, 1964: 221; Swingewood, 2010: 44). Buna bağlı olarak Comte, kümülatif şekilde ilerleyen bilimlerin hiyerarşisinde pozitif felsefeyi matematikle başlatmış sonra sırasıyla, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve son olarak pozitif aşamaya en son ulaşmış sosyolojiyle (sosyal fizik) sonlandırmıştır (Comte, 1964: 223; Morris, 2004: 87-88; Swingewood, 2010: 45). Öyle ki Comte, sosyal olaylara pozitif olarak bakmak isteyenlerin mutlaka astronomi, fizik, kimya ve biyoloji hakkında genel bilgilere sahip olması gerektiğini ifade etmiştir (Comte: 1964: 255). Sosyolojinin bu şekilde ortaya çıkmasındaki asıl gerekçe değerlerden uzak, bağımsız ve objektif bir disiplin olabilme iddiasıdır (Faruki, 2016; Toker, 2013:1).

Sosyolojinin 19. yüzyılda ve Batı'da ortaya çıkması farklı imkân ve koşullara bağlıdır. Sosyolojiyi ortaya çıkaracak koşulların ve ilmi alt yapının kendine uygun zemin bulabildiği yer orası olabilmıştır. Rönesans, Reform (Din Devrimi), Bilimsel Devrimler ve buna bağlı olarak gelişen teknoloji devrimi, Aydınlanma, Sanayi Devrimi, Siyasi Devrimler (İngiliz Burjuva Devrimi ve Fransız ihtilali) gibi önemli olayların neticesinde farklı bir varlık, epistemoloji ve zihniyet dünyasına geçiş olmuştur (Tekin, 2020: 13-23). Bu köklü değişimler ve çözümler karşısında bilimsel olarak sorunları tespit, teşhis ve onlara çözüm üretme noktasında bazı yönelimler geliştirilmiştir. Sosyal bilimlerin sosyoloji ve din sosyolojisinin bu uzun sürecin bir neticesi olduğu söylenebilir. Doğal olarak sosyal bilimlerin sosyoloji ve din sosyolojisinin genel olarak Batı toplumlarının tarihsel ve kültürel imkân ve koşullarının bir sonucu ve onların neticesinde oluşan sorunlara çözümler üretmek olduğu söylenebilir.

Modern Batı değerlerinin bilimi olarak ortaya çıkan (Tekin, 2013a: 91) ve genelde onların değerleri bağlamında nomotetik açıklamalar yapan sosyolojinin bariz özelliği pozitivist olmasıdır (Sarıbay, 1994: 125; Yaslıçimen ve Sunar, 2006: 140; Tekin, 2013b: 29). Aydınlanma geleneğinin ayrılmaz bir parçası olan pozitivism, bilimi olgusal gerçeklik

düzeyine indirgemekte ve gerçekliği fiziki gerçeklikle sınırlamaktadır (Yaslıçimen ve Sunar, 2006: 137). Kitlese hareketlere ve toplumsal çözümlere karşı genel toplumsal yasalar üretme amacıyla hareket eden sosyoloji, dinle olan ilişkisini de genelde bu çerçevede özelinde kurgulamıştır (Bayyığıt, 2013: 61; Tekin, 2013b: 21). Dini dışarda tutarak oluşturulmaya çalışılan bir durumla başlanılan sosyoloji serüveni kendini dinden soyutlayamamıştır. Comte'un dinden ve değerlerden uzak bir sosyoloji iddiası, yeni bir din olgusuyla (İnsanlık dini) sonuçlanmıştır (Yıldırım, 2003; Kızılçelik, 2008: 96; Aron, 2010: 82,91; Bayyığıt, 2013: 52; Tekin, 2013b: 25; Okumuş, 2018: 27). Dolayısıyla Comte, pozitivist sosyolojiyi dinin yerine koyarak sosyolojik din söyleminin ilk düşünürü olmuştur (Yıldırım, 2003; Kurt, 2008: 83).

Comte'dan sonra pozitivist sosyolojinin devamcısı Emile Durkheim'dir (1858-1917). Ona göre toplum bilimi, pratiği yönlendirir ve toplumsal yasaları belirleyerek toplumsal örgütlenmenin "normal" ve "sağlıklı" biçimlerini diğerlerinden ayırır. Durkheim, sosyolojinin nesnesini ve yöntemlerini saptamaya çalışarak sosyoloji biliminin gelişmesine önemli katkılar sunmuştur. Bu anlamda Durkheim, sosyolojinin bilimsel hüviyetinin ortaya çıkmasına ve onun sosyalizmle olan farklılığına özel dikkat çekmiştir. Durkheim için sosyoloji, toplumsal olguların sosyal gerçekliğini incelemektedir (Swingewood, 2010: 104-105). Durkheim, olguları bireylerin dışında ve onların eylemlerini kısıtlayan yapılar olarak tanımlamış ve onların nesneler gibi incelenebileceğini ileri sürmüştür. Ona göre toplum toplumsal olguların toplamından ibarettir (Swingewood, 2010: 106; Kızılçelik, 2008: 92). Nitekim toplum, tanrı gibi insanların kendilerinden daha üstün olarak düşündükleri ve ona bağlı olduklarını hissettikleri varlıktır. Toplum bireyin üzerindeki etkisi sebebiyle tanrının sahip olduğu bütün özellikleri bünyesinde barındırmaktadır (Durkheim, 2005: 23; Aron, 2010: 250). Comte ile başlayıp Durkheim ile devam eden Fransız geleneği sonraki yıllarda yapısal-işlevselcilik olarak karşılık bulmuş ve uzun yıllar sosyolojide etkinliğini korumuştur.

Sosyoloji için genel anlamda sosyolojik teorilerin toplamıdır denebilir. Yani sosyolojik anlamda evrensel ve nesnel toplumsal yasalar bulunmuş ve tartışma bitmiş değildir. Sosyoloji biliminde metodolojik ve epistemolojik tartışmalar hala devam etmektedir. Özellikle sosyolojinin ilk ortaya çıktığı yıllardan bugüne pozitivist olup olmama durumu, yapı-fail dikotomisi vs. türünden pek çok tartışma sıcaklığını korumaktadır (Canatan, 2012: 41). Bu anlamda sosyolojinin konusu sosyolojinin kendisi olsa dahi sosyolojinin temel hedefi, tarihsel değişimin gerçekleşmesine katkıda bulunan güçleri tespit etmektir (Swingewood, 2010: xiii). Sosyolojinin ilk yıllarında varılmak istenen hedef, sosyal hayatın işleyişinin genel yasalarını bulmak ve toplumsal ilerlemenin

aracı olmaktır (Canatan, 2005: 12-13). Sosyal hayatın genel işleyişi noktasında odaklanılan nokta toplum halinde yaşamının nasıl mümkün olduğudur (Canatan, 2017: 7). Bu noktada öne çıkan unsur ise insanları birbirine bağlayan değerler sistemi ya da başka bir deyişle din olmuştur (Sarıbay, 1994: 124, 127).

Din Sosyolojisinin Referansları

Din sosyolojisinin alanı üç ayrı şekilde tanımlanmaktadır. Birincisi, toplumda dinin rolünü anlamaya yardımcı olmak; ikincisi, insanlık tarihi içindeki dinin önemini ve etkisini tahlil etmek; üçüncüsü ise dini alanı şekillendiren sosyal güç ve faktörleri anlamaktır. Dolayısıyla din sosyolojisi, dinle sosyal bir çerçeve ile bağlantılı olduğu sürece ilgilenir. Sosyolojik olanı din konusuna ilgi duyan oldukça geniş diğer disiplinlerden açık bir şekilde ayıran sosyal çevreyle olan ilişkisidir (Davie, 2005: 217). Bu anlamda din sosyolojisi Tanrı'nın var olup olmadığı ya da din ile bilimin uyumlu olup olmadığının ispatıyla ilgilenmez (Dillon, 2014: 9). Sosyal bir çevrenin dâhil olmadığı yerde sosyolojinin ve dolayısıyla din sosyolojisinin işi yoktur.

Din sosyolojisi, modern dönemde ve onun şartlarında ortaya çıkmış, dini bir toplum olayı ve kurumu şeklinde ele alarak din ve toplum ilişkilerini ve bu çerçevede oluşan olgu, süreç, teşkilat ve gruplaşmaları sosyolojik yaklaşımla bilimsel olarak ele alan disiplindir (Günay, 2002: 2; Tekin, 2020: 25). Bu anlamda din sosyolojisi, kendine özgü konusu, araştırma alanı ve bakış açısıyla ayrı bir disiplin olma özelliğine sahiptir (Okumuş, 2018: 38). Tanımdan da anlaşılacağı üzere din sosyolojisinde din ve toplum olmak üzere iki boyut vardır ancak asıl olan dini sosyolojik bir yaklaşımla ele almaktır. Ancak dini sosyolojik zaviyeden ele almayı, anlamayı ve yorumlamayı yaparken onu bütünü sosyal ve sosyolojik olana indirgmeden yapabilmeyi de gerektirir (Okumuş, 2018: 38).

Din sosyolojisi dini inançları ve onların mahiyetini incelemeyi. Genel itibarıyla sosyolojik teori ve yöntemin din alanına uygulanması şeklinde ortaya çıkan din sosyolojisi, dinle bağlantılı toplumsal davranışın oluşumu ve etkileriyle ilgilenir. Bu açıdan bütün toplumlar ve dinler din sosyolojisinin konusu olabilmektedir. Özellikle pozitivist sosyoloji serüveninin evrensel yasalar bulma iddiası, doğal olarak bütün toplumlara hitap eden bir sonucu gerektirmiştir. Din sosyolojisi, genel anlamda sanayi öncesi toplumdan sonraki döneme geçişte değişime odaklanmıştır (Davie, 2005: 226). Eşdeyişle sosyolojide olduğu gibi din sosyolojisi de 19. yüzyılın bir ürünü ve moderniteyle ilişkilidir (Günay, 2002: 1, 10). Din sosyologlarının asıl hedefi “modern dünyada dinin doğası ve rolü nedir?” sorusuna cevap aramaktır (Bird, 2017: 17). Bu bağlamda modern dönemde sosyolojik din çalışmalarının gündeme gelmesinde kapitalizm,

dinsel hoşgörü, kültürel çoğulculuk ve liberal devletin yükselişinin katkısı yadsınamaz (Davis, 2004: 291). Ancak moderniteye dair eleştirilen ya da yeni okuma şekilleri (postmodern, ileri modernlik, geç modernlik vs.) ve dinin önemine dair yeni değerlendirmeler (klasik sekülerleşme teorisinin tersine), din sosyolojisi alanında yeni yönelimlere olanak tanımıştır (Sherkat ve Elison, 2004: 225).

Din sosyolojisinin kökleri aslında sosyolojinin köklerinden ayrı düşünülemez (Davie, 2014: 89). Bu anlamda din sosyolojisi, sosyolojiden bağımsız ayrı bir disiplin değildir (Yıldırım, 2003). Yani sosyolojinin kurucu babaları (Marx, Durkheim, Weber) aynı zamanda din sosyolojisinin erken temsilcileridirler (Davie, 2005: 217; 2014: 89; Okumuş, 2018: 30). Eşdeyişle ilk sosyologlardan itibaren din önemli bir problematik alan olarak görülmüş ve çalışılmıştır (Haşşab, 2010:26). Bu anlamda öne çıkan üç husus dikkat çekmektedir: dinin kökeni, neliği ve toplum için önemi (Tekin, 2013b: 23). Özellikle dinin dönüştürücü ve bütünleştirici gücü en çok dikkat çeken yönü olmuştur. Aralarında farklılıklar olsa da klasik sosyologlar insanı ve onun inşa ettiği toplumu anlamının din olgusunu anlamaktan geçtiğini düşünmüşlerdir (Davie, 2005: 2019; Kızılçelik, 2008: 101). Bu nedenle yoğun bir şekilde hem dinin önemi hem neliği hem de toplum için önemi farklı şekillerde araştırmaya tabi tutulmuştur (Kurt, 2008: 74). Ancak uzun süre pozitivist sosyoloji anlayışının bir gereği olarak olgu-değer mutlak farkı, değerleri sosyolojinin konusu olmaktan uzaklaştırmıştır (Arslan ve Yaşar, 2014: 9).

Klasik sosyologlardan Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri* eseriyle Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, *Din Sosyolojisi*, *Çin Dini: Konfüçyanizm ve Taoizm*, *Hinduizm Dini* eserleri ve Avrupa üzerine yaptığı çalışmalarla din olgusu üzerinde sosyolojik değerlendirmeler yapmışlardır (Wuthnow, 2014: 26). Bunlar aslında sistematik din sosyolojisinin hem eserleri hem de kurucuları olarak kabul edilebilir. Durkheim, dinin sosyal bütünleşme ve düzen gücüne ve genel anlamda işlevsel özelliklerine dikkat çeker. Ona göre din bu yönüyle toplumsal bütünleştirici önemli bir fenomendir (Durkheim, 2005: 67; Haşşab, 2010: 30; Davie, 2014: 94). Bu anlamda Durkheim'in bakış açısıyla sosyal olgu olan din ancak yine sosyal olgular aracılığıyla açıklanabilir (Durkheim, 2006: 123; Aron, 2010: 236). İşlevselci bakış açısıyla din bir olgudur ve toplumsal işlevlerini yerine getirebildiği sürece varlığını devam ettirecektir (Durkheim, 2012: 14). Durkheim'e göre din, "kutsal şeylerle ilgili -emredilmiş ve yasaklanmış- bir inançlar ve pratikler manzumesidir. Bu inanç ve pratikler, onları kabul eden kimseleri kilise denen manevi bir topluluk halinde bir araya getirir. Din fıkri, kilise fikrinden ayrılamaz" (Durkheim, 2005: 68). Bu tanım din olgusunun ortak bir özellik sergilediği ve nasıl bir toplumsal dayanışma sağladığını gösterir. Durkheim'de dinin toplumsal işlevleri ritüeller

aracılığıyla sürdürülmektedir. Kısacası ona göre, kutsalın en önemli taşıyıcısı ritüelin kendisidir (Bellah, 2014: 47).

Durkheim'den farklı olarak Weber, dinin ne işe yaradığından çok ne olduğu üzerinde durmuştur (Davie, 2006: 103). Çünkü pozitivist yaklaşımdan farklı olarak sosyal bilimlere mantıksal ve metodolojik olarak doğa bilimlerinden ayırmıştır. Yine Fransız ekolünden farklı olarak sosyal yapıyı değil sosyal eylemi önemsemiş bireyi merkeze almıştır (Morris, 2004: 100). Bu anlamda Weber, hem sosyolojik olarak hem de din sosyolojisi bağlamında kendinden önceki sosyologlardan farklı bir yol çizmiştir. Weber, din sosyolojisinin amacının dini menşei, özü veya dini değerlerin doğruluğunu ve yanlışlığını araştırmak olmayıp, din-toplum, din ile diğer sosyal kurumlar arasındaki ilişki ve etkileşimi, dinin toplum üzerindeki etki ve şartlarını incelemek olduğunu ileri sürmüştür (Okumuş, 2018: 40). Weber, dinsel anlayışların ekonomik davranışların belirleyicisi olduğunu ve bu nedenle toplumların ekonomik değişimlerinin nedenlerinden birinin din olduğunu kabul etmiştir (Aron, 2010: 375; Özyurt, 2020: 142). Weber, kapitalizmin temelinde dini bir yaklaşım aramış ve onu Protestanlık olarak tespit etmiştir (Çelik, 2003: 662). Dini toplumsal gruplarla ilişkilendiren Weber, dini toplumsal bütünleşme aracı olarak gördüğü gibi çatışma ve dışlama aracı olarak da görmektedir (Özyurt, 2020: 141).

Marx'ta din sömüreni ve sömürüyü doğal ve kabul edilebilir gösteren unsurdur, bu haliyle bir yanlış bilinç biçimi ve halkların afyonudur (Marx, 1997: 192). Ancak din, yabancılaşmanın bir formu olarak Marx'ta bağımlı bir değişkendir. Ona göre din, temelde alt yapıyı oluşturan asıl unsur olan ekonomiden bağımsız düşünülemez ve sınıfsız bir toplumda kaybolacak içtimai bir yanılsamadır (Davie, 2005: 218; 2014: 91). Bir baskı ve yabancılaşma aracı olarak görülen din, baskılarla ortadan kaldırılacak bir unsur değildir. Marksist bakış açısıyla eşitsizliğin ve adaletsizliğin kaynağı olan sınıf ortadan kaldırıldığında din de doğal olarak kaybolacaktır.

Klasik sosyologlardan sonra dinin işlevsel yanının ön plana çıkarıldığı yer Amerika olmuştur. Parsons'un normatif işlevselciliği çerçevesinde dinin bütünleştirici yönüne tekrar vurgu yapılmıştır. Sonrasında Rousseau'nun "sivil din" teorisini daha da geliştiren Robert Bellah dinin asıl amacını düzenin desteklenmesi yönünde yorumlamıştır (Bellah, 1967; Davie, 2005: 219). Bu anlamda dini olgunun yeniden önem kazanmasından sonra Davie, sosyologların olup biteni daha iyi anlamaları için yeni analiz ve kavramlara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir (Davie, 2014: 89).

Pozitivist sosyolojik teoride sosyolog, herhangi bir dine mensup olabilir ancak sosyoloji yaparken kendi hakikat sorununu paranteze alır. Buna “metodolojik agnostisizm” pozisyonu alma denir (Kurt, 2008: 84). Din üzerine sosyolojik olarak yapılmış bir çalışmanın bilim hüviyeti kazanmasının yolu olarak görülen bir metodolojik yaklaşımdır. Doğa bilimleri doğanın yasalarını çıkarmış ve evrensel kabuller oluşturmıştır. Aynı durum toplum yasaları içinde denenmiş ancak tutmamıştır. Pozitivist sosyal bilim gereği belli bir süre bu denenmiş ancak Fransız ekolünden farklı olarak genelde Alman ekolü özelde Henry Rickert, Wilhelm Dilthey ve Max Weber bireyi ve toplumu farklı bir okumaya tabi tutmuşlardır (Marshall, 1999; Özlem, 2001: 179-180; Günay, 2002: 8; Bilgin, 2013: 72; Ülken, 2016: 189). Aslında bilimsel bilgiye yöneltlen eleştiriler mutlak bir bilgi ve hakikat anlayışında kırılmaya neden olmuş, modern pozitivist yaklaşım ve onun meta anlatıları tartışmaya açılmıştır (Swingewood, 2010: 103-176). Bundan sonraki süreçte bilgi ve hakikat yerele, zamana ve kişilere bağlı olarak değerlendirilebilmektedir.

Sosyal gerçekliğin doğa olaylarından farklılaşıyor olması özgün bir yöntem ve tekniği gerekli kılmaktadır. Özellikle pozitivism eleştirisi ve onun bilimsel bilgisi başta yorumlayıcı sosyoloji olmak üzere yerini artık yeni paradigmalara bırakmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni düzende toplumların biriciklikleri, kültürleri, değerleri ve doğal olarak kendi tarihsel ve toplumsallıkları dikkate alınmaya başlamıştır. Bu süreci postmodern paradigma ve sosyoloji olarak tanımlamak mümkündür (Sarıbay, 1994: 123). Bu anlamda postmodern sosyoloji geleneksel sosyolojinin epistemolojik temellerini ve değer yargılarından bağımsız olma durumunu sorgulamıştır (Yaslıçimen ve Sunar, 2006: 139). Bu sorgulama meta sosyolojik söylemlerden farklı olarak yerelin, kültürel olanın, farklı din sosyolojilerinin yapılmasına fırsat verdiği gibi İslam sosyolojisine daha da alan açmıştır.

İslam Sosyolojisinin İmkânı

İslam sosyolojisi iddiası, genel din sosyolojinin İslam toplumlarını açıklama noktasında yetersiz kaldığı yönünde olduğu gibi yanıltıcı olmasından da kaynaklanmaktadır (Coşkun, 2013b: 68; Tekin, 2013b: 29, 47). Klasik sosyologlar da dahil Batılı sosyologların İslam dünyasına bakışlarının her zaman objektif olduğunu söylemek zordur. Özellikle Weber’in İslam dünyası hakkındaki görüşleri, İslam toplumlarına özel bir sosyoloji iddiasının elini güçlendirmektedir (Ba-Yunus, 2012: 269). Çünkü Weber, İslam dünyasına karşı oryantalist yaklaşımları neredeyse aynıyla almıştır denebilir (Çelik, 2003: 663; Kızılcı, 2008). Nitekim Ülgener, Weber’in İslam konusunda “katı ve dört köşe” tespitler yaptığını ifade eder (Özkiraz, 2003: 50, 56). Bu bağlamda İslam dünyasında çıkan

toplumsal problemlerin çözümünde kendi medeniyet birikimlerine ve kaynaklarına yönelmeleri ve bunları yeniden okumaya tabi tutmaları ifade edilmektedir (Yaslıçimen ve Sunar, 2006: 141).

Modernleşme tasavvuruna karşı kendi değerleriyle var olmak isteyen her türlü yerel/“yerli” oluşum, merkeze karşı alternatif kuram ve kavramlar üretme iddiasında olmuştur. Avrupa merkezci bakış açısıyla oluşturulan ve modern dünya değerlerinin küreselleşme aracıyla evrensel hale getirilmeye çalışılması, kendi değerlerini önemseyenleri yeni arayışlara yönlendirmiştir. “İslam sosyolojisi” bağlamında ortaya konan yaklaşımların da genel anlamda alternatif teoriler üretmeye hizmet ettiği söylenebilir (Canatan, 2005: 201; Sarıbay, 2013: 159; Güngör ve Şahin, 2017: 27; Tekin, 2017: 329). Teorik temellerini İslam dünyasında sosyolojinin serüveniyle başlatmak mümkün olsa da 1970’lerden itibaren yükselişe geçen İslami değerler yaklaşımının bir neticesi sayılabilecek İsmail Raci el-Faruki’nin başlattığı “Bilginin İslamileştirilmesi” (Islamisation of Knowledge) serüveninin de bir tezahürü olarak İslam Sosyolojisinden bahsetmek mümkün ve yaygın hale gelmiştir (Canatan, 2005: 173-174; Güngör ve Şahin, 2017: 31). Yorumlayıcı sosyolojinin, Frankfurt Okulu’nun (eleştirel teorisinin), postmodern paradigmanın ve İslami canlılığın İslam sosyolojisinin gündeme gelmesinde önemli katkıları olduğu söylenebilir. Bu teorinin gündeme gelmesi ve hali hazırda tartışılıyor olmasında yerli yabancı pek çok isimden bahsedilebilir. Bunlardan bazıları şunlardır: Jean Paul Charnay, Ziya Gökalp, İsmail Raci el-Faruki, Joseph Chelhod, Ali Şeriati, Abdurrahman Momin, Mehmet Bayyigit, Sabri Ülgener, Yünni Sezen, Erol Güngör, Cevdet Said, Kadir Canatan, İlyas Ba-Yunus, Mustafa Tekin, Ferid Ahmed, Samiye Mustafa Haşşab, Recep Şentürk vb.

İslam sosyolojisi, İslam’da toplumsal düşüncüyü inceleyen bir disiplindir (Haşşab, 2010: 13). “İslam sosyolojisi, Kur’an’da hazır duran bir bilim olmadığı gibi, değerler temelinde “din”e dayanan bir bilim de değildir. İslam sosyolojisi, İslam’ın gerçeklik vizyonuna dayalı holistik ve plüralistlik bir bakış açısını çıkış noktası alan bir perspektiftir” (Canatan, 2005: 202). Bu anlamda İslam sosyolojisi aynı zamanda bir İslami sosyal bilimler geliştirme iddiasına da karşılık gelir (Keskin, 2012: 7). Haşşab’a göre (2010: 65), İslam sosyolojisi taklitçi bir araştırma veya Kur’an’ının bazı ayetlerinin yorumları değildir. O olması gerekeni değil olanı inceleyen, genel ilkelere ve hükümlere varan pozitif ve objektif bir bilimdir. Burada vurgulanması gereken temel husus, araştırmacının Müslüman, Müslümanların temel kaynaklarını (Kur’an ve sahih sünnet) kullanarak, Müslüman toplumları inceliyor olmasıdır. İslam sosyolojisi yaparken kaynak olarak Kur’an ve sünnetin kullanımı ve Müslüman toplumların incelenmesi noktasında araştırmacının Müslüman olması

gerektiği yönündeki yaklaşım, Kur'an ve sahih sünnetin iyi bilinmesi ve topluma vakıf olunması olarak açıklanmaktadır (Cebeci, 1987: 6). Özellikle Kur'an merkezli oluşturulacak yeni bir okuma ile Kur'an'da ifade edilen toplumsal yasaların çıkarılması umulmaktadır. Bu anlayış çerçevesinde Allah Kur'an'da toplumların idareleriyle ilgili yasa ve hükümler koymuştur. Bunlar çoğunlukla toplulukların yükseliş ve çöküşleriyle ilgili yasalardır ve genelde *sünnetullah* (değişmez sünnet) kavramıyla ifade edilmektedir (Okumuş, 2003: 165). Bu anlamda Kur'an'da toplumsal hadiselerde geçmişi, hali ve geleceği kuşatan ilahi kanunlar vardır ve bunlar arasındaki sebep-sonuç ilişkisi Allah tarafından belirlenmiştir (Cebeci, 1987: 8-9; Kayacan, 2012: 90; Güngör ve Şahin, 2017: 32). İlahi bir irade ve planın ürünü olması nedeniyle de bu kanunlar hem değişmez hem de evrensel olarak kabul edilmektedir. İslamcı sosyoloji bağlamında Müslüman sosyologdan beklenen o kanunları Kur'an'dan çıkarıp toplumda uygulanmasına hizmet etmektir (Ba-Yunus ve Ahmed, 1986: 60). Bu yaklaşımın sosyolojide karşılık bulduğu kavramsallaştırma sosyolojiyi teolojik yaklaşımların hizmetine sunan *sosyografya*'dır (Yıldırım, 2003). İslam sosyolojisi iddiasının en önemli açmazlarından birinin bu yaklaşım olduğu ifade edilebilir.

Sosyoloji toplumun bilimi olarak insan ilişkilerini ve bu bağlamda toplumsal kurumları inceleyen bilim dalıdır. Yani sosyolojinin aile, ekonomi, politika, hukuk ve din kurumlarıyla ilgilenmesinin altında bunların toplumsal ilişkilerle olan ilgisi yatmaktadır. Sosyolojinin dolayısıyla sosyologların dinle ilgilenmelerinin altında yatan şey, dinle bağlantılı toplumsal davranışın oluşumu ve etkileridir. İslam sosyolojisi iddiasının altında yatan ana fikrin İslam düşüncesine özgü bir din sosyolojisi ya da İslami değerlerin ve normların da dikkate alındığı İslam Toplumunun sosyolojisi olduğu ifade edilebilir (Coşkun, 2013a: 47). “Her toplum, kültür ve dinin insan tasavvuru, toplum tasavvuru ve anlam haritalarının farklı olduğu” (Coşkun, 2013a: 46) dikkate alındığında geleneksel sosyoloji anlayışlarına karşı koyma durumu daha anlaşılır olmaktadır. Nasıl ki doğa bilimlerinden farklı olarak sosyolojinin farklı yöntem ve teknik geliştirmesi gerekmişse inançları, sosyokültürel yapıları, kültürleri ve değer yargıları farklı olan toplumların da sosyolojileri yapılırken farklı yöntem ve tekniklere ihtiyaç duyulabilmektedir. Din ile dünya arasındaki ilişki muhtemel/şartlara bağlı bir ilişkidir ve değişebilir. Bu ilişki yalnızca tarihsel ve kültürel özgünlüğü dikkate alınarak incelenebilir (Davie, 2014: 93). Din sosyoloğunun bu noktada özellikle tarihsel ve kültürel özgünlüğü dikkate alması beklenir.

İslam sosyolojisi kavramsallaştırmasına ve teorisine karşı içerden ve dışardan ciddi eleştiriler olduğu da bilinmelidir (Canatan, 2005: 196). En öncelikli olanı bilim olma iddiası ve bu bağlamda ortaya çıkan açmazlardır.

İslam sosyolojisi girişiminde değer yargısından uzak olma, normatif olmama ve objektif olma gibi bazı bilimsel özelliklerle karşı karşıya gelme durumu söz konusu olabilmektedir (Safa, 2018: 193). Bu anlamda daha en baştan belirtmek gerekir ki İslam sosyolojisi değer yargısından bağımsız değildir ve genelde böyle bir sosyoloji yapma iddiasında olanlar tarafından bunun böyle olduğu kabul edilmektedir (Sarıbay, 1994: 127; Bayyigit, 2013: 63; Coşkun, 2013b: 60).² Dolayısıyla bu isimlendirme çoğu zaman bir dini ve inancı savunmak ve halkı İslamlaştırmanın bir aracı şeklinde telakki edilen normatif ve ideolojik İslami ve İslamcı sosyoloji şeklinde de karşılık bulmaktadır (Canatan, 2005: 202; Coşkun, 2013b: 63). Kısacası İslam sosyolojisi çerçevesinde yapılan, din sosyolojisi değil, dini bakışın dominant bir unsur olarak öne çıktığı dini sosyolojidir (Yıldırım, 2003).

Kur'an üzerinden yapılacak olan sosyolojinin İslam dünyası için nesnel bir sosyoloji beklentisi çok tutarlı olmayabilir. Metin aynı olsa da toplumların içinde bulundukları koşulların anlama ve algılama biçimlerinin farklılıklar göstereceği söylenebilir. Naslardan çıkarılmak istenen mesajlara dair geniş bir görüş yelpazesi mevcut olduğu görülmektedir. Geleneksel okuma tarzlarından ortaya çıkan görüş farklılıkları malumdur. Üstüne bir de postmodern bir bakışla metin yorumlandığında hemen hemen sonsuz sayıda ihtimallere maruz kalınabilir (Sarıbay, 1994: 125). Bu bağlamda oluşturulacak bir “yerli” sosyolojinin geleneksel sosyolojiye alternatif oluşturma durumu belirsizliğini korumaktadır (Sarıbay, 1994: 129; Toker, 2011: 7). Canatan (2005: 202), İslami sosyolojiyi Kur'an'da hazır bulunan ve değerler temelinde dine dayanan bir bilim olarak görmemektedir. Bu bağlamda dini değer ve normların toplumsalı açıklamak için değil inşa etmek için kullanılması gerektiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla Canatan (2005: 202), İslamcı bir sosyoloji iddiasını tasvip etmemiş ve isim olarak da “Derinlik Sosyolojisi” ya da “Sembolik Sosyoloji” kavramlarını önermiştir. Benzer şekilde Tekin (2013b: 48-49; 2017: 332) “İslam sosyolojisi” isminin sadece Müslümanları kapsıyor olmasından (evrensel olamama) dolayı yeni bir kavram olarak “Hikmet Sosyolojisi”ni önermiştir. Wach da İslam sosyolojisinin dini sosyal felsefe ya da sosyal teoloji olacağını ileri sürmüş ve “Müslüman toplumların sosyolojisi”nin yapılmasını ima etmiştir (Coşkun, 2013b: 62).

Bu durumda, İslam sosyolojisini Kur'an'ı sosyolojik olarak mı okumalıyız? yoksa İslam toplumlarını Kur'an üzerinden mi okumalıyız? Kur'an İslam'ıyla realiteyi mi karşılaştırmalıyız? Ya da İslam sosyolojisinin amacını “İnananlar topluluğu halinde yaşamayı mümkün kılan nedir ve bu yaşam biçiminin anlamı nereden kaynaklanmaktadır?” (Güngör ve Şahin,

2 İslam sosyolojisi yapılması noktasında ortaya çıkan farklı bakış açıları olduğu gibi normatifliği noktasında da farklı yaklaşımlar vardır. Bkz. Haşşab (2010); Canatan (2005).

2017: 29) sorusunun cevabı olarak kabul ettiğimizde bu sorunun cevabını Kur'an'dan mı bulmalıyız? Gibi soruların cevaplarının net olduğunu söylemek şu an için zor görünmektedir. Ancak cevapların olmayacağına dair kesin ifadelerde bulunmak da acelecilik olabilir. Bazı soruların cevabına dair beklentiler ve endişelerin giderilmesi zaman alacaktır.

Canatan, literatürde İslam sosyolojisini üç kategoride toplamıştır: genelde batılıların İslam toplumları üzerine yaptıkları araştırma ve incelemelere karşılık Oryantalist bir tutumla İslam toplumlarının anlaşılması için İslam'ın anlaşılması gerektiğine dair yaklaşım, İslam sosyoloji (Sociology of İslam)dir. Müslüman düşünür ve sosyal bilimciler tarafından Batı'da doğmuş ve gelişmiş sosyolojiye yeni bir perspektif ve alternatif oluşturmak maksatlı: İslami sosyoloji (Islamic Sociology) yaklaşımıdır. “Burada İslam, araştırılması gereken sosyal bir vakıa değil; sosyal vakıalara ışık tutan bir perspektif ya da bu vakıaları anlamının yolunu ve yöntemini bize öğreten metodolojik bir ilke olarak kullanılmaktadır”. Son olarak İslam'ı tarihsel ve toplumsal bir gerçeklik olarak görmenin yanı sıra toplumu idealler bağlamında dönüştürme hedefi olarak İslamcı sosyoloji (Islamist Sociology) gibi bir yaklaşım vardır. Burada maksat ideal İslam toplumuyla hâlihazırdakini karşılaştırmak ve toplumu ideal olana kavuşturmadır (Canatan, 2005: 174-176). Tekin de (2017: 327-328) benzer şekilde bir kategorileştirmeye giderek dörtlü bir tasnif yapmıştır. Tekin, Canatan'ın ilk iki kategorisini aynen almış, İslamcı sosyoloji yerine “ideolojik İslam sosyolojisi” kavramını kullanmış ve dördüncü olarak “Batılı İslam Sosyolojisi” diye yeni bir kategori eklemiştir.

Bunların birincisi, “İslam'ın Batılı metot ve bakış açısı ve kavramlarıyla incelenmesidir. İkincisi, İslam'ın kendi dinamikleri fakat batılı yöntemle incelenmesidir. Üçüncüsü, ideolojik İslam sosyolojisi diyebileceğimiz, İslam sosyolojisine bir İslamileştirme misyonu yükleyen bakış açısidir. Dördüncüsü ise, İslam'ın kendi bilgi, yöntem ve kavramlarını kullanan yaklaşımdır” (Tekin, 2017: 327). Bunların içinde İslam sosyolojisini Kur'an sosyolojisi olarak da okuyan yaklaşımın daha yaygın olduğu söylenebilir. Bu açıdan İslam sosyolojisi nasları esas olarak alacak ve metodolojik olarak Kur'an esaslarına dayanacaktır (Sarıbay, 1994: 128; Bilgin, 2013: 76). Bu anlamda Şeriat (1980: 49-50), İslam din sosyolojisinin Kur'an'ın bazı ayetlerini ve sünneti alıp çağın ilim araçlarıyla çözümlemek olmadığını, onun kaynağının bizzat Kur'an ve İslam olması gerektiğini ifade etmektedir. Benzer şekilde Bayyigit (2013: 67), Kur'an sosyolojisi yapılmadan İslam Sosyolojisi çabalarının sakıncaları olabileceğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda İslam'ın tanrı, kâinat, insan, dünya ve cemiyet telakkileri esas kabul edilip sosyolojiyi de bu telakkiler üzerine kurmak gerektiği ifade edilmektedir (Cebeci, 1987: 6). Bu anlamda İslam sosyolojisi “tebliğ”, “değer merkezli inşa”, “kurtuluşa

çağrı” ve “hayat veren kaynağı” öğretme maksatlı hareket etmektedir (Güngör ve Şahin, 2017: 33). Kısacası İslam sosyolojisi yaparken olayları ve olguları Batılı bakış açısıyla değil, “peygamber tavrıyla” anlamaya çalışmak gerektiği vurgulanmaktadır (Çiçek, 2013: 146). Araştırmacı Müslüman düşünürden ona nihai rehber olacak İslami değerler ve gayeler çerçevesinde yeni bir değerler sistemi edinmeleri beklenmektedir (Faruki, 2016: 74). Çünkü Faruki’ye (2016) göre, İslamiyet için ümmet ve değer görüşleri birbirine eşittir ve dini ve ahlaki değer genellikle ortak bir inancı ve amacı paylaşan ümmete bağlıdır. Bu anlamda İslam sosyolojisi toplumsal düzen yerine ümmet hayatını yerleştirmektedir.

Modern sosyolojik tahayyülde işlevselciliğin gereği olarak din kolektivite tarafından inşa edilmiş tüm inançlar ve davranış biçimleri olan diğer sosyal kurumlar gibi bir kurumdur (Dillon, 2014: 9). Yani din bu bakış açısıyla bireylerin ve toplumsal ihtiyaçların bir neticesi olarak yine toplum tarafından üretilmiş beşerî bir olgudur (Kurt, 2008: 84; Bayyigit, 2013: 61). Bu anlamda ilk olarak Emile Durkheim’in dinin bütünleştirici gücü üzerinden hareket edilse de 15. yüzyılda buna ilk dikkat çeken isim olarak İbn Haldun zikredilmektedir (Haşşab, 2010: 26; Coşkun, 2013a: 48; 2013b: 64). Ancak İslam sosyolojisi tartışmaları çerçevesinde İbn Haldun’a göre, Allah her şeyin yaratıcısıdır ama her şeyi muayyen bir kanuna göre yapmayı icat etmiş ve bunun dışına çıkmamaktadır. Bu minvalde İbn Haldun Tanrı’ya ve kutsal metinlere, tarihin akışını tayin eden açıklayıcı bir prensip olarak bakmamıştır (Canatan, 2005: 98; Baali, 1988, akt. Yaslıçimen ve Sunar, 2006: 146).³

İslam sosyolojisi iddiasının en temel argümanı yukarıda ifade edildiği gibi dini sosyal bir kurum olarak görmek yerine onu merkeze yerleştirmektir (Ba-Yunus, 2012: 277). Yani Batılı sosyolojik muhayyileden farklı olarak İslam dünyasında din, “medine”si ve milleti olan özelliklere haiz bir yapıdadır (Çiçek, 2013: 145) ve sosyal bir sistem oluşturur (Younos, 2011: xiii). Bu bakış açısından din, değişkenlerden bir değişken değil, çoğu zaman toplumsal yapının ve sosyal hadiselerin temel harcıdır (Canatan ve Tekin, 2020: 9). Din, var olan her şeyi olguya indirgemeyen bir süreç olarak algılar (Coşkun, 2013b: 57). Wach’ın (1990: 12) ifadesiyle, “Bir resmini yapmak gerekirse, din bir dal değil fakat bizzat ağacın gövdesidir. Aynı şekilde belirli bir kültürün incelenmesi, yalnızca dinî tutumun şifresinin çözümünde aracı olarak kullanılan teolojik doktrinlerin, efsanelerin ve menseklerin araştırılmasını değil, aynı zamanda onun gerçek havasının şuurunda olarak araştırılmasını ve hayatının tüm anlamını ızhâr eden genel tutumların itina ile tetkikini içerir.” Ancak bu yaklaşım yeni çıkmış ve sadece İslam dünyasına mahsus bir durum değildir. Son dönem Batı

3 İbn Haldun’un bu yaklaşımından dolayı onun seküler bir sosyoloji (dinden bağımsız bir sosyal gerçeklik) yaptığı iddiası mevcuttur.

dünyasında sosyolojik din çalışmalarında dinin kaynağını sadece sosyo-kültürel bağlama indirgemeyen yaklaşımlara rastlanmaktadır (Kurt, 2008: 85-89). Örnek vermek gerekirse Beckford, dinin sosyal bir olgu olarak değil, kültürel bir kaynak olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Davie, 2005: 226).

Bu anlamda ne tam olarak pozitivist geleneğe sıkıştırılmış ne de sadece ilahi kaynağın dikkate alındığı bir yaklaşım yerine bunların birlikte ele alındığı bir İslam sosyolojisi, sorunlara çözüm noktasında daha elverişli olabilir. Sosyolojiye ve din sosyolojisine alternatif üretmek aslında yeni bir sosyal bilim girişi olarak okunabilir. On dokuzuncu yüzyılda oluşan sosyolojiden bahsettiğimizde üç temel özellik sayılmaktadır. Bunlar: kavramsal bir çerçeve, bilimsel bir bilgi ve özgül yöntemdir (Swingewood, 2010: 5). İslam sosyolojisi iddiasının alternatif oluşturma noktasında kendi bilgisini, kendi kavramlarını ve kendine özgü yöntemini barındırıp barındırmadığı tartışma konusudur. İslam sosyolojisi çalışmalarında genel olarak göze çarpan asıl tartışma konusunun metodolojiyle ilgili olduğu söylenebilir. Çünkü yöntem sorunu asılla ve özle ilgili bir sorundur (Canatan, 2012: 39).

Sonuç

Sosyoloji 19. yüzyılda Batı toplumlarının imkân ve koşullarının bir bilimi olarak ortaya çıkmış ve onların değerleriyle hareket etmiştir. Pek çok alt bilim dalı gibi din sosyolojisi de sosyolojinin bir alt dalıdır. Bu nedenle din sosyolojisinin referanslarını sosyolojinin referanslarından ayırabilmek zordur. Bu nedenle yapılan sosyolojinin ve din sosyolojisinin Batı'ya özgü olduğu ve çoğunlukla Batı dışı toplumları açıklamada yetersiz kaldığı fikrinin doğruluk payı vardır. Özellikle pozitivist özellikli bilimin ilkeleri çerçevesinde yapılan sosyolojinin sosyal gerçekliği gözden kaçırabilme durumu hep olacaktır. Bu nedenle yeni alternatifler olarak toplumların kendi değerlerini dikkate alabilecek bir sosyolojik teori üretme durumu genel bir yaklaşımdır. İslam sosyolojisinin de böyle bir iddiayla ortaya çıktığı söylenebilir. İslam düşüncesine özgü bir din sosyolojisi ya da İslam toplumlarının geleneğine uygun bir din sosyolojisi yerel/yerinden sosyolojiye katkı sunabilir ve problemlere çözüm üretebilir. Ancak “oluşmakta olan bir bilim” olarak İslam sosyolojisinin birçok noktada eksiklerinin olduğu da söylenebilir. Değer yargılarından uzak her şeyi olguya indirgeyen Batı sosyolojisine bir alternatif üretme iddiası olarak ortaya çıkan İslam sosyolojisinde yeknesak bir yaklaşım yoktur. İslam sosyolojisine dair çeşitli bakış açıları ve eleştiriler mevcuttur. İslam sosyolojisinin genel sosyolojiye farklı bir metotla entegre mi olacağı yoksa tamamen yeniden bir inşanın mı söz konusu olacağı da hala belirsizliğini korumaktadır. Ama genel itibarıyla kökleri “yerli ve

geleneksel” enstrümanları “modern” olan bir bilim, genel amaç gibi durmaktadır. “Değer yargısında uzak bir sosyal bilim” miti günümüzde iddiasını yitirmiş gibi durmaktadır ve İslam sosyolojisi iddiası genel itibariyle bunu en baştan es geçmektedir. Bütün eksikliklerine rağmen sosyolojik din ve dini sosyoloji yaklaşımlarından uzak oluşturulabilecek bir İslam sosyolojisinin, İslam dünyasının sorunlarının teşhisine ve tedavisine önemli katkılar sunabileceği söylenebilir.

Kaynakça

- Aron, R. (2010). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (Çev. K. Alemdar), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Arslan, Z. Ş. ve Yaşar, F. T. (2014), Yükselen Değer Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım, *Değerler Eğitimi*, (Der. Y. S. Zavalı), Ensar Yayınları, İstanbul.
- Ba-Yunus, İ. (2012). Sosyoloji ve İslam'ın Toplumsal Gerçekliği, (E. Çetin), *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6 (11), 267-282.
- Ba-Yunus, İ. ve Ahmed, F. (1986). *İslam Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi*, İstanbul: Bir Yayınları.
- Bayyigit, M. (2013). Sosyolojinin Din Serüveni ve İslam (Kur'an) Sosyolojisi, *İslam ve Sosyoloji Sosyal Bilimlerde İslami Arayışlar*, Edt. İhsan Toker, Ankara: Eskiye.
- Bellah, R. N. (1967). Civil religion in America. *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Science*. 96, 1-21.
- Bellah, R. N. (2014). Toplumun ve Kültürün Ritüel Kökleri, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (Çev. H. Arslan), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Bilgin, V. (2013). Kur'an'dan Sosyolojik İlkeler Çıkarmanın İmkânı-Sünnetullah Kavramı Çerçevesinde Bir Eleştiri-, *İslam ve Sosyoloji Sosyal Bilimlerde İslami Arayışlar*, Edt. İhsan Toker, Ankara: Eskiye.
- Bird, J. (2017). *Din Sosyolojisi Nedir*, (A. Taştan ve M. D. Dereli), Antalya: Lotus Yayınları.
- Canatan, K. (2005). *İslam Sosyolojisi-Tarihsel ve Çağdaş Birikimin Değerlendirilmesi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Canatan, K. (2012). Bir Yöntem Arayışı Olarak İslam Sosyolojisi, *Milel ve Nihal*, 9 (3), 33-48.
- Canatan, K. (2017). *Müslüman Dünyada Toplumsal Değişme Medenileşme-Modernleşme-Mondializasyon*, İstanbul: Mana Yayınları.
- Canatan, K. ve Tekin, M. (2020). *Ön Söz, Din Sosyolojisi*, (Edt. K. Canatan ve M. Tekin), Ankara: Bilay Yayınları.
- Cebeci, L. (1987). Kuran Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), 5-38.
- Comte, A. (1964). Pozitif Felsefe Dersleri, (Çev. Ü. Meriç), *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2 (19-20), 213-258.
- Coşkun, A. (2013a). Genel Sosyolojiden İslam Sosyolojisine, *İslam ve Sosyoloji Sosyal Bilimlerde İslami Arayışlar*, Edt. İhsan Toker, Ankara: Eskiye.

- Coşkun, A. (2013b). İslam Sosyolojisinde Yöntem Arayışları, *İslami İlimlerde Metodoloji-V-İslam ve Sosyoloji*, (Yay. Haz. İ. Kurt ve S. A. Tüz), İstanbul: Ensar Yayınları.
- Çelik, C. (2003). İslam İktisat Ahlakına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açıları: Weber ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 16 (4), 660-671.
- Çiçek, D. (2013). Postmodern Dönemlerde Muhafazakâr Dindarlar ve Yeni İslamcılar Bağlamında Din ve Dindarlık, *İslam ve Sosyoloji Sosyal Bilimlerde İslami Arayışlar*, Edt. İhsan Toker, Ankara: Eskiyeşi.
- Davie, G. (2005). Din Sosyolojisi, (Çev. H. Aydınalp), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (1), 217-230.
- Davie, G. (2006). Din Sosyolojisi: Gelişimi ve Teorik Çalışmalar, *Din Sosyolojisi Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, (Edt. B. Solmaz ve İ. Çapçioğlu), Konya: Çizgi Kitabevi.
- Davie, G. (2014). Din Sosyolojisinin Evrimi: Tema ve Varyasyonlar, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (Çev. H. Arslan), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Davis, W. (2004). Din Sosyolojisi, (Çev. İ. Çapçioğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (2), 291-307.
- Dillon, M. (2014). Geç Modernitede Dinin Sosyolojisi, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (Çev. H. Arslan), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, (Çev. F. Aydın), İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durkheim, E. (2006). *Toplumsal İş Bölümü*, (Çev. Ö. Ozankaya), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (2012). *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, (Çev. C. B. Akal), Ankara: Dost Kitabevi.
- Faruki, İ. R. (2016). *Bilginin İslamileştirilmesi Genel Çalışma Planı ve İlkeler*, (Çev. F. Kuru), İstanbul: Risale Yayınları.
- Günay, Ü. (2002). Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (12), 1-20.
- Güngör, Ö. ve Şahin, H. (2017). Sosyolojik Kur'an Okumalarının İmkânı, *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1 (1), 26-37.
- Haşşab, S. M. (2010). *İslam Sosyolojisi*, (Çev. A. Coşkun ve N. Özmen), İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Kayacan, M. (2012). Sosyoloji ve Kur'an'ın Ortak İlgi Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları, *Milel ve Nihal*, 9 (3), 75-99.
- Keskin, İ. (2012). Sosyal Bilimler Bağlamında İslam Sosyolojisinin İmkânı: Paradigmatik Bir Sorgulama, *Milel ve Nihal*, 9 (3), 7-31.

- Kurt, A. (2008). Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 73-93.
- Kutluer, İ. (1983). “*Bilimsellik*” Üzerine, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev. O. Akınhay ve D. Kömürçü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K. (1997). *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, (Çev. K. Somer), Ankara: Sol Yayınları.
- Morris, B. (2004). *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, (Çev. T. Atay), Ankara: İmge Kitabevi.
- Okumuş. E. (1995). *Kur’an’da Toplumsal Çöküş*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, E. (2018). *Din Sosyolojisi*, Ankara: Maarif Mektepleri.
- Özlem, D. (2001). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Özkiraz, A. (2003). *Sabri F. Ülgener’in Max Weber Eleştirisi*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 28, 49-61.
- Özyurt, C. (2020). Sosyolojik Din Teorileri II, *Din Sosyolojisi* (Edt. K. Canatan ve M. Tekin), Ankara: Bilay Yayınları.
- Safa, M. (2018). İslami Bir Sosyolojinin Kaynak ve Kabiliyeti, *Universal Journal of Theology*, 3 (3), 193-202.
- Sarıbay, A. Y. (1994). İslami Sosyoloji: Postmodern Bir Sosyoloji mi?, *İslami Araştırmalar*, 7 (2), 123-129.
- Sarıbay, A. Y. (2013). Ali Yaşar Sarıbay ile İslam Sosyolojisi Üzerine Bir Söyleşi, *İslam ve Sosyoloji Sosyal Bilimlerde İslami Arayışlar*, Edt. İhsan Toker, Ankara: Eskiyei.
- Sherkat, D.E. ve Ellison, C. G. (2004). Din Sosyolojisindeki Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar, (Çev. İ. Çapçioğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (1), 225-262.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev. O. Akınhay), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şeriatı, A. (1980). *İslam Sosyolojisi Üzerine*, (Çev. K. Can), İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Tekin, M. (2013a). İslam’ın Tarihini ve Tecrübesini Sosyolojik Okumak, *İslam ve Sosyoloji Sosyal Bilimlerde İslami Arayışlar*, Edt. İhsan Toker, Ankara: Eskiyei.
- Tekin, M. (2013b). İslam Sosyolojisinin İmkânı-Kavramsallaştırma, İçeriklendirme ve Amaçlar-, *İslami İlimlerde Metodoloji-V-İslam ve Sosyoloji*, (Yay. Haz. İ. Kurt ve S. A. Tüz), İstanbul: Ensar Yayınları.
- Tekin, M. (2017). İslam Sosyolojisinin Sosyolojisi, *Araştırma ve İnceleme*, 28 (3), 318-333.

- Tekin, M. (2020). Din Sosyolojisinin Konusu ve Yöntemi, *Din Sosyolojisi*, (Edt. K. Canatan ve M. Tekin), Ankara: Bilay Yayınları.
- Toker, İ. (2013). İslam ve Sosyoloji: Sorunlar ve Arayışlar, *İslam ve Sosyoloji Sosyal Bilimlerde İslami Arayışlar*, Edt. İhsan Toker, Ankara: Eskiyei.
- Ülken, H. Z. (2016). *Bilgi ve Değer*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Yalıçimen, F. ve Sunar, L. (2006). Sosyal Bilimlerde Bir Yenilenme İmkânı Olarak İbn Haldun, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 16, 137-167.
- Yıldırım, E. (2003). Sosyolojik Pozitivizm ve Teoloji Arasında Müphemleşen Din Sosyolojisi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9.
- Younos, F. (2011). *Principles of Islamic Sociology*, United States of Amerika: Authorhouse.
- Wuthnow, R. (2014). Dini İnceleyerek Sosyolojikleştirmek, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (Çev. H. Arslan), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Bölüm 14

BİST BANKA ENDEKSİNDEKİ BANKALARIN BÜTÜNLEŞİK ENTROPİ VE WASPAS YÖNTEMİYLE FİNANSAL ETKİNLİK ANALİZİ

Naci YILMAZ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Doğuş Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü, nyilmaz@dogus.edu.tr , ORCID No: 0000-0003-0107-6448

GİRİŞ

Birçok finansal iktisatçı, bankaların baş aktör olarak rol aldığı finansal piyasalardaki genişleme ile sürdürülebilir ekonomik kalkınma arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ileri sürmektedir. Onlara göre, finansal aracılığın gelişmesi, sermayenin marjinal verimliliğini ve sermaye birikimini olumlu etkilemekte, sonuçta yatırım, üretim ve istihdam hacmini artırarak ekonomik büyümeye, kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Böylece, finansal gelişme ya da genişleme hem tasarrufların miktarını hem de yatırımların etkinliğini artırarak ekonomik büyümeye ve kalkınmaya yol açmaktadır (Levine, 1997; Ahmed ve Ensari, 1998; Altıntaş ve Ayrıçay, 2010; Çakar vd., 2018) Öte yandan bazı araştırmacılar nedenselliğin tersine işlediğini; yani iktisadi büyümenin finansal gelişimin bir nedeni olduğunu söylemektedir (Robinson, 1952; Favara, 2003; Manga, Destek ve Tekoğlu, 2016; Tunalı ve Onuk, 2017). Bir üçüncü grup ise ikisi arasında karşılıklı, iki yönlü bir etkileşimin varlığından söz etmektedir (Patrick, 1966; Shan ve Jianhong 2006; Mckinnon, 1988; Kılıç vd., 2019). İster tek yönlü, isterse çift yönlü olsun, genellikle birçok araştırmacı tarafından finansal gelişim ile iktisadi büyüme ve kalkınma arasında bir nedensellik ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. Bu araştırmalardan hareketle, finansal piyasaların ve bu piyasalarda en önemli aracı kurumlar olan bankaların finansal sağlamlık ve etkinliklerinin tüm ekonomiyi etkilediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Dolayısıyla bankaların bireysel ve sektörel performansı banka paydaşları haricinde tüm toplumu da yakından ilgilendirmelidir.

Ekonomik büyümenin sağlanmasında etkinliği ve performansı yüksek bir bankacılık sistemine gereksinim vardır. Etkin bir bankacılık, sistemde toplanan tasarrufların kredi olarak üretken yatırımların finansmanında kullanılmasına ve böylece üretim artışına neden olmaktadır. Üretim artışı milli gelir artışına yol açmakta ve artan milli gelir yurtiçi toplam tasarrufların artışına etki etmektedir. Böylece finansal ekosistem kendi kendini beslemekte ve sürdürülebilir olmaktadır. Özellikle ortaya çıkabilecek küresel krizlerde ülkedeki finans sektörünün sağlamlığı, etkinliği ve yüksek performansı, krizin derinleşmesini engelleyebilir. Bu yüzden etkinliği zayıf bankaların teşhis edilip, vaktinde iyileştirilmesi son derece önemlidir.

Bu araştırma Borsa İstanbul BIST banka endeksinde bulunan bankaların finansal etkinlik ve performanslarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Etkinlik ya da performans değerlendirmesi yapılan bankaların bir kısmı mevduat bankası bir kısmı da kalkınma ve yatırım bankasıdır. Birinci gruptakiler mevduat toplama yetkisine sahipken ikinci gruptakiler böyle bir yetkiye sahip değildir. O yüzden mevduatın krediye dönüşüm oranı gibi çok önemli bir performans kriteri analizde kullanılamamıştır. Çalışmanın giriş bölümünde çalışmanın

amacı, banka sisteminin ekonomik büyüme ve kalkınma için öneminden bahsedilmektedir. Birinci bölümde bankaların finansal etkinliğine ilişkin daha önce yapılan ve yaklaşık aynı yöntemlerin kullanıldığı önceki çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde araştırmanın yöntemleri ile ilgili teorik bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde ampirik bir çalışma yapılarak BİST’te kayıtlı bankaların 2017-2019 yılları arasındaki finansal etkinlik ve performanslarına ilişkin bulgular elde edilmiştir. Son bölümde elde edilen bu bulgulardan yola çıkarak ulaşılan sonuç ve değerlendirmeler açıklanmıştır.

1. LİTERATÜR

Büyük bir kısmı bankacılık sektörü ile ilgili olan ve ENTROPİ ve/veya WASPAS yöntemi kullanılarak yapılan performans analizi çalışmaları araştırmacı, inceleme dönemi, kapsam, kullanılan kriter ağırlık yöntemi, performans sıralama yöntemi, yayın yılı ve araştırma sonuçları itibarıyla Tablo 1’de gösterilmiştir:

Tablo 1. İlgili Literatür

Araştırmacı	İncelenen Dönem	Kapsam	Kriter Ağırlık Yöntemi	Performans Sıralama Yöntemi	Yayın Yılı	Araştırma Sonuçları
Işık, Ö.	2014-2018	Türkiye’de kamu sermayeli kalkınma ve yatırım bankaları	SD	WASPAS, MABAC	2020	Üç bankanın incelendiği çalışmada, net faaliyet karı, öz kaynaklar, faiz gelirleri, personel gideri, kıdem tazminatı karşılıkları, şube sayısı, aktifler ve krediler performans kriterleridir. En yüksek performanslı banka Türk Eximbank’tır. Onu sırasıyla İller Bankası ve Kalkınma ve Yatırım Bankası izlemiştir.
Aydın, Y.	2015-2018	Borsa İstanbul Petrol, Kimya, Kauçuk, Plastik sektöründeki şirketler	Entropi	MAUT, Korelasyon analizi	2020	En başarılı firma SODSN, en başarısız firma ise SANFM olmuştur. Ayrıca, finansal performans ile getiri sıralaması arasında güçlü, pozitif bir ilişki vardır.
Akbulut, O.Y.	2018	Türkiye’de en büyük aktife sahip on mevduat bankası	GRI Entropi	PSI ve ARAS, Spearman sıra korelasyon testi	2020	Banka yaşı, aktifler, krediler, mevduat, öz kaynak, sermaye, faiz geliri, şube sayısı, çalışan sayısı, takipteki krediler, faiz giderleri ve personel giderleri kriter olarak değerlendirilmiştir. En önemli kriteri banka yaşıdır. Performansı en yüksek banka Ziraat Bankası olup, yalnızca banka yaşı ile finansal performansı arasında güçlü, pozitif bir ilişki vardır.
Küçükönder, H. ve Şişmanoğlu E.	2018	BIST dokuma ve tekstil endeksindeki 21 şirket	Entropi	EATWIOS, MAUT, WASPAS, OCRA ile BORDA ve Spearman sıra korelasyon testi	2020	Çalışmada 10 kriter kullanılmıştır. Bunların 4’ü girdi, kalan 6’sı çıktı faktörleridir. Faaliyet kar marjı en önemli kriterdir. BORDA’ya göre oluşan sıralama ile diğer 4 ÇKKV yönteminde oluşan sıralamalar arasında önemli bir ilişki vardır. En önemli ilişki WASPAS yönteminin sıralaması ile görülmüştür.

Gezen, A.	2010-2017	Türkiye'deki katılım bankaları	Entropi	WASPAS	2019	Üç bankanın incelendiği çalışmada 2010-2015 arasında en yüksek performansı Türkiye Finans Katılım, 2016-2017 arasında Kuveyt Türk Katılım göstermiştir.
Ünal, E. Aydın	2014-2018	Türkiye'de en büyük aktifte sahip dört özel mevduat bankası	SD	WASPAS	2019	Dört bankanın incelendiği çalışmadaki kriterler; donuk alacaklar, sermaye yeterlik oranı, öz kaynak karlılığı, kredinin mevduata dönüşüm oranı, likidite oranı, aktif karlılığı, faiz dışı gelirler ve personel giderleridir. Dönem boyunca performansı en yüksek olan Akbank'tır. TEB (2014, 2016, 2017) ve YKB (2015, 2016) en düşük performanslı bankalar olmuştur.
Ayçin, E. ve Orçun, Ç.	2016-2017	Türkiye'deki şube sayısı 500'ün üzerindeki 10 mevduat bankası	Entropi	MAIRCA	2019	Kriterler; krediler ve alacaklar, aktifler, mevduat, öz kaynaklar, şube ve çalışan sayısıdır. Performansı en yüksek (düşük) Ziraat Bankası (Vakıfbank) olmuştur.
Işık, Ö.	2008-2017	Türk mevduat bankacılığı sektörü	Entropi	ARAS	2019	Kriterler; mevduat/varlık, Sermaye yeterlik, kredi/varlık, likit varlık, takibe düşen krediler, aktif karlılığı, faiz dışı gelirler ve etkinsizlik oranlarıdır. En önemli kriter faiz dışı gelirler oranı olmuştur. 2010 yılı sektörün en başarılı olduğu yıldır.
Akgül, Y.	2010-2018	Türk bankacılık sistemi	Entropi	SAW, MAUT, ARAS	2019	En önemli performans kriteri likid aktifler / kısa vadeli yükümlülükler olurken, onu alan krediler / toplam varlıklar ve duran varlıklar / toplam varlıklar kriterleri izlemiştir. Türk bankacılık sisteminin en başarılı yılı 2010, en başarısız yılı ise 2018 yılıdır.
Aydın, Ü., Ural, M.ve Demirelli, E.	2006-2016	Türkiye'de en büyük aktifte sahip on mevduat bankası	Entropi	WASPAS	2018	Elli kriterin kullanıldığı araştırmada en iyi (kötü) bankalar İş Bankası ve Ziraat Bankası (YKB, Denizbank ve TEB) olmuştur.
Demireli, E., Ural, M.	2012-2016	Türkiye'de faaliyet gösteren üç kamu mevduat bankası	Entropi	WASPAS	2018	Kriterler; öz kaynaklar ve ödenmiş sermaye, aktifler, krediler ve alacaklar, mevduat, şube ve personel sayısıdır. 2012-2013 arasında en iyi banka Vakıfbank, 2014-2016 yılları arasında ise Ziraat Bankası'dır.
Ömürbek, V.ve diğerleri	2016	Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankaları	Eşit kriter ağırlığı	WASPAS ve ARAS	2018	Kriterler; sermaye yeterlik oranı, özvarlık verimliliği, varlıkların getirisi, dağıtılan kar payı oranları olup, her biri eşit önemdedir. Her iki yönteme göre en iyi performansı sergileyen banka Kuveyt Türk Bankası'dır.
Rençber, Ö.F ve Tunahan A.	2012-2017	BİST'te İşlem Gören 13 Banka	Eşit kriter ağırlığı	WASPAS	2018	Kriterler; beş ayrı sermaye yeterlilik oranıdır. En iyi (kötü) bankalar Albaraka Türk, Türkiye Kalkınma Bankası, TSKB (QNB Finansbank, Denizbank) olmuştur. 2013 yılında hisse senedi getirileri ve sermaye yeterlilik arasında önemli ilişki ortaya çıkmıştır.

Bu araştırma hisseleri BIST banka endeksinde yer alan bankaların performans analizinde bütünleşik ENTROPİ ve WASPAS yöntemlerinin kullanıldığı ilk çalışma olarak literatüre katkı sağlamaktadır.

2. METODOLOJİ

Performans kriterlerinin ağırlıklandırılması işleminde ENTROPİ yöntemi ve alternatiflerin performans sıralaması işlemi için WASPAS yöntemi kullanılacaktır. Bu iki yöntemin teorik çerçeveleri ve uygulama aşamaları aşağıda özetlenmektedir.

2.1. ENTROPİ Ağırlıklandırma Yöntemi

Entropi kavramı, 1865’de Alman fizikçi Rudolph Clausius tarafından bir termodinamik yasası olarak “evrende kendi haline ve doğal şartlara bırakılan tüm sistemlerin zaman içerisinde dağınıklığa ve düzensizliğe uğrayıp bozulması” olarak tanımlanmıştır. 1948 yılında Shannon entropi kavramını enformasyon alanında “belirsizliğin bir ölçüsü” olarak tanımlamıştır (Zhang vd.,2011). Daha çok çalışma kapsamındaki veri setinin çalışma yapanlara sağladığı faydalı bilgi miktarını ölçmek için kullanılmıştır. Günümüzde kriterlerin önem derecelerinin tespiti için kullanılan bu yöntemde, kriter ağırlıklarının mevcut verilere dayalı olarak hesaplanması karar vericilerin kişisel yargı ve düşüncelerini azaltmakta ve karar verme sürecini objektif kılmaktadır. Beş aşamadan sonra performans kriterlerinin ağırlık değerleri belirlenerek sayısal bir ölçekte hesaplanmaktadır. Entropi yönteminin uygulama aşamaları aşağıda gösterilmektedir (Karami ve Johansson, 2014; Ömürbek vd. 2017; Işık, 2019; Ayçin ve Orçun, 2019; Aydın, 2020).

Aşama 1: Başlangıç Karar Matrisi: ENTROPİ yönteminin ilk uygulama adımı Denklem (1)’deki başlangıç karar matrisinin oluşturulmasıdır.

$$X_{ij} = \begin{bmatrix} X_{11} & \dots & X_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ X_{m1} & \dots & X_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Denklemden m karar seçeneği, n karar kriteri sayısını gösterir. Başlangıç matrisinde x_{ij}, j. karar kriterine göre i. karar seçeneğinin performans değerini ifade etmektedir.

Aşama 2: Normalize Edilen Karar Matrisi: Başlangıç matrisindeki her bir değer, fayda ya da maliyet indeksli (yönlü) oluşuna göre normalize edilir. Kriterin fayda indeksli olması, “daha yüksek, iyidir”, maliyet indeksli olması, “daha düşük, iyidir” anlamına gelmektedir. Fayda indeksli kriterler için (2) no.lu denklem, maliyet indeksli olanlar için (3) no.lu denklem kullanılır.

$rij = \frac{x_{ij}}{\max x_{ij}} \quad , i = 1,2,3,4 \dots m, \quad j = 1,2,3,4 \dots n \quad (2)$
$rij = \frac{\min x_{ij}}{x_{ij}} \quad , \min x_{ij} \neq 0 \quad i = 1,2,3,4 \dots m, \quad j = 1,2,3,4 \dots n \quad (3)$

Aşama 3: Kriterlerin Entropi Değerleri: Normalize edilen değerlerin entropi katsayısı kullanılarak (4) no.lu denklem yardımıyla entropi değerleri e_j hesaplanır.

$e_j = -k \sum_{i=1}^n rij * \ln(rij) \quad i = 1,2,3 \dots m, \quad j = 1,2,3, \dots n \quad (4)$
--

Denklem (4)'te yer alan e_j entropi değerini, $k = \ln(n)^{-1}$ entropi katsayısını, rij normalize edilmiş değerleri göstermektedir.

Aşama 4: Bilginin Farklılaşma Derecesi (d_j): Aşağıdaki (5) no.lu denklem yardımıyla idealden uzaklığı gösteren d_j değeri hesaplanır.

$d_j = 1 - e_j \quad , \quad i = 1,2,3 \dots m \quad j = 1,2,3, \dots n \quad (5)$
--

Aşama 5: Kriterlere İlişkin Entropi Ağırlıkları: Son aşamada kriter ağırlıkları veya önem dereceleri w_j (6) no.lu denklem yardımıyla hesaplanır.

$w_j = \frac{d_j}{\sum_{i=1}^n (d_j)} \quad , \quad \sum_{j=1}^n w_j = 1 \quad j = 1,2,3, \dots n \quad (6)$
--

2.2. WASPAS Sıralama Yöntemi

Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS)-Ağırlıklı Toplam Ürün Modeli ilk kez 2012 yılında Zavadskas vd. tarafından ortaya atılan bir sıralama yöntemidir. Weighted Sum Model (WSM)-Ağırlıklı Toplam Modeli ve Weighted Product Model (WPM)-Ağırlıklı Ürün Modeli'nin bütünleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bütünleştirmenin yapılacak sıralamada doğruluğu artıran, güçlendiren bir avantajı olduğu, iki katmanlı çok kriterli bir optimizasyon işleminin tek katmanlıya göre daha tutarlı olacağı kabul edilmiştir. Yöntemin uygulanması altı aşamada gerçekleşmektedir (Chakraborty ve Zavadskas, 2014; Brauers ve Zavadskas, 2012; Zavadskas vd, 2012; Zavadskas vd., 2013; Ural vd, 2017; Akçakanat vd.2017;).

Aşama 1: Başlangıç Karar Matrisi: İlk aşamada denklem (7) kullanılarak karar seçenekleri ile karar kriterlerinin yer aldığı başlangıç matrisi oluşturulur.

$$X_{ij} = \begin{bmatrix} X_{1(1)} & \cdots & X_{1(n)} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ X_{m(1)} & \cdots & X_{m(n)} \end{bmatrix} \quad (7)$$

Burada; Denklem (7)'de m karar seçeneği (alternatif), n karar kriteri sayısını gösterir. Başlangıç matrisinde x_{ij} , j. karar kriterine göre i. karar seçeneğinin performans değerini ifade etmektedir.

Aşama 2: Normalize Karar Matrisi: Başlangıç matrisindeki her bir değer, fayda ya da maliyet indeksli oluşuna göre normalize edilir. Fayda indeksli kriterler için (8) no.lu denklem, maliyet indeksli olanlar için (9) no.lu denklem kullanılır. Denklem (8) ve (9)'da yer alan (x^*_{ij}) terimi (x_{ij}) 'nin normalize edilmiş halidir.

$$x^*_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max x_{ij}} \quad (8)$$

$$x^*_{ij} = \frac{\min X_{ij}}{X_{ij}} \quad (9)$$

Aşama 3: WSM ile i. Karar Seçeneğinin Toplam Göreceli Önemi: Normalize edilen karar matrisindeki i. karar seçeneği değeri j. kriter ağırlık değeriyle çarpılır. Sonra her bir karar seçeneği değeri toplanarak denklem (10) yardımıyla WSM'nin sayısal değeri hesaplanır.

$$WSM = \sum_{k=0}^n x^*_{ij} w_j \quad (10)$$

Aşama 4: WPM ile i. Karar Seçeneğinin Toplam Göreceli Önemi: Normalize edilen karar matrisindeki i. karar seçeneği değeri için j. kriter ağırlığı kuvveti alınır. Sonra bulunan değerler her bir karar seçeneği için çarpılarak denklem (11) yardımıyla WPM'nin sayısal değeri hesaplanır.

$$WPM = \prod_{j=1}^n (x^*_{ij})^{w_j} \quad (11)$$

Aşama 5: Toplam ve Çarpım Yöntemlerin Ağırlıklı Ortak Genelleştirilmiş Kriter Değeri: Denklem (12) yardımıyla toplam ve çarpım yöntemlerin eşit ağırlıklı toplam genelleştirilmiş kriter değeri hesaplanır.

$$Genelleştirilmiş Değer = 0.5 WSM + 0.5 WPM \quad (12)$$

Aşama 6: Alternatiflerin Toplam Göreceli Önem Değeri: Karar seçeneklerinin doğru sıralanmasını sağlamak için ağırlık katsayılarının değişik olmasına izin veren, daha genel bir denklem Denklem (13) yardımıyla gösterilmektedir.

Denklem (13)'de yer alan (α) WSM değerinin ağırlık katsayısıdır ve $\alpha + (1 - \alpha)$ işlemi sonucu 1 olmalıdır.

3. UYGULAMA: BİST BANKA ENDEKSİNDEKİ BANKALAR

Türkiye’de faaliyet gösterip, hisseleri BİST (Borsa İstanbul) banka endeksinde yer alan bankaların 2017-2019 yılları arasındaki performanslarını karşılaştırmak amacıyla bu çalışma yapılmaktadır. Bankaların performans analizinde kullanılan veriler Türkiye Bankalar Birliği’nin istatistiklerinden (<https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/4>) elde edilmiştir.

Uygulama için öncelikle performans analizinin dayandırılacağı kriterlerin belirlenmesi gereklidir. Bankaların performans değerlendirilmesinde kullanılacak olan değerlendirme kriterleri, sermaye yeterlilik, likidite, karlılık, sektör payı ve aktif kalitesi ile ilgilidir. Bu kapsamda 6 farklı kriter belirlenmiştir. Tablo 3’te analizde kullanılacak kriterler ile kriterlerin hedef yönü ile ilgili bilgiler görülebilir. Hedef değer yüksek olması bekleniyorsa kriter maksimum, düşük olması isteniyorsa kriter minimum yönlüdür.

Tablo 3. Kriterler ve Hedef Yönleri

KOD	KRİTER	Kriter Hedef Yönü
K1	Sermaye Yeterlilik Oranı	Mak.
K2	Likit Aktifler / Toplam Aktifler	Mak.
K3	Ortalama Aktif Karlılığı	Mak.
K4	Ortalama Öz kaynak Karlılığı	Mak.
K5	Toplam Aktifler/Sektör Aktifi	Mak.
K6	Donuk Alacaklar / Toplam Krediler	Min.

Bu çalışmadaki örneklem kümesi BİST Banka Endeksinde yer alan bankalardır. Halen bu kategoride toplam 11 banka mevcut olup, Şekerbank’ın K3 ve K4 kriterleri negatif işaretli olduğundan analiz kapsamına alınmamıştır.

Tablo 4. Karar Seçenekleri: BIST Banka Endeksindeki Bankalar

KOD	BANKA
S1	T. Halk Bankası
S2	T. Vakıflar Bankası
S3	Akbank
S4	T. İş Bankası
S5	Yapı ve Kredi Bankası
S6	ICBC Turkey Bank

S7	QNB Finansbank
S8	T. Garanti Bankası
S9	T. Kalkınma Bankası
S10	T.Sınai Kalkınma Bankası

Tablo 4'teki bankaların bir kısmı mevduat bankası, bir kısmı da kalkınma ve yatırım bankasıdır. Birinci gruptakiler mevduat toplama yetkisine sahipken ikinci gruptakiler böyle bir yetkiye sahip değildir. Tablodaki S9-Türkiye Kalkınma Bankası ile S10-Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) kalkınma ve yatırım bankalarıdır. Ötekiler ise mevduat bankasıdır.

3.1. ENTROPI Ağırlıklandırma Yöntemi

Kriterlerin önem derecelerini bulmak için AHP, CRITIC, ENTROPİ, MACBETH vb. birçok yöntem kullanılabilir. Bunların bir kısmı öznel unsurlara dayalı iken, ötekiler nesnel verilere dayalıdır. ENTROPİ yöntemi ölçülebilir nesnel verilere dayalı bir ağırlıklandırma yöntemi olduğundan uygulamada tercih edilmiştir. ENTROPİ yönteminin ilk adımında, BIST banka endeksinde yer alan bankaların 2016-2019 yılları arasındaki 6 kritere dayalı verilerinin Türkiye Bankalar Birliği'nin istatistiklerinden temin edilip, aritmetik ortalamalarının alınarak alternatif ve kriterlere dayalı Tablo 5'teki başlangıç matrisi oluşturulmuştur. Beş kriter (K1-K5 arasındakiler) maksimum indeksli, K6 kriteri ise minimum indekslidir.

Tablo 5. *Başlangıç Matrisi: Bankaların 2017-2019 Ortalaması*

Kriter	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Hedef İndeksi	Maks	Maks	Maks	Maks	Maks	Min
S1	14.1	14.1	0.8	10.3	10.4	3.9
S2	16.4	14.2	1.2	14.3	9.3	5.0
S3	18.7	19.2	1.8	13.8	9.3	4.6
S4	17.0	16.9	1.6	13.1	11.4	4.4
S5	16.1	20.2	1.2	11.8	9.5	6.0
S6	21.3	28.0	0.4	4.7	0.4	1.4
S7	15.4	15.8	1.6	16.4	4.2	6.2
S8	18.9	18.8	1.9	14.6	9.9	4.9
S9	17.7	14.8	1.8	16.1	0.4	1.2
S10	17.0	7.7	2.0	16.0	1.0	2.0
Maks.	21.3	28.0	2.0	16.4	11.4	6.2
Min.	14.1	7.7	0.4	4.7	0.4	1.2

Kaynak: T.Bankalar Birliği (2019). İstatistiki Raporlar. Seçilmiş Rasyolar. (<http://www.tbb.org.tr/Veri-Seti>)

İkinci adımda, öncelikle birbirinden farklı tabanları olan alternatiflerin kriter değerlerini 0-1 ölçeğine indirgeyip, karşılaştırmayı mümkün kılmak için serilere normalleştirme işlemi uygulanmıştır. Alternatiflerin kriter değerinin ideal değer olan 1'e mümkün olduğunca yaklaşması beklenmektedir. Sıfıra yaklaştıkça idealden, hedeften uzaklaşmaktadır. 1 değeri ilgili kriterde en iyi olan bankayı göstermektedir. O değerinde tersi söz konusudur. Karar matrisindeki değerlerin, fayda/maliyet indeksli olmalarına göre kullanılan denklem farklıdır. Fayda indeksli kriterler için Denklem (2) ve maliyet indeksli kriterler için Denklem (3) kullanılmıştır. Böylece Tablo (6)'daki normalize edilmiş karar matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 6. Normalize Karar Matrisi

Kriter	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Hedef İndeksi	Maks	Maks	Maks	Maks	Maks	Min
S1	0.7	0.5	0.4	0.6	0.9	0.3
S2	0.8	0.5	0.6	0.9	0.8	0.2
S3	0.9	0.7	0.9	0.8	0.8	0.3
S4	0.8	0.6	0.8	0.8	1.0	0.3
S5	0.8	0.7	0.6	0.7	0.8	0.2
S6	1.0	1.0	0.2	0.3	0.0	0.8
S7	0.7	0.6	0.8	1.0	0.4	0.2
S8	0.9	0.7	0.9	0.9	0.9	0.2
S9	0.8	0.5	0.9	1.0	0.0	1.0
S10	0.8	0.3	1.0	1.0	0.1	0.6
TOPLAM	8.1	6.1	7.2	8.0	5.8	4.1

Daha sonra, normalize edilmiş karar matrisinde aynı sütunda yer alan değerlerin ilgili kriterin sütun toplamı içindeki payı hesaplanmıştır. Örneğin 0,8 olan S2K1 matris elemanının kriter TOPLAM değerine oranı 0,0949 olarak hesaplanmıştır. Böylece Tablo 7'deki toplamdaki pay matrisi düzenlenmiştir.

Tablo 7. Toplamdaki Pay Matrisi

Kriter	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Hedef İndeksi	Maks	Maks	Maks	Maks	Maks	Min
S1	0.0817	0.0831	0.0592	0.0785	0.1578	0.0743
S2	0.0949	0.0838	0.0856	0.1088	0.1410	0.0574
S3	0.1085	0.1130	0.1260	0.1057	0.1409	0.0617
S4	0.0985	0.0996	0.1094	0.0997	0.1738	0.0656
S5	0.0934	0.1189	0.0872	0.0899	0.1440	0.0474

S6	0.1233	0.1651	0.0253	0.0358	0.0065	0.1979
S7	0.0891	0.0932	0.1087	0.1252	0.0644	0.0458
S8	0.1092	0.1106	0.1322	0.1116	0.1505	0.0589
S9	0.1027	0.0873	0.1271	0.1229	0.0060	0.2453
S10	0.0986	0.0455	0.1392	0.1220	0.0151	0.1458
TOPLAM	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000

Üçüncü ve dördüncü ve beşinci adımlarda Tablo 7’deki değerlerden yola çıkılarak sırasıyla Denklem (4), (5) ve (6) yardımıyla kriterlerin entropi değerleri e_j , bilginin farklılaşma dereceleri d_j ve entropi ağırlık derecesi w_j değerleri Tablo 8’de hesaplanmıştır.

Tablo 8. Kriterlerin Entropi Değerlerinin (e_j , d_j ve w_j) Hesaplanması

Kriter	K1	K2	K3	K4	K5	K6	
Hedef İndeksi	Maks	Maks	Maks	Maks	Maks	Min	
S1	-1.0877	-1.0805	-1.2275	-1.1052	-0.8018	-1.1293	
S2	-1.0228	-1.0768	-1.0674	-0.9635	-0.8507	-1.2414	
S3	-0.9647	-0.9470	-0.8995	-0.9760	-0.8512	-1.2097	
S4	-1.0065	-1.0019	-0.9611	-1.0013	-0.7600	-1.1832	
S5	-1.0296	-0.9248	-1.0594	-1.0461	-0.8417	-1.3240	
S6	-0.9089	-0.7824	-1.5976	-1.4463	-2.1894	-0.7035	
S7	-1.0500	-1.0305	-0.9636	-0.9025	-1.1908	-1.3394	
S8	-0.9617	-0.9564	-0.8789	-0.9525	-0.8225	-1.2302	
S9	-0.9883	-1.0588	-0.8957	-0.9104	-2.2222	-0.6103	
S10	-1.0062	-1.3418	-0.8562	-0.9136	-1.8201	-0.8363	
Ortalama	-1.0026	-1.0201	-1.0407	-1.0217	-1.2350	-1.0807	d_j
$d_j = (1 - e_j)$	-0.0026	-0.0201	-0.0407	-0.0217	-0.2350	-0.0807	toplamı
$e_j = (1 - d_j)$	0.9974	0.9799	0.9593	0.9783	0.7650	0.9193	w_j
w _j	0.0066	0.0501	0.1015	0.0542	0.5862	0.2013	toplamı
							1.0000

Yukarıdaki tabloya göre, bankaların değerlendirme kriterleri içinde en yüksek önem derecesi % 58,62 ile “toplam aktifler/sektör aktifi” kriterine aittir. Başka bir deyişle, ilgili bankanın aktif toplamının bankacılık sektöründeki payı onun performansını etkileyen en önemli etken olarak saptanmıştır. İkinci en önemli değerlendirme kriteri % 20,13 önem derecesiyle Donuk alacaklar/toplam krediler kriteridir. Üçüncü sırada ise % 10,15 ağırlık katsayısıyla Ortalama aktif karlılığı gelmektedir. Kriterlerin ağırlıkları kriterler bazında daha ayrıntılı olarak Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. Kriterler ve Kriter Ağırlıkları

KOD	KRİTER	İNDEKS YÖNÜ	AĞIRLIK
K1	Sermaye Yeterliliği Oranı	Maks.	0.0066
K2	Likit Aktifler / Toplam Aktifler	Maks.	0.0501
K3	Ortalama Aktif Karlılığı	Maks.	0.1015
K4	Ortalama Öz kaynak Karlılığı	Maks.	0.0542
K5	Toplam Aktifler/Sektör Aktifi	Maks.	0.5862
K6	Donuk Alacaklar / Toplam Krediler	Min.	0.2013
TOPLAM			1.0000

3.2. WASPAS Sıralama Yöntemi

BİST endeksindeki bankaların arasındaki performans sıralaması için ÇKKV (çok kriterli karar verme) tekniklerinden birisi olan WASPAS yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemde BİST banka endeksinde yer alan 10 bankanın 2017-2019 yılları arasındaki sermaye yeterliliği, likit aktifler/toplam aktifler, ortalama aktif karlılığı, ortalama öz kaynak karlılığı, toplam aktifler/sector aktif ve donuk alacaklar/toplam krediler oranları performans değerlendirmesi için kriter olarak seçilmişlerdir. Bu kriterlerin sayısal değerleri Türkiye Bankalar Birliği'nin web sayfasından alınmıştır.

İlk adımda, yukarıda belirtilen 6 kriterin 2017-2019 yıllarına ilişkin sayısal değerlerinin aritmetik ortalaması alınarak Tablo 10'daki başlangıç matrisi düzenlenmiştir. Bu tablonun Tablo 5 ile aynı olduğunu belirtmek gerekir.

Tablo 10. Başlangıç Matrisi: Bankaların 2017-2019 Ortalaması

Kriter	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Hedef İndeksi	Maks	Maks	Maks	Maks	Maks	Min
ENTROPI Ağırlığı	0.01	0.05	0.10	0.05	0.59	0.20
S1	14.1	14.1	0.8	10.3	10.4	3.9
S2	16.4	14.2	1.2	14.3	9.3	5.0
S3	18.7	19.2	1.8	13.8	9.3	4.6
S4	17.0	16.9	1.6	13.1	11.4	4.4
S5	16.1	20.2	1.2	11.8	9.5	6.0
S6	21.3	28.0	0.4	4.7	0.4	1.4
S7	15.4	15.8	1.6	16.4	4.2	6.2
S8	18.9	18.8	1.9	14.6	9.9	4.9
S9	17.7	14.8	1.8	16.1	0.4	1.2
S10	17.0	7.7	2.0	16.0	1.0	2.0

İkinci aşamada, fayda indeksli kriterler için Denklem (8), maliyet indeksli kriterler için Denklem (9) kullanılarak başlangıç karar matrisinde bulunan

değerler normalize edilmiştir. Bu şekilde, başlangıç karar matrisindeki değerler 0-1 aralığına indirgenmiştir. Bir değer (1)'e yakınsaması yüksek, (0)'a yakınsaması düşük bir performansı göstermektedir.

Tablo 11. *Normalize Karar Matrisi*

KOD/ KRİTER	K1	K2	K3	K4	K5	K6
S1	0.663	0.503	0.425	0.627	0.908	0.303
S2	0.769	0.508	0.615	0.869	0.812	0.234
S3	0.879	0.685	0.905	0.844	0.811	0.252
S4	0.799	0.603	0.785	0.796	1.000	0.267
S5	0.757	0.720	0.626	0.718	0.828	0.193
S6	1.000	1.000	0.181	0.286	0.037	0.807
S7	0.723	0.565	0.781	1.000	0.371	0.187
S8	0.886	0.670	0.949	0.891	0.866	0.240
S9	0.833	0.529	0.913	0.982	0.035	1.000
S10	0.799	0.276	1.000	0.975	0.087	0.594

Üçüncü aşamada, Denklem (10) kullanılarak her bankanın toplamdaki göreceli önemi, ağırlıklı toplam yöntemi WSM değeri bulunmuştur. Dördüncü aşamada, Denklem (11) yardımıyla her bankanın toplamdaki göreceli önemi ağırlıklı ürün yöntemi WPM değeri hesaplanmıştır. Beşinci aşamada, Denklem (12) yardımıyla eşit ağırlıklı WSM+WPM toplamı şeklinde “Genelleştirilmiş Değer” hesaplanmıştır. Nihayet en son adımda, genelleştirilmiş değerler büyükten-küçüğe dizilişine uygun olarak sıralanmıştır. Daha yüksek bir genelleştirilmiş değer performans sırasında daha küçük bir sayı ile ifade edilmektedir. Üçüncü aşamadan itibaren yapılan bütün hesaplamalar Tablo 12’de izlenebilir.

Tablo 12. WSM, WPM ve Genelleştirilmiş Değer Tablosu

Banka Kodu	WSM Değeri	WPM Değeri	Genelleştirilmiş Değer	Performans Sırası
S1	0.700	0.640	0.670	4
S2	0.663	0.602	0.632	5
S3	0.704	0.644	0.674	3
S4	0.798	0.719	0.759	1
S5	0.668	0.592	0.630	6
S6	0.275	0.109	0.192	10
S7	0.422	0.377	0.399	7
S8	0.740	0.668	0.704	2
S9	0.399	0.133	0.266	9
S10	0.344	0.201	0.273	8

Aşağıda bir önceki tabloda gösterilen performans sırası BİST banka endeksinde yer alan bankalar bazında daha açık olarak gösterilmiştir.

Tablo 13. *BİST Banka Endeksindeki Bankaların Performans Sıralaması (2017-2019)*

Sıralama	Banka
1	İş Bankası
2	Garanti Bankası
3	Akbank
4	Halk Bankası
5	Vakıflar Bankası
6	Yapı ve Kredi
7	QNB Finansbank
8	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
9	Türkiye Kalkınma Bankası
10	ICBC Turkey

SONUÇ

Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında çok güçlü bir ilişki vardır. Bankalar finansal ekosistemin en önemli unsurlarıdır. Sürdürülebilir kalkınma sürecinde bankaların kredilendirme kararları ve politikaları son derece önemlidir. Kredilerin sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak şekilde, çevreye ve toplum sağlığına zararlı olmayan yatırımların finansmanında kullanılması eskisinden daha önemli bir hale gelmiştir. Bu yüzden bankacılık sektörünün etkin çalışması tüm toplum bireylerini yakından etkilemektedir.

Borsa İstanbul-BİST’te hisse senetleri işlem gören bankaların etkinlikleri ve finansal performanslarının birbiriyle karşılaştırıldığı bu çalışmada, performans kriterlerinin önem düzeyleri için ENTROPI yöntemi, performans sıralamasının yapılması için WASPAS yöntemi kullanılmıştır. Sermaye yeterlilik, donuk alacaklar, likit varlıkların kısa vadeli yükümlülükleri karşılama, aktif karlılık, öz kaynak karlılığı, banka aktiflerinin banka sektörü içindeki payı oranları kriter olarak belirlenmiştir. Payları Borsa İstanbul’da işlem gören, sekizi mevduat ve ikisi kalkınma/yatırım bankası olan 10 bankanın 2017-2019 yılları arasındaki performansları bütünsel Entropi ve WASPAS teknikleriyle incelenmiştir.

En önemli kriter olarak bankanın sektör payını gösteren “toplam aktifler/sektör aktifi” oranı saptanmıştır. Onu sırasıyla donuk alacaklar oranı ile ortalama aktif karlılığı oranı izlemektedir. Bankaların 2017-2019

yılları arasındaki performans ortalamasına bakıldığında, en yüksek (düşük) performansı İş Bankası (ICBC Turkey) göstermiştir. İş Bankası'nın bu performansında sahip olduğu yüksek sektör payı etkili olmuştur. İkinci en yüksek (düşük) Garanti BBVA (Türkiye Kalkınma Bankası) ve üçüncü en yüksek (düşük) ise Akbank (TSKB) olmuştur.

Analizde hangi kriterlerin, kriter ağırlık ve performans sıralama yöntemlerinin kullanıldığı analiz sonucunu doğrudan etkileyebilmektedir. Bu yüzden aynı banka grubunun ileride yapılacak araştırmalarda başka kriterler ve yöntemlerle analiz edilmesinde yarar vardır.

KAYNAKÇA

- AHMED, S. M. ve Ansari, M. I. (1998). Financial sector development and economic growth: The South-Asian experience, *Journal of Asian Economics*, 9(3), 503-517.
- AKBULUT, O.Y. (2020). GRİ ENTROPİ temelli PSI ve ARAS ÇKKV yöntemleriyle Türk mevduat bankalarının performans analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5(2), 171-187.
- AKÇAKANAT, Ö., Eren H., Aksoy, E.ve Ömürbek, V.(2017). Bankacılık sektöründe ENTROPİ ve WASPAS yöntemleri ile performans değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 22(2), 285-300.
- AKGÜL, Y.(2019). Çok kriterli karar verme yöntemleriyle Türk bankacılık sisteminin 2010-2018 yılları arasındaki performansının analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4(4), 567-582.
- ALTINTAŞ, H. ve Y. Ayırıcı (2010). Türkiye’de finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisinin sınır testi yaklaşımıyla analizi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 71-98.
- ARAS, G.(2014). Finansal aracı kurumlar, Sermaye ve Para Piyasaları kitabı içinde, Editör Güngör, B., Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, Erzurum, 222-246.
- AYÇİN E. ve Orçun Ç.(2019). Mevduat bankalarının performanslarının ENTROPİ ve MAIRCA yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 22(42). 175-194.
- AYDIN, Ü., Ural, M., Demirelli, E.(2018). Türk bankacılık sektöründe ENTROPİ ve WASPAS yöntemleri ile finansal performans ölçümü. *Mersin Üniversitesi 22.Finans Sempozyumu*, 1123-1138, 10-13 Ekim, Mersin.
- AYDIN, Y. (2019-a). Türkiye’de hayat/emeklilik sigorta sektörünün finansal performans analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 107-118.
- AYDIN, Y. (2019-b). Türk Bankacılık sektöründe karlılığı etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile incelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1), 181-189.
- AYDIN, Y. (2020). Finansal performans ile pay senedi getirisi arasındaki ilişkinin ENTROPİ ve MAUT ÇKKV teknikleriyle değerlendirilmesi: BİST Kimya, petrol, kauçuk ve plastik ürünler sektörü firmalarından kanıtlar. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, TBMM 100. Yıl Özel Sayısı, 164-185.
- CHAKRABORTY, S. and Zavadskas, E.K. (2014). Applications of WASPAS method in manufacturing decision making. *Informatica*, 25 (1): 1–20.

- ÇAKAR, R., G. Karakaş, S. Güngör (2018). Türkiye’de geleneksel ve katılım bankalarının toplam kredi hacimleriyle ekonomik büyüme arasındaki ilişki, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 4(1), 69-95.
- DEMİR, G. ve KARTAL, M. (2020). *Güncel Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri*, Ankara: Akademisyen Kitabevi
- DEMİRELLİ, E. ve Ural M.(2018). Kamu bankalarında performans analizi: ENTROPİ ve WASPAS yöntemleri ile bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 129-141.
- DOĞUKANLI H. (2019). Bankacılıkta risk ve performans. *Finansal Kurumlar kitabı* içinde. Editör Koçyiğit, M.M. Anadolu Üniversitesi Yayını. Eskişehir. 132-158.
- FAVARA G. (2003). An empirical reassessment of the relationship between finance and growth, IMF Working Paper No: 03/123.
- GÜLHAN, Ü. (2014). *Bankalar*. Sermaye ve Para Piyasaları kitabı içinde. Editör Güngör, B. Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını. Erzurum. 47-68.
- GÜNDOĞDU, A. (2018). Türkiye’de katılım bankalarının finansal performansının gri ilişki analizi ile ölçülmesi, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 17. UİK Özel Sayısı, 201-214.
- GEZEN, A. (2019). Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının ENTROPİ ve WASPAS yöntemleri ile performans analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (84), 213-232.
- IŞIK, Ö. (2020). SD tabanlı MABAC ve WASPAS yöntemleriyle kamu sermayeli kalkınma ve yatırım bankalarının performans analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*. (29), 61-76.
- IŞIK, Ö. (2019). Türk mevduat bankacılığı sektörünün finansal performanslarının ENTROPİ tabanlı ARAS yöntemi kullanılarak değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4(1), 90-99.
- KARAMİ, A. ve JOHANSSON, R. (2014). Short Paper. *Journal of information science and engineering*. 30, 519-534.
- KILIÇ M., A. Gürbüz ve Y. Ayriçay (2019). Finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 53-68.
- KÜÇÜKÖNDER, H. ve Şişmanoğlu, E. (2020). BIST tekstil, deri endeksindeki işletmelerin finansal performansları için ÇKKV yöntemlerine dayalı alternatif bir değerlendirme çerçevesi. *Mali Çözüm İSMMMO*. 30(159), 91-127.
- LEVINE, R. (1997). Financial development and economic growth: Views and agenda, *Journal of Economic Literature*, 35 (2), 688-726.
- MADİC, M., Gecevska, V., Radovanovic, M. ve Petkovic D. (2014). Multi-Criteria

- economic analysis of machining processes using the WASPAS method. *Journal of Production Engineering*, 17 (2): 79-82.
- MANGA, M., M.A. Destek, M. Tekeoğlu ve E. Düzakın (2016). Ekonomik büyüme ve finansal gelişme ilişkisi: Türkiye örneği, International Conference on Eurasian Economies, 814-820.
- MCKINNON, R.I. (1973). Money and Capital in Economic Development, Brookings Institution, Washington, DC.
- ÖMÜRBEK V., Akçakanat Ö., Aksoy, E. (2018). Katılım bankalarının ekonomik sürdürülebilirlik performansının ARAS ve WASPAS yöntemleri ile karşılaştırmalı değerlendirilmesi. *17.Uluslararası Katılım İşletmecilik Kongresi*, 627-639.
- ÖMÜRBEK, N., DELİBAŞ, D. ve ALTIN, F.G. (2017). Entropi temelli MAUT yöntemine göre devlet üniversiteleri kütüphanelerinin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*. (13), 72-89.
- PATRICK, H (1966). Financial development and economic growth in underdeveloped countries, *Economic Development and Cultural Change*, 14, 174-189.
- RENÇBER, Ö.F ve Avcı, T. (2018). BIST' te işlem gören bankaların sermaye yeterliliklerine göre karşılaştırılması: WASPAS yöntemi ile uygulama. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 6, 169-175.
- ROBINSON, J. (1952). The Rate of Interest and Other Essays, Macmillan, London.
- SHAN, J. ve Q. Jianhong (2006). Does financial development lead economic growth? The case of China, *Annals of Economics and Finance*, 1, 231-250.
- TUNALI, H. ve P. Onuk (2017). Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye Örneği, *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-15.
- TÜRKİYE BANKALAR BİRLİĞİ (2019). İstatistiki raporlar. Seçilmiş rasyolar. <http://www.tbb.org.tr/Veri-Seti>
- URAL, M., Demirelli, E., Çalık, S. G. (2017). Kamu bankalarında performans analizi: ENTROPI ve WASPAS yöntemleri ile bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 129-141.
- ÜNAL, E.A.(2019). Özel sermayeli ticaret bankalarının finansal performansının SD ve WASPAS yöntemleri ile ölçülmesi. *Ekonomi, Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*.4(3), 384-400.
- ZAVADSKAS, E.K., Turskis, Z., Antucheviciene, J. ve Zakarevicius, A., (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Electronics and Electrical Engineering*, 122 (6): 3-6.
- ZAVADSKAS, E.K., Antucheviciene, J., Saparauskas, J. ve Turskis, Z., (2013). MCDM methods WASPAS and MULTIMOORA: Verification of

robustness of methods when assessing alternative solutions. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*, 47 (2): 1-5.

ZHANG, H., Gu, C., Gu, L., ve Zhang, Y. (2011). The evaluation of tourism destination competitiveness by TOPSIS and information entropy – A case in the Yangtze River delta of China. *Tourism Management*, 32(2), 443-451.

Bölüm 15

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE YENİ YAKLAŞIMLAR

Seçil ULUFER KANSOY¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi Seçil Ulufer Kansoy, İstanbul Aydın Üniversitesi.

GİRİŞ

İnsan kaynağı, işletmelerin sahip oldukları en değerli sermayelerden biridir. Bu değerli sermayenin etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi de işletmelere sadece bir rekabet avantajı kazandırmakla kalmaz aynı zamanda bir temel yetenek de katabilir. Bundan dolayı, insan kaynakları yönetimi işletmelerin en önemli fonksiyonlarından biri olmuştur.

Örgütler, tıpkı insanlar, işletmeler, devletler gibi doğaya adapte olan canlı organizmalar olarak görülebilirler. Uyum süreci, kimi organizmalarda yüksek maliyet getirdiğinden çevreye uyum diğer organizmalara göre olması gerektiği oranda gerçekleşmeyebilir. Bu durumun doğada pek çok örneği bulunmaktadır. İştten çıkarma, yeniden yapılanma, yatırımları azaltma veya bitirme gibi acı tecrübeler ise iş hayatında verilebilecek örneklerdir. Firmalar ve dinamikleri uzun vadede değişime açıktırlar. Burada sorulması gereken soru, söz konusu örgütlerin açıklanan uyum süreçlerini nasıl geçirdikleri ve oluşan yeni çevreye uyum için nelerin gerektiğidir. Bu çalışma kapsamında, örgütlerin muhasebeleştirilemeyen ama sermaye olarak ticaretin başlangıcından bugüne değin vazgeçilemeyen bir unsuru üzerinde durulacaktır. Bu unsur, insan sermayesidir. Bu açıdan insan sermayesinin, bulunması, işlenmesi ve yönetilmesi işletmeler açısından önemli bir konuma gelmektedir.

İnsan kaynakları yönetimi de zaman içerisinde değişime uğramış yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada insan kaynakları yönetiminde yeni yaklaşımlar ele alınmaya çalışılmıştır.

1. İNSAN KAYNAKLARI VE YÖNETİMİ

İnsan kaynakları, örgütte bulunan tüm yöneticilerden iş görenlere kadar olan aralıktaki tüm çalışanları kapsayan ve örgüt dışında bulunan faydalanılabilecek iş gücünü içeren, örgütlerin kullanmak durumunda olduğu temel kaynaklardan olan beşeri kaynağı ifade eder (Öğüt vd., 2004).

İnsan kaynakları yönetimi (İKY), yöneticilerin ve bireylerin davranışlarının şirket çıkarlarına uygun olmasını sağlamak için yaptıkları eylemleri birleştiren ana mekanizmalardan biridir (Goold ve Quinn, 1990).

İnsan kaynakları (İK) uygulamaları, kurumsal performansın iyileştirilmesine yönelik uygulamaların birleşimi olarak özetlenebilir (Boselie vd., 2005). Tanım, ilk olarak sadece personel yönetimini karşılayacak şekilde yapılmıştır. Sonrasında çıkan personel politikalarının oluşturulmasıyla tanım zenginleştirilmiş ve daha kapsamlı hale gelmiştir. İnsan kaynakları yönetimi, organizasyonların stratejik hedeflerine ulaşmaları için çalışanların memnuniyeti, gelişimi, performanslarını kaliteli şekilde sürdürmeleri gibi aktivitelerin yönetimini içerir. Buna ek

olarak, çalışanların işe alınması, eğitimi ve verimliliğin iyileştirilmesi de insan kaynakları yönetiminin içeriğinde yer almaktadır (Sabuncuoğlu, 2000).

Kaynak temelli yaklaşıma göre nadir, değerli, taklit edilemez ve ikame edilemeyen iç firma kaynakları kaynakların sürdürülebilir rekabetçi avantajlarını sağlayabilir (Barney, 1991). Bu kriterleri karşılayan insan kaynakları uygulamaları öyle bir kaynaktır ki örgütsel performansı artırır (Ngo ve ark, 2008). Bilgi ve insan kaynağı her kurum için en kritik stratejik varlık haline gelmiştir. Bu nedenle, kurumların İnsan kaynakları yönetimi uygulaması olarak adlandırılan bu (insan) sermayenin etkin yönetimi için sayısız faaliyette bulunulması gerekmektedir (Naeem vd., 2019).

İnsan kaynaklarını yönetmenin amaçları şöyle sıralanabilir (Güney, 2015)

- Çalışanların talep ve gereksinimlerini karşılamak,
- Çalışanların bireysel ve mesleklerine ilişkin kariyerlerinde ilerleme sağlamak,
- Çalışanların işlerinden doyum almalarını sağlamak,
- İnsan kaynaklarını işletmenin amaçlarına yönelik olarak verimli bir şekilde kullanmak,
- Çalışanların yeteneklerini ve bilgi düzeyini yükseltmek,
- Uygun bir kurum kültürünün oluşumunu sağlamak,
- Personel alımlarını bilimsel yöntemlerle sağlamak,
- Kabul gören ve etkili bir ödül sistemi oluşturmak,
- Değişimi ve ilerlemeyi ön plana çıkarmak ve desteklemek,
- Adaletli bir terfi sistemini oluşturmak,
- Çalışma düzeninde esnekliği sağlamak.

İnsan kaynakları bütün işlerde olduğu gibi birtakım ilkeler üzerine kurulur. Bu ilkeler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Kariyer İlkesi: Geniş anlamda kariyer, “belirlenen bir iş için yol olarak daha çok kazanmak, sorumluluk üstlenmek, saygınlık, iktidar ve söz sahibi olabilmek ve saygınlık sağlamaktır.” Diğer bir ifade ile kariyer, “bireyin genç yaşlarda ilerleyerek kendini geliştirme amacıyla bir işe girdiği ve işten ayrılıncaya kadar sürdürdüğü iştir.” Kariyer yapmak isteyen birey, teşkilatlanmış ve içinde çeşitli kademelerde görevleri kapsayan bir kümenin üyesi olmayı hedefler (Tutum, 1979).

Eşitlik İlkesi: Eşitlik ilkesi; “dil, din, inanç, mezhep, cinsiyet, siyasal düşünce, ırksal köken, yaşanılan bölge, deri rengi gibi faktörlere bakılmaksızın herkese eşit iş fırsatları, ödüllendirme fırsatları sağlanması” anlamındadır. Eşitlik ilkesi gereği, giderek çalışma hayatına daha çok dahil olan engelliler, hamileler, emekliler, mahkumlar, kısıtlılar, kısmi çalışanlar, öğrenciler gibi grupların da hiçbir ayırıma tabi tutulmaması gerekmektedir (Akdemir ve Demirkaya, 2016).

Tarafsızlık İlkesi: İş hayatında tarafsızlık ilkesi, hem işe alımda hem de iş içinde etkili olması istenen bir kriterdir. İşe personel alımında yetkililerin tamamen tarafsız davranmaları istenir. Kişilerin yöresel niteliklerine, dünya görüşlerine ve fiziksel özelliklerine bakılarak işe alınmaması ya da terfi ettirilmemesi gerekmektedir. İşe alımlarda bilgi, beceri, kapasite ve yeteneklere bakılmalıdır. İşe alımlardan sonra ilkenin geçerli olduğu ikinci aşaması başlar. Kişi işe alındıktan sonra yapacağı işlerde tarafsız davranması gerekmektedir (Güney, 2015)

Sınıflandırma İlkesi: Sınıflandırma ilkesinin esası devlet eliyle gerçekleştirilen hizmetlerin ve bu hizmetlerde çalışanların, yerine getirilmesi gereken hizmet ve görevlerin özelliklerine ve mesleklerine göre ayrılmasına dayanır. Bu ayrımın yapılabilmesi için görevlerin ve bu görevlerde istihdam edilecek kişilerin özelliklerinin istihdam edilmeden önce açık ve anlaşılır bir şekilde belirlenmesi gerekir (Tortop vd., 2012).

Kendinden Sonraki Yöneticiyi Yetiştirme İlkesi: Kendinden sonraki yöneticiyi yetiştirme ilkesi, kurumda hali hazırda var olan idareci/yöneticinin; ölüm, hastalık gibi mücbir sebeplerin yanında istifa etmesi, terfi alarak yükselmesi gibi durumlarda bir diğer idareci/yönetici adayını yetiştirmesini ifade etmektedir. Böylelikle yetişen idareci/ yönetici adayı, işletmede her hangi bir yönetim açığı olmadan ve kurumdaki işlerin de aksamadan devam etmesini sağlamış olur.

Yeterlilik (Liyakat) İlkesi: Liyakat, İnsan Kaynakları Yönetiminin en önemli ilkesidir. Sözlük anlamı “layık olma, yaraşırılık, uygunluk, yeterlilik” olan liyakat, “ilke olarak insan kaynakları yönetiminde belirli bir pozisyona en uygun kişinin atanması (Can vd., 2016) anlamında” kullanılmaktadır. Gerçekten de insan kaynakları yönetiminin başarısı doğru insanı doğru işe almasına; doğru insanın kariyerini planlamasına, yetenek ve başarıları uygun ödüllerle desteklemesine bağlıdır (Akdemir ve Demirkaya, 2016).

Güvence İlkesi: Güvence ilkesi, hem kamu kesimini hem de özel sektörü kapsamaktadır. Kamu kesiminde “kamu çalışanlarının hedeflenen verimliliğe ulaşabilmeleri için, ciddi bir suç işlemedikçe görevlerini ve buna bağlı haklarını yitirmemeleri gerektiği” ifade edilebilir. Özel sektörde iş güvencesi ise, “kişiler hiçbir haklı neden yoksa ancak belli bir

süre önceden haber verilerek işten çıkarılabilir, bu süre zarfında işe yeni alım olursa önce işten çıkarılanlar yararlandırılacaktır.” denilmektedir. Güvence ilkesi, iki tür güvenceyi barındırmaktadır. Bunlar; “iş güvencesi ve makam güvencesi” şeklinde ifade edilir. İş güvencesi, “bireyin haklı nedenler olmadan işten atılamaması” durumudur. Makam güvencesi ise, “bireyin yükseldiği makamlardaki görevini koruyabilmesidir.” (Özer vd., 508).

Kendini Geliştirme İlkesi: İster yönetici, ister çalışan olsun çağın ve işin gereklerine göre kendilerini geliştirmek zorundadırlar. Bu zorunluluk kendini geliştirme ilkesi olarak adlandırılır. Kendini geliştiren kişiler, işlerini çok iyi yaparlar ve bu da onların moral ve motivasyonlarını yükseltir. Kendini gelişme ve değişmelere göre yetiştirmeyenler işlerinde mutsuz olurlar. Bu kişiler çalışma arkadaşlarını işin nasıl yapılacağı konusunda devamlı rahatsız ederek hem kendilerinin hem de arkadaşlarının verimsiz olmalarına neden olurlar (Güney, 2015).

2. İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE YENİ YAKLAŞIMLAR VE ÇALIŞMALAR

Gelişen ve değişen iş hayatı en önemli üretim faktörlerinden biri olan insan kaynaklarını da etkilemiş ve yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. içinde bulunduğumuz dönemde elektronik insan kaynakları yönetimi,

2.1. Elektronik İnsan Kaynakları Yönetimi Yaklaşımı

Günümüz özel sektör işletmelerinde yaşanan dijital dönüşümle birlikte örgütlerde elektronik İKY’ye (e-İKY) doğru bir yöneliş başlamıştır. E-İKY yerine sanal İKY, web tabanlı İKY, bilgisayar kaynaklı İKY gibi farklı kavramlar kullanılmaktadır. Fakat e-İKY, İKY birimlerinin iç yapılarına yönelik olmanın ötesinde, İK yöneticileri ve departmanlarının örgütteki diğer birimler, stratejik ortaklar ve paydaşlarla ilişkilerini de değiştiren bir kavram olması nedeniyle daha kapsayıcıdır. Ayrıca e-İKY yerine kullanılan kavramların arasında belirgin bir farklılık da bulunmamaktadır. Bu nedenle, literatürde genel olarak örgütlerde İKY alanındaki dijitalleşmeyi anlatmak üzere e-İKY kavramı tercih edilmektedir (Doğan, 2011).

E-İKY ile birlikte, İK birimlerinin yerine getirdiği fonksiyonların önemli bir kısmı web ortamına taşınmaktadır. İşlem maliyetlerini düşürme, zaman ve maliyet tasarrufu sağlama, bürokrasiyi azaltma gibi avantajları nedeniyle İK uygulamalarının web ortamına aktarılma süreci rekabet ve kârlılık odaklı çalışan özel sektör işletmeleri arasında hızlı bir şekilde yayılmıştır (Çetin Güler, 2010). E-İKY’nin örgütlerde yürütülen İK planlamasından kariyer yönetimine kadar farklı İKY uygulamaları ve süreçleri için ortaya koyduğu yenilikler şunlardır (Doğan, 2011):

1. Elektronik İnsan Kaynakları Planlaması: Veritabanları yardımıyla planlama yapacak İK yöneticilerinin daha doğru ve hızlı tahminde bulunmaları ve karar vermelerini sağlamak, işgücü talebinin belirlenmesinde bilgisayar programlarının sağladığı imkanlardan yararlanmak gibi.

2. Elektronik İşe Alım: İnternetin sağladığı olanaklar ile işe alım süreçlerini online olarak yürütmek, Web 2.0 teknolojileri sayesinde iş görüşmelerini internet üzerinden yapmak, internet ortamındaki duyurular sayesinde işe alım süreçlerini şeffaf hale getirmek gibi.

3. Elektronik Öğrenme (E-Öğrenme): E-öğrenmenin sunduğu çevrimiçi ve çevrimdışı araçlarla hizmet içi eğitimleri zaman ve mekân kısıtlaması olmaksızın daha yaygın olarak yapmak, sürekli öğrenme paradigmasına uygun olarak yönetici ve çalışanların kendilerini geliştirme imkânlarını artırmak gibi.

4. Elektronik Performans Yönetimi: Çeşitli yazılım ve programlar yardımıyla daha sistematik olarak bireysel ve örgütsel performans değerlendirmesi yapmak, performans sonuçlarını şeffaf bir şekilde iç ve dış paydaşlarla paylaşmak gibi.

5. Elektronik Kariyer Yönetimi: İnternet üzerinden kariyer yönetimi desteği vermek, kariyer destekleme sistemlerini işletmek ve bilgi, beceri ve yetkinlikleri içeren testleri çevrimiçi olarak yapmak gibi.

6. Elektronik İş Değerlendirme: Kağıt formlar kullanılarak yapılan iş değerlendirme süreçlerini bilgisayar ortamına aktarmak, bilgisayar yazılımları aracılığıyla daha hızlı ve sistematik bir şekilde değerlendirme süreçlerini tamamlamak gibi.

7. Elektronik Ücretlendirme: Otomasyon programları yardımıyla ücretlendirme sürecini bilgisayar ve bilişim sistemleri yardımıyla yürütmek.

8. Çalışanların Katılımı: Çalışanların ve dış paydaşların görüşlerinin alınması için online anketleri kullanmak, online sosyal iletişim uygulamalarıyla daha hızlı ve etkili bir şekilde yöneticilerin çalışanlarla, çalışanların kendi aralarında ve dış paydaşlarıyla etkileşim kurmalarını sağlamak, mal/ürün/hizmetlerle ilgili şikayet, talep ve beklentileri sosyal medya gibi araçlarla daha hızlı almak ve geri bildirimde bulunmak gibi.

9. Elektronik İş Sağlığı ve Güvenliği: İş sağlığı ve güvenliği otomasyonu ile çalışanları bilgilendirmek, hızlı bir şekilde çalışanlara ulaşmak, iş kazaları ve meslek hastalıklarının önlenmesinde bilgi ve veri toplama, riskleri azaltma ve gelecekle ilgili projeksiyonlar çizme gibi tedbirleri alabilmek.

Özel sektörde yaşanan gelişmelerin benzeri kamu yönetiminde de yaşanmıştır. Özellikle 1990'lardan sonra kamu sektöründe ortaya çıkan bilişim teknolojileri ve internet tabanlı dönüşümün bir yansıması olan "elektronik devlet" (e-devlet) gündeme gelmiştir. Son yıllarda elektronik devlet sürecine ilk etapta adapte olan ABD, İngiltere, Avustralya ve Kanada gibi devletler Web 2.0 ve sosyal medyanın da sağladığı imkânlardan yararlanarak kamu yönetiminde yeni bir dönüşüme adım atmıştır. Bu gelişmeler, kamu yönetiminde Web 1.0'a dayanan e-devletin yerine, Web 2.0'a dayanan dijitalleşmenin ikinci aşamasına doğru gidildiğini göstermektedir.

Yönetim bilişim sistemlerine geçiş, yazılım ve otomasyonların iş süreçlerinde uygulanması, internet, ağlar ve intranetin kullanımı, bilgi teknolojilerinin kurumsal yayılımı, kurumsal sosyal medya kullanımına adaptasyon kamu yönetiminde örgütlenmeden planlamaya hizmet sunumundan denetime kadar tüm yönetim fonksiyonlarının dönüşümüne yol açmıştır. Kamu yönetiminde değişime uğrayan alanlardan birisi de İKY süreçleri ve uygulamaları olmuştur. Artık kamu kurum ve kuruluşları İKY uygulamalarını elektronik ortama aktarmakta, kurumsal sosyal medya hesapları üzerinden iç ve dış paydaşları ile sürekli etkileşim sağlamakta, bilişim sistemlerinin işe alma, performans ölçme gibi faaliyetlerde sağladığı imkânlardan yararlanmaya çalışmaktadır.

22 Kıymet Temelli Yaklaşım

2000'li yılların sonlarına doğru, insanın 'kaynak' olarak görülmesi hatalı bulunmuş 'kıymet veya değer' olduğu düşüncesi ehemmiyet kazanmıştır. Bu manada 'insan kaynakları' kavramının yerine 'insan kıymetleri' kavramının kullanılması gerekliliği ifade edilmiştir (Saydam, 2005).

Ali Saydam tarafından insan değerleri tanımı yapılmıştır. Ali Saydam'a göre, insan, bir meta olarak görünüyor ve piyasadaki imalat gereçleri gibi alınıp satılabiliriyordu. Endüstri toplumlarında bireyler imalat sürecinde üreticiye yarar sağlayan iş bitince bir köşeye çekilen ya da çektirilen, tükenen bir kaynaktır. Bilgi toplumu mertebesinde bu düşünce değişmeli ve insan bir değer olarak görülmelidir (Bayraktar ve Şencan, 2017). Bu tartışmalara katılan başka bir yazar personel yönetimi kavramından insan kaynakları kavramına geçmeyi olumlu bir farklılık olarak görmekte, fakat kaynak kelimesinin işçiyi standartlaştırması sebebiyle olumsuz bir kavram olarak kabul etmektedir (Hazıroğlu, 2013).

Tarihsel kaynaklar incelendiğinde insan değerleri kavramını kullanan işletmeler genel olarak şu özellikleri ön plana çıkarmışlardır. Sağlıklı bir iş sahası oluşturmak, takım çalışmasını geliştirmek, eğitim vererek

işçilerin özgüvenini arttırmak daha adil bir maaş sistemi geliştirmek her bölüm için kalifiye işçi alımını sağlamak olmalıdır.

Örneğin bir firma insan değerleri yönetimini şu biçimde belirlemiştir;

- Katılıma önem veren ve işçiyi dinleyen, aleni bir idare yönetimi.
- Merkezi idareden uzak daha esnek ve irade özgürlüğüne yön veren bir bünye, eğitim ile gelişmeye önem verildiği bir iş sistemi.
- Tüm personelin kendini kıymetli hissettiği bir iş sahası, insanların çalışmaya teşvik edildiği, katma değer üretiminin artırıldığı bir çalışma ortamı yaratılmalıdır (Bayraktar ve Şencan, 2017).

İnsani değerleri benimseyen bir sivil toplum örgütü olan Yeşilay ise insan kıymetleri politikasını şöyle açıklamıştır (yesilay.org.tr, 2021);

Örgüt vizyonu, misyonu, değerleri, özellikleri ve kültürü ile uyum içinde belirlenen prensip ve yaklaşımların güncel hayat içerisinde kullanıldığı çalışma alanlarının oluşumunun desteklenmesi. Dolayısıyla çalışmalarımızı yaparken:

- Toplum menfaatlerini gözetiriz.
- Kanun ve diğer kurallara uygun hareket ederiz.
- İşveren markasına olan güvenin ve bilinirliğinin artması için yaptığımız veya yapamadıklarımızın bir karşılığının olduğunu biliriz.
- Kalifiye personelinin şirketimize dahil edebilmek ve elde tutabilmek için her türlü şirket içi terfi ve mertebe atlamada adil oluruz.
- Büyüme sürecinde şirket içi personele öncelik verimiz.
- Adil davranır, çeşitliliğe inanır, değerlendirmelerimizi objektif ölçütlere göre yaparız.
- Daha yüksek verim almaya teşvik eder ve bunu destekleriz.
- Kişisel gelişim için sürekli şirket içi eğitimler yaparız.
- Sadık işçi sayısının artırılması öncelikli hedefimizdir.
- Bütün önderlerimizin aynı zamanda bir insan kaynakları lideri gibi düşünmesini ve davranmasını önemseriz. Onlara iyi bir “iş ortağı” olmaya çalışırız.
- Teşkilat içinde faal haberleşme ve işbirliğine önem verimiz. Personelimizi dinler, beraber çözüm bulmaya çalışırız.
- Kurumsal gelişim açısından süreçlerimizi yalın hale getiririz, işlerin ve süreçlerin kişilere bağımlılık düzeyini en aza indirmeye çalışırız.

- Bilgileri analiz eder, raporlar ve karar destek ünitelerinde birer “girdi” olarak kullanırız.

Başka bir firma olan Bersay İletişim Grubu ise web sitesinde insan değerleri yöntemlerini şu şekilde ifade etmiştir (bersay.com.tr, 2021);

Türkiye’de insan kaynakları ifadesinin yerine İnsan kıymetleri ifadesi ilk olarak Ali Saydam tarafından kullanılmıştır. Ali Saydam 2005 yılında algılama yönetimi adlı kitabında, 2000 yıllarında yayımlanan makalelerinde bu ifadeyi birçok kez kullanmıştır. Yine Ali Saydamın katkılarıyla 2013 yılında Bersay İletişim Grubu bünyesinde yapısal değişikliğe gidilmiş ve Türk Patent Enstitüsü tarafından tescil edilmiştir. 21 yüzyılın başında dünya ekonomisinde yaşanan global kriz sermaye yapısı güçlü ve insan kaynakları metotlarını en modern şekilde kullanan dev firmalar da bile ciddi hasarlar açmıştır. Bunun sonucunda da klasik insan kaynaklarını yöntemlerinin yetersizliği anlaşılmış, sürdürülebilir geliştirme merkezi odaklı bir yaklaşıma acil olarak ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır.

Allen ise bir işletmenin “insan kıymetlerinin” kurumun performans sistemine nasıl dâhil edileceğine ilişkin bir model geliştirmiştir. Allen’e (2010) göre, çalışanları sadece maliyet ögesi olarak görmekten öte onlara “değer” olarak bakmak, müşteri memnuniyetini arttıracaktır.

Zhao ve Huang’da (2012) konuyla ilgili olarak “nitelikli insan varlığı” kavramına vurgulamışlardır. Nitelikli insan varlığı kavramı, firmada bilgi birikimine ve deneyime sahip olan kişilerdir. Bu kişilerin ayrıcalıklı bilgi ve deneyimleri işletmeye özel bir değer katar. İşletmeden ayrıldıklarında ise bilgi gücü de azalır.

Dünya üzerinde girişimcilik ve liderlik konularında çalışmalar yapan Jacqueline Liyana’da bir blog yazısında şirketinde insan kaynakları kavramını yasakladığını yazıyor. Fakat kelime değişikliği yapmak yerine ‘Kültür ve Organizasyon’ olarak yeniden adlandırıldı.

Günümüzde artık kesin olarak bildiğimiz şudur ki; sürekli değişim gösteren toplum dinamiklerinde, öncelikle insana değer veren, yenilikçi, yaratıcı, ürün ve hizmet modüllerini yönetebilecek İnsan Kıymetleri ne sahip firmalar girmiş oldukları pazarlarda her şekilde rekabet gücünü kendi taraflarına döndürebileceklerdir.

Yukarıda belirtilen örneklerden de açıkça anlaşılmaktadır ki, İnsan Kıymetleri anlayışının sınırları elle çizilmiş bir haritada olduğu gibi net değildir. Elbette ki ortak olan bazı terimler, ifadeler vardır. İştirak, Kararlılık, personel memnuniyeti, insani değerlere önem verme vb. kavramlarıdır.

23. Global Uyumlaştırma Yaklaşımı

Yaşadığımız şu dönemde dünyanın her yerinde, vakit, yer, sınır, lisan, kültür ve düşünceleri aşan teknolojik olanaklar mevcuttur. Değişik yöntemlerle farklı yerlerde imal edilip, her yerde satışının yapılabileceği mallar geliştirilerek, dünyada her yerde kullanılan haberleşme teknolojilerinden faydalanılarak, global rollere dönüşüm sağlanmıştır. İmalatın globalleşmesiyle, tüketim malları ile zevklerin gün geçtikçe farklılaşmasının, imalat bünyelerini devletlerin, farklı yapısal ve mali şartlarına uyumlaştırması gerekliliğini beraberinde getirmesi, insan kavramının ehemmiyeti üstüne dikkatleri çekmiştir (Parlak, 2000).

Globalleşme süreci milletler arası piyasalarda yapı olarak değişimler ortaya çıkarmış, artan sermaye hareketlilikleri teknolojik egemenlik sahaları çok uluslu firmaların bağımsız hale getirmiştir. Özellikle yabancı yatırım kullanan çok uluslu firmalar global rekabet sahası yaratmak arzusunda olmuştur. Küresel çok uluslu şirketlerin genişleyen çalışma alanları İnsan kıymetleri sistemlerinin öncelikli hale gelmesini sağlamıştır. İşçilerle iyi bir iletişim kurmak ve onların şirket için önemli bir değer olduğunu firmaların öncelikli stratejisi olmalıdır. Bu öncelik kültürel çeşitliliğe dayanan, homojen, sadık güçlü bir yönetim kademesine sahip olup aynı fırsatları mevcut tüm adaylara sağlamaktan geçer.

Global bir insan değerleri stratejisinin başarılı olması, öncelikle firmaların milli köklerine dayanan insani değer planlamalarını sınırlamalarına bağlıdır. Bu şekilde bir yöntem yaşadığımız bu dönemde gerçekçi görülmemektedir. Zira birtakım siyasetlerin genel olarak yabancı düşmanlığı iradesinde olduğu görülmüştür. Bu şekildeki firmalarda idare basamaklarında milli kökenin haricinde işçilere yer verilmez. Bu yöntem firmanın diğer devlet uyruklu işçileri arasında ayırım yaptığı anlamındadır ve genellikle maaş, terfi vb. unsurlarda ayrımlar çok fazla yapılır. Sonuç olarak, farklı devletlere ait olan insanların rantabilitelerini yeteri kadar kullanamamalarını sağlar (Akgeyik, 2000).

24. İnsan Kaynakları Yönetiminde Yapay Zeka Yaklaşımı

İnsan kaynakları, işletme fonksiyonları arasında teknolojiye en uzak olandır. Ancak günümüzde bu bölümde yapay zekâ teknolojilerinin kullanımı hızla artmaktadır. Kullanımın artmasında stratejik kararlar için insan kaynakları yöneticilerine yapılan baskının artması etkili olmuştur. Yaşanan hızlı değişimler ve yenilikler kararların normalden daha hızlı alınmasını gerektirmektedir. Bu noktada yapay zekâ teknolojileri farklı bir sistemle etkileşime geçilmesi konusunda çalışanlara yardımcı olabilmektedir.

İnsan kaynakları yönetiminde bilek gücüne dayalı işler hızla yok olurken, beyin gücüne dayalı işler aynı hızda artmaktadır. Yani emek odaklı işlerden bilgi odaklı işlere kayılmaktadır. Bu kaymanın yaşanacağından ilk olarak, önemli insan kaynakları gurularından biri olarak kabul edilen Charles Handy (1984) bahsetmiştir. Charles Handy (1984), mevcut değişimi “Yaklaşık 30-40 yıl sonra üçüncü bir endüstriyel devrimle karşı karşıya kalacağız. Özellikle yapay zekâ ve robotik teknolojilerin gelişimiyle bilek gücüne dayalı işler yerlerini makinelerle bırakacak bu da pek çok sektör ve endüstride büyük değişime neden olacaktır.” sözleriyle açıklamıştır.

Yapay zekâ ve robotik teknolojiler insan kaynakları bölümünde sürekli olarak aktif olmaya çalışmaktadır ve artık onları durdurmak imkânsız gibi görünmektedir. İnsan kaynakları yönetimi yaşadığı bu yapay zekâ dalgası ile kendisini dönüşüme hazırlayabilmeli ve ona göre çalışmalarını şekillendirmelidir. Dolayısı ile insan kaynakları yönetimi süreçlerinin yenilenmesi kaçınılmazdır. Aday bulma sürecinde yapay zekâ filtreleme ve ön eleme gibi işlevleri yerine getirmektedir.

Filtreleme: İnsan kaynakları yönetiminin önemli bir fonksiyonu olan aday bulma süreci, yapay zekâ ile yenilenmeye başlamıştır. Yapay zekâ teknolojilerinden önce işe alım süreçlerinde adayların göndermiş olduğu binlerce özgeçmişin taranması, incelenmesi ve uygun olduğu düşünülen adayların belirlenmesi oldukça zaman almaktaydı. Fakat yapay zekâ teknolojileri ile iş için uygun olduğu düşünülen bazı kriterler (tecrübe, yaş, yabancı dil, okul gibi) insan kaynakları uzmanları tarafından programa girilmektedir. Özgeçmişler, insan kaynakları uzmanlarının önceden belirlemiş olduğu kriterlere göre filtreleme algoritmaları ile çok hızlı bir şekilde taranıp, kısa listelere ayrılmaktadır. İnsan kaynakları uzmanları özgeçmişleri tek tek değerlendirmemektedirler. Kendilerine sunulan kısa listeler üzerinden işlem yapmaktadırlar. Filtreleme algoritmaları 300.000’in üzerinde özgeçmiş tarayıp, listeleme yapabilme özelliğine sahiptir (Chang, 2009). Theaker (1995) filtreleme algoritmaları ile 300.000’den fazla özgeçmişin yaklaşık altı saniyede taranabildiğini iddia etmiştir. Filtreleme algoritmaları ilk olarak aday bulma platformu olan Restless Bandit tarafından kullanılmıştır. Günümüzde ise Birleşik Krallığın havayolu şirketi olan British Airways, Britanya’nın yayım kuruluşu olan British Broadcasting Corporation (BBC), dünyanın ilk otomotiv firması olan Ford gibi büyük şirketler tarafından kullanılmaktadır. Ayrıca British Airways, BBC ve Ford özgeçmişler tarandıktan sonra optik karakter tanıyabilme özelliğine sahip olan Hubspot ve Marketo uygulamalarını geliştirmişlerdir. Hubspot ve Marketo uygulamaları adayın önceki işindeki yetenek, beceri, görev ve sorumluluklarına bakarak yeni başvuru pozisyonuna olan ilgilerinin ne seviyede olacağını

tespitini yapmaktadır (Tandon vd., 2017). Böylece potansiyel adayların işteki başarı durumlarının öngörüsü çıkarılabilmektedir. Petrol ve doğal gaz şirketi olan Alexander Mann Solutions, özgeçmişleri filtrelemek için Doris isimli robotu icat etmiştir. Doris 48 saat içerisinde 72.000 özgeçmişini inceleyebilmektedir. Bu süre tam zamanlı 10 çalışanın 2 aylık çalışma süresine tekabül etmektedir. Perakende devi olan Unilever 2016'da HiredScore adı verilen filtreleme algoritmasını yaratmıştır. 2016'dan beri aday bulma süreçlerinde HiredScore'u kullanmaktadır. Unilever bu uygulama ile şu ana kadar 250.000 başvuruyu değerlendirdiğini açıklamıştır. Bu algoritma sayesinde önceki yıllara kıyasla iki kat başvuru aldığını da vurgulamıştır. Teknoloji şirketi olan Entelo işe alımları daha cazip hale getirmek için Unbiased Sourcing Mode isimli yazılım aracını geliştirmiştir. Bu yazılım aracı adayların isimlerinin, fotoğraflarının, okullarının, yaşlarının ve cinsiyetlerinin anlaşılmasına sebep olabilecek ibareleri gizlemektedir. Unbiased Sourcing Mode geliştirilirken, çeşitli yönlerden yapılabilecek ayrımcılığın önlenerek özgeçmişlerin taranması amaçlanmıştır (Ahmed, 2008).

Ön Eleme Aracı Chatbotlar (Sohbet Botları): Gelen binlerce özgeçmişin filtrelemesi yapıldıktan ve adaylar kısa listelere ayrıldıktan sonra uygun olduğu düşünülen adaylarla doğal bir iletişim kurarak ön eleme yapmak için Chatbotlar kullanılmaktadır. Chatbot, kullanıcısıyla konuşarak ya da mesajlaşarak iletişim kuran sosyal bir platform olarak ifade edilmektedir (Kıvrak, 2018). Chatbot projesi doğru tasarlandığında, insan kaynakları bölümü ile aday arasındaki iletişim kaliteli olmaktadır. Adaylar ile kurduğu kaliteli iletişim sayesinde Chatbotlar, insan kaynakları personelinin yetişemediği noktalarda 7/24 destek sağlamakta, insan kaynaklarındaki karar süreçlerinin daha tarafsız hale gelmesi için büyük veri havuzunun oluşmasına yardımcı olmakta ve ön eleme ile ilgili sonuçları insan kaynakları uzmanlarına sunmaktadır. Geri dönüşler de Chatbot üzerinden yapılmaktadır. Bu sayede adayların en büyük şikâyeti olan geri dönüş yapılamama probleminde çözüm üretebilmektedir (Eubanks, 2019).

Test Etme: İnsan kaynakları yönetiminin personel seçme sürecinde ön elemeyi geçen adayların zekâ seviyelerini ve yeteneklerini ölçmek için bilişsel yetenek, psikomotor yetenek, fiziksel yetenek, iş bilgisi, kişilik, dürüstlük, duygusal zekâ testleri yapılmaktadır. Bu testler psikometrik test olarak isimlendirilmektedir (Kocabacak, 2011). Yapay zekâ, adaylara oynattığı oyunlar ile bu psikometrik testleri daha cazip hale getirmiştir. Yapay zekâ bazlı oyun sayesinde aday ve organizasyon için daha iyi değerlendirme süreci sağlanmaktadır. Ön elemeyi geçen adaylara oynatılan oyun sayesinde adaylarla ilgili genel bir değerlendirme ortaya çıkmaktadır. Bu sayede işe alınması planlanan adayların bilişsel

yetenekleri, kişilikleri, dayanaklılıkları, duygusal zekâları, risk alma potansiyelleri, baskı altındaki performansları, dikkat seviyeleri, özgüvenleri gibi pek çok özellikleri ölçülebilmektedir. Ayrıca yapay zekâ temelli oyun sayesinde hem özel bir iş niteliğini taşıyan adaylara ulaşmak daha kolay olmakta, hem de adaylar birbirleriyle rekabet etmektedir. Çünkü oyun anında adayın yetenek potansiyeline yoğunlaşmaktadır. Oyun simülasyonlardan meydana geldiği için adayın iş performansı için yapılan tahminlerin gücü de artabilmektedir.

Video Mülakat: İnsan kaynakları yönetiminde, test işlemi sonrası iş için uygun olabilecek adaylarla son bir görüşme yapabilmek adına adaylar mülakata alınmaktadır. Yapay zekâ teknolojileri ile bu görüşme, insan kaynakları yöneticisi olmadan aday ve ekranın bir araya gelmesi sonucu video mülakat üzerinden gerçekleşebilmektedir. Video mülakatta adaya, iş hakkında sorular sorulmaktadır. Adaylar video röportaj şeklinde sorulan bu sorulara yanıtlar vermektedir. Adayların bu mülakatta sergiledikleri performansın değerlendirilmesinde röportajların analizi yapılmakta ve bir performans skoru ortaya konulmaktadır. Ardından her adaya, aynı pozisyon için aynı video mülakata giren diğer adaylara kıyasla seviyelerini gösteren bir iç görü puanı (insight score) verilmektedir.

Seçim Kararı: Adaylarla yapılan mülakatların ardından sıra, işe en uygun olduğu düşünülen aday için seçim kararının verilmesi aşamasına gelmektedir. Seçim kararı verilirken yapay zekâ teknolojileri insan kaynakları bölümüne yardımcı olmakla birlikte son söz insan kaynakları uzmanınınındır. Seçim kararı verilirken yapay zekâ teknolojisi, mümkün olan alternatiflerden en iyi adayı belirlemeye çalışmaktadır. Yapay zekâ teknolojisi ile daha doğru kararlar almak için, makine öğreniminde bulunan karar verme algoritmalarından yararlanılmaktadır. Karar verme algoritmaları, insan kaynakları uzmanları tarafından en mantıklı kararı önermeleri için programlanmaktadır. Karar verme algoritmaları ile adayların veri kümesine bakılarak pozisyon için hangi adayın iyi olacağı tahmin edilmeye çalışılmakta ve ardından adaylar karar alma matrisinde sıralanmaktadır. Büyük işlem gücü, sürekli artan veri depolama ve analitik yetenekleri sayesinde karar verme algoritmaları, karar alma matrisine akıllı önerilerde bulunabilmektedir. Karar alma matrisinin birinci sırasındaki adayı işe alıp almamak ise insan kaynakları uzmanının görevidir (Miller, 2019). Zeng (2020) çalışanlar ve yöneticiler gün içinde karar vermelerini gerektiren pek çok durumla karşılaştıklarında, verdikleri kararın kalitesinin azaldığını iddia etmiş, bunun nedenini de gün içinde zihinsel enerjinin yavaş yavaş tükenmesine bağlamıştır. Bu nedenle Zeng (2020), makine öğreniminde bulunan karar verme algoritmaları ile mümkün olduğunca doğru kararların alınabileceğini belirtmiştir. Örneğin Hooper vd. (1998) seçim kararı için EXPER adında bir uygulama geliştirmişlerdir. EXPER

insan kaynakları yönetiminin bir parçası olarak ortaya çıkarılmış olup, özellikle doğru ve uygun işe yerleştirmeye odaklanmaktadır. Hooper vd. (1998) EXPER'in seçim kararı verilirken insan kaynaklarına yardım edebileceğini vurgulamışlardır. Ayrıca teknoloji şirketi Microsoft seçim kararı verirken Phenom People isimindeki uygulamayı tasarlamıştır. Phenom People, mülakattan sonra adayları profesyonelliklerine ve takım yönetimi becerilerine göre sıralayarak insan kaynakları uzmanının karar vermesine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Microsoft'tan sonra bir diğer teknoloji şirketi olan Citrix, elektronik şirketi Philips ve otomobil üreticisi General Motors da Phenom People'ı kullanmaya başlamışlardır (Sumser, 2019).

SONUÇ

İnsan kaynakları üretim faktörleri içerisinde en önemli unsurdur. insanın olmadığı yerde üretimden bahsetmek mümkün değildir. Sanayileşme ile birlikte öncelikle insana değer verilmemiş sadece üretim odaklı çalışmalar yapılmıştır. Ancak içinde bulunduğumuz zamanda, özellikle insan haklarının ön plana çıkmasıyla insan kaynakları alanında önemli değişiklikler olmuştur. çalışma saatleri, özlük hakları ve benzeri uygulamalar iş hayatına girmiştir.

Tüm bunların dışında gelişen teknoloji ve iş şartları insan kaynakları yönetiminde de önemli değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İş anlayışı odaklı anlayıştan insan odaklı anlayışa geçilmiştir. Bu çalışmada ele alınan konu ise insan kaynakları yönetiminde yeni anlayışlardır. Bu kapsamda insan kaynakları yönetiminde yapay zeka, kıymet temelli, global uyumlaştırma ve elektronik insan kaynakları yönetimi yaklaşımları ele alınmıştır.

Sonuç olarak günümüzdeki yaklaşımlar insanı merkeze alan, onu kıymetlendiren ve bu arada iş verimliliğini ve performansını artırmayı amaçlayan yaklaşımlar ve çalışmalar yapılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed, O. (2018). “Artificial Intelligence in HR”, *International Journal of Research and Analytical Reviews*, Volume 5, Issue 4, ss. 971-978.
- Akdemir, A. ve H. Demirkaya. (2016). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. birinci baskı. Ankara: Orion Kitabevi. 19-232.
- Akgeyik, T. (2000). Çok Uluslu İşletmeler ve Küresel İnsan Kaynakları Stratejisi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 1-14.
- Barney, J. (1991). Firm resources and the theory of competitive advantage. *Journal of Management*, 17, 99–120.
- Bayraktar, O. ve Şencan, H. (2017). Çalışanların insan kaynakları uygulamalarına kıymet-kaynak temelli yaklaşım biçimleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, Cilt 37, 169-195.
- Boselie, P., Dietz, G. ve Boon, C. (2005). Commonalities and contradictions in HRM and performance research. *Human Resource Management Journal*, 15(3), 67-94.
- Can, H., Kavuncubaşı, Ş. ve Yıldırım. S. (2016). *Kamu ve Özel Kesimde İnsan Kaynakları Yönetimi*. sekizinci baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi. 16-314.
- Chang, H.Y. (2009). “Employee Turnover: A Novel Prediction Solution with Effective Feature Selection”, *WSEAS Transactions on Information Science and Applications*, Volume 6, Issue 3, ss. 252-256.
- Çetin Güler, E. (2010). İşletmelerin E-İnsan Kaynakları Yönetimi ve E-İşe Alım Süreçlerindeki Gelişmeler. *Ege Akademik Bakış Dergisi*. 6.1, 17-23.
- Doğan, A. (2011). Elektronik İnsan Kaynakları Yönetimi ve Fonksiyonları. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*. 2.2, 52-80.
- Doğan, A. (2011). Elektronik İnsan Kaynakları Yönetimi ve Fonksiyonları. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*. 2.2, 52-80.
- Eubanks, B. (2019). *Artificial Intelligence for HR Use AI to Support and Develop a Successful Workforce*, The USA, Kogan Press.
- Goold, M. ve Quinn, J. J. (1990). The paradox of strategic controls. *Strategic Management Journal*, 11(1), 43-57.
- Güney, S. (2015). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. ikinci basım. İstanbul: Nobel Yayınevi. 26-259.
- Hazıroğlu, T. (2013). İnsan Kaynak Değil Değerdir. *Bereket Dergisi*, s.18-19.
- Hooper, R.S., Galvin, T.P., Kilmer, R.A. ve Liebowitz, J. (1998) “Use of an Expert System in a Personnel Selection Process”, *Expert System with Applications*, Volume 14, Issue 4, ss. 425-432.

- Kıvrak, O. (2018). “The Effect of Chatbots and Augmented Reality on Marketing”, *ICOPEC, 9. International Conference on Political Economy*, Greece, 6-9 Eylül, ss. 191-196.
- Kocabacak, A. (2011). “İnsan Kaynakları Seçme ve Yerleştirme Süreci Açısından Kişilik Boyutları ile Çalışan Performansı İlişkisi: İlaç Sektöründe Psikoteknik Boyutta Bir Uygulama”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi, S.B.E. Konya.
- Miller, T. (2019). *The New World of Human Resources and Employment, How Artificial Intelligence and Process Redesign is Driving Dramatic Change*, New York, Business Expert Press.
- Naeem, A., Mirza, N.H., Ayyub, R.M. ve Lodhi, R.N. (2019), HRM practices and faculty's knowledge sharing behavior: mediation of affective commitment and affectbased trust. *Studies in Higher Education*, 44(3), 499-512.
- Ngo, H.Y., Lau, C.M. ve Foley, S. (2008), Strategic Human Resource Management, Firm Performance, and Employee Relations Climate in China. *Human Resource Management*, 47(1), 73-90.
- Öğüt, A., Akgemci, T. ve Demirsel, M. T. (2004). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Bağlamında Örgütlerde İşgören Motivasyonu Süreci. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 277-290.
- Parlak, N. K. (2000). Uluslararası İnsan Kaynakları Yönetiminin Gelişimi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 93-108.
- Sabuncuoğlu, Z. (2000). *İnsan Kaynakları Yönetimi*, Bursa: Ezgi Kitabevi. Baskı, Eylül.
- Saydam, A. (2005). *Algılama Yönetimi*. İstanbul: Rota Yayıncılık.
- Sumser, J. (2019). *Into The Maze: An Introduction to Intelligent Tools in HRTechnology*, The USA, HREXAMINER Press.
- Tandon, L.S., Joshi, P. ve Rastogi, R.K. (2017) “Understanding The Scope of Artificial Intelligence in Human Resource Management Process: A Theoretical Perspective”, *IJBARR*, Volume 1, Issue 19, ss. 62-66.
- Theaker, M. (1995). “Entering The Era of Electronic CVs”, *People Management*, Volume 1, Issue 10, ss. 34-37.
- Tortop, N., ve diğerleri.(2012). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Geliştirilmiş beşinci baskı. Ankara:Nobel Yayınevi.
- Tutum, C. (1979). “Personel Yönetimi.” Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları. No:79. Ankara.24-92.
- www.bersay.com.tr, (Erişim Tarihi: 16.05.2021).
- www.yesilay.org.tr, (Erişim Tarihi: 16.05.2021).
- Zeng, H. (2020). “Adaptability of Artificial Intelligence in Human Resources Management in This Era”, *International Journal of Science*, Volume 7, Issue 1, ss. 271-276.

Bölüm 16

HANELERİN KREDİ KARTINA SAHİP OLMASININ DESTEK VEKTÖR MAKİNELERİ İLE TAHMİNİ

Uğur ERCAN¹

¹ Öğr. Gör. Dr. Uğur ERCAN, Akdeniz Üniversitesi Enformatik Bölüm Başkanlığı, ORCID: 0000-0002-9977-2718

1. Giriş

Kişisel para yönetimi ve tüketici yaşam tarzı yönetiminin hayati bir bileşeni haline gelmesinden dolayı (Wickramasinghe ve Gurugamage, 2009: 436) kredi kartı sahipliği ve kullanımı son yıllarda önemli ölçüde artmıştır (Dewri, 2016: 299). Çek veya senet gibi ödeme araçlarının aksine modern bir ödeme yöntemi olan, plastik para olarak da adlandırılan kredi kartları, (Çavuş, 2006: 173-174) kişilerin nakit para taşımaksızın hizmet ve ürün satın almasına imkân sağlamaktadır. Bu ödeme aracıyla, satın alınmak istenen hizmet ya da ürün bedellerinin daha sonra ödenmesi ya da belirli bir faiz karşılığında taksitlere bölünmesi yoluyla kredi kullanılabildiği gibi, nakit para temini de yapılabilir (Uzgören, 2007: 247).

Tablo 1, ülkelerde yıllara göre 15 yaş üstü bireylerin sahip olduğu banka ve kredi kartı yüzdelerini göstermektedir.

Tablo 1. 15 Yaş Üstü Kredi Kartı Sahiplik Yüzdesi

Ülkeler	Banka Kartı			Kredi Kartı		
	2011	2014	2017	2011	2014	2017
Almanya	88	92	91	36	46	53
Amerika Birleşik Devletleri	72	76	80	62	60	66
Arjantin	30	44	41	22	27	24
Avustralya	79	89	90	64	59	60
Birleşik Arap Emirlikleri	55	77	83	30	37	45
Birleşik Krallık	88	96	91	52	62	65
Brezilya	41	59	59	29	32	27
Çad	5	3	3	5	1	3
Çin	41	48	67	8	16	21
Finlandiya	89	97	98	64	63	63
Fransa	69	81	85	38	44	41
Hollanda	98	98	99	41	34	39
İspanya	62	83	85	42	54	54
İtalya	35	64	85	31	36	42
Japonya	13	88	87	64	66	68
Kanada	88	93	97	72	77	83
Madagaskar	1	2	3	0	0	1
Meksika	22	27	25	13	18	10
Nepal	4	7	9	1	0	1
Norveç	-	99	98	-	67	71
Polonya	37	49	79	18	17	17
Portekiz	68	67	83	30	29	34
Romanya	28	46	49	12	12	12
Rusya	37	44	57	10	21	20
Türkiye	57	43	63	45	33	42
Yeni Zelanda	94	95	96	59	61	61

Kaynak: *The World Bank, 2021*

Tablo 1'e göre 2017 yılında, Hollanda'da 15 yaş üstü bireylerin %99'u banka kartına sahiptir dünyada birinci sırada yer alırken, %98 ile Finlandiya ve Norveç ikinci, %97 ile Kanada üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye'de ise bu oran %63 olarak görülmüştür. 15 yaş üstü bireylerin banka kartı sahipliğinde Çad ve Madagaskar en düşük yüzdeye sahiptir ve %3 oranındadır. Kredi kartı sahipliğine bakıldığında zaman, 2017 yılında, Kanada'da 15 yaş üstü bireylerin %83'ü kredi kartına sahiptir ve bu ödeme aracında dünyada birinci sırada yer alırken, %75 ile İsrail ikinci, %71 ile Norveç üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye'de ise bu oran %42 olarak görülmüştür. 15 yaş üstü bireylerin kredi kartı sahipliğinde Nepal ve Madagaskar en düşük yüzdeye sahiptir ve %1 oranındadır. Türkiye, 15 yaş üstü banka kartı sahipliğinde, Avrupa Birliği ülkelerinden birisi olan Romanya'dan daha yüksek bir orana sahipken Çin ile yaklaşık olarak benzer oranlara sahiptir. Türkiye, 15 yaş üstü kredi kartı sahipliğinde Fransa, Portekiz, Polonya gibi Avrupa Birliği ülkelerinden daha yüksek bir orana sahipken İtalya ve Birleşik Arap Emirlikleri ile yaklaşık olarak benzer oranlara sahiptir.

Tablo 2, Türkiye'de yıllara göre kredi kartı, banka kartı ve ön ödemeli kart sayılarını göstermektedir.

Tablo 2. Türkiye'deki Kart Sayıları

Yıl	Kredi Kartı	Banka Kartı	Ön Ödemeli Kart
2012	54.342.148	91.263.042	0
2013	56.835.221	95.447.366	4.717.588
2014	57.005.902	96.329.365	9.184.059
2015	58.215.318	98.977.422	13.406.432
2016	58.795.476	100.654.261	16.357.424
2017	62.453.610	112.134.456	19.458.987
2018	66.304.603	120.486.669	25.888.668
2019	69.825.826	133.199.632	33.011.425
2020	75.697.214	144.743.198	43.340.289
2021/Mart	78.033.927	142.462.774	46.810.453

Kaynak: BKM-a, 2021

Tablo 2'den görüldüğü üzere, Türkiye'de tüm kartların sayıları giderek artmaktadır. Kredi kartı sayısının artma nedeni, bireylerin nakit ihtiyacını karşılaması ve insanların tüketim ihtiyaçlarını sınırlı kaynakları ile karşılamaya çalışmada ve ödemelerini zamana yaymada en iyi araç olmasından kaynaklanmaktadır (Altan ve Göktürk, 2008: 111).

Tablo 3, yıllara göre yerli ve yabancı kredi kartlarının Türkiye'de kullanım adetleri ve işlem tutarlarını göstermektedir.

Tablo 3. Türkiye’de Yerli ve Yabancı Kredi Kartlarının Yurt İçi Kullanım Tutarları

Dönem	İşlem Adedi			İşlem Tutarı (Milyon TL)		
	Alışveriş	Nakit Çekme	Toplam	Alışveriş	Nakit Çekme	Toplam
2012	2.408.539.092	94.775.594	2.503.314.686	331.815,91	33.314,75	365.130,66
2013	2.610.874.305	94.399.228	2.705.273.533	388.516,13	39.182,17	427.698,30
2014	2.710.660.973	87.447.519	2.798.108.492	433.150,15	47.174,85	480.325,00
2015	2.916.153.033	94.345.766	3.010.498.799	490.839,07	57.998,69	548.837,75
2016	3.091.458.416	97.224.671	3.188.683.087	534.140,15	68.266,66	602.406,81
2017	3.367.634.481	103.852.570	3.471.487.051	605.381,62	71.153,56	676.535,18
2018	3.787.647.575	103.807.794	3.891.455.369	725.660,55	81.323,69	806.984,23
2019	4.262.857.347	110.050.212	4.372.907.559	862.166,22	93.176,25	955.342,47
2020	4.242.976.816	105.250.310	4.348.227.126	961.621,68	101.060,49	1.062.682,17
2021/Mart	1.124.780.815	33.241.424	1.158.022.239	282.210,15	33.203,25	315.413,40

Kaynak: BKM-b, 2021

Tablo 3 incelendiğinde, yerli ve yabancı kredi kartları ile yapılan toplam işlem âdetinin ve toplam tutarlarının giderek arttığı görülmüştür. 2020 yılında yapılan toplam işlem âdeti 2019 yılına göre bir miktar azalış göstermiş olsa da gerçekleştirilen toplam işlem tutarının daha yüksek olduğu görülmüştür.

İnsanlar gündelik hayatta alışveriş yapma, ödeme ve nakit para gibi bütün işlemleri için kullanım kolaylığı, taksitlendirme ve borç erteleme imkânları nedenlerinden dolayı kredi kartı kullanımını tercih etmektedir. Son bir yıldır tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi nedeniyle insanlar rutin olarak yaptıkları bu işlemlerin büyük kısmını artık internet üzerinden ya da telefon aracılığıyla yapmaktadır. Virüsün bulaşıcı etkisi nedeniyle evlerinden dışarı çıkmayan ve izole bir hayatı tercih eden bireyler paraya temas etmemek için bu süreçte özellikle kredi kartını kullanmakta ve bilhassa temassız özelliğini tercih etmektedir. Bu nedenlerden dolayı hanelerin ve fertlerin kredi kartı sahipliği son derece önem taşımaktadır. Gerçekleştirilen bu çalışmada amaç, Türkiye hanehalkının kredi kartı sahiplik durumunu Destek Vektör Makineleri yöntemiyle tahmin etmektir.

2. Literatür

Kredi kartı sahipliğini etkileyen birçok sosyoekonomik ve demografik değişken vardır. Gelir, kredi kartı sahipliğini etkileyen belki de en önemli değişkendir. Altan ve Göktürk (2008: 113), gelir ile sahip olunan kredi kartı sayısı arasında pozitif bir ilişki olduğunu bildirmiştir. Tuğay ve Başgül (2007: 226), hane geliri yükseldikçe ve kredi kartı harcamalarının yükseldiğini belirtirken, Kim ve DeVaney (2001: 76) yüksek gelir ile kredi kartı sayısı arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Yaş, bireyin kredi kartı sahip olma kararını etkileyen önemli faktörlerden birisidir. Genç hanehalkı üyelerinin, yaşlı hanehalkı üyelerine göre borçlanma aracı olarak kredi kartına sahip olma

olasılıklarının daha yüksek olduğu uzun zamandır bilinen bir gerçektir (Kim ve DeVaney, 2001: 68). Khare vd. (2012: 249) gençlerin kredi kartı kullanma olasılığının daha yüksek, yaşlıların daha çok nakit ödeme yöntemlerini tercih ettiğini belirtirken, Sharpe vd. (2012: 161) ise kredi kartı sahibi olan bireylerin %58.1'inin 35 yaşından genç bireyler olduğunu bildirmiştir.

Kredi kartı bulundurma ve kullanım açısından cinsiyetler arasında farklılıklar olabilir. Gan vd. (2008: 272, 276), alt gelir grubunda erkeklerin, orta gelir grubunda ise kadınların kredi kartı bulundurma ve kullanma olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Duca ve Whitesell (1995: 611) erkeklerin kredi kartı sahibi olma olasılıklarının kadınlara göre daha düşük olduğunu belirtirken, Khare vd. (2012: 249) ise erkeklerin kadınlardan daha fazla kredi kartına sahip olduğunu belirtmiştir.

Medeni durum kredi kartı sahipliğini ve kullanımı etkileyen bir değişkendir. Gan vd. (2016: 980), bekâr olma ile kredi kartı sahibi olma kararı arasında negatif bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Duca ve Whitesell (1995: 611) evlilerin kredi kartı sahibi olma olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Wickramasinghe ve Gurugamage (2009: 442), bekârların evlilere göre dışarıda yemek yeme ve eğlence için kredi kartını daha çok kullandıklarını belirtmiştir. Delener ve Katzenstein (1994: 16) evlilerin, bekâr ya da eşinden ayrılmış kişilere göre daha fazla kredi kartı sahibi olduğunu belirtmiştir. Kredi kartı sahibi olma ve kullanımı açısından etkili olan önemli değişkenlerden birisi de eğitim düzeyidir. Duca ve Whitesell (1995: 611), eğitim seviyesi yüksek bireylerin kredi kartı sahibi olma olasılığının yüksek olduğunu belirtmiştir. Kaynak ve Harcar (2001: 31) yükseköğrenim seviyesinin kredi kartı sahipliğini olumlu yönde etkilediğini belirtirken, Kim ve DeVaney (2001: 76) eğitim düzeyi yüksek bireylerin daha fazla kredi kartı sahibi olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde, Altan ve Göktürk (2008: 113) eğitim düzeyi ile sahip olunan kredi kartı sayısı arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Kredi kartı sahipliğini etkileyen bir diğer önemli değişken hanehalkı büyüklüğüdür. Duca ve Whitesell (1995: 611) geniş hanelerin kişi başı gelirinin düşük olması nedeniyle, hanehalkı büyüklüğü ile kredi kartı sahipliği arasında negatif bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Sharpe vd. (2012: 159), hane büyüklüğünün artmasının daha fazla tüketim ihtiyacına neden olabileceğini, bu nedenle hanelerin tüketim ihtiyaçlarını finanse etmek için kredi kartlarını kullanma olasılığının daha yükselebileceğini belirtmiştir. Tan vd. (2011: 245, 248) hanehalkı büyüklüğü ile kredi kartı sahipliği arasında negatif bir ilişki olduğunu bildirmiştir. Altan ve Göktürk (2008: 113), ailede bakmakla yükümlü olunan birey sayısı arttıkça kredi kartı sayısının azaldığını belirtmiştir. Gan vd. (2016: 980),

tek başına yaşama ile kredi kartı sahibi olma niyeti arasında negatif bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Hanehalkı kompozisyonu kredi kart sahipliğini etkileyen bir diğer faktördür. Bertaut ve Haliassos (2002: 22), hanedeki çocuk sayısının fazla olmasının, hanenin günlük yaşam harcamasının yükselmesi anlamına geldiğini belirtmiştir. Bu nedenle çocuk sayısının artmasının hanenin kredi kartı sahibi olma olasılığını azalttığını belirtmiştir. Buna karşın, Altan ve Göktürk (2008: 113), çocuk sahipliği ile kredi kartı sayısı arasında bir ilişki olmadığını belirtmiştir. Kredi kartı sahipliği ve kullanımını etkileyen bir diğer faktör istihdam durumudur. Sharpe vd. (2012: 159), kredi kartı sahibi olan bireylerin %71.6'sı maaşlı bir işte çalıştığı, %23.9'nun serbest meslek sahibi olduğu, %4.5'nin ise çalışmadığını bildirmiştir. Baek ve Hong (2004: 379) çalışan bireylerin, işsiz bireylere göre kredi kartına sahip olma olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmiştir.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada kullanılan veriler Türkiye İstatistik Kurumu tarafından derlenen Hanehalkı Bütçe Anketi'ne aittir. 2019 yılına ait 11521 hanehalkından derlenen veriler analizde kullanılmıştır (TÜİK, 2019). Literatür kısmında incelenen çalışmalardan elde edilen bilgiler doğrultusunda, hanehalkı kredi kartı sahipliği ve kullanımına etki eden fert, hanehalkı ve harcama karakteristikleri belirlenmiş ve bu karakteristikler Destek Vektör Makineleri (DVM) ile kurulan modele dâhil edilmiştir. DVM modelinde kullanılan karakteristikler ve bu karakteristiklere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 4'de belirtilmiştir. Çalışmanın giriş kısmında detaylı şekilde anlatılan gelir, yaş, eğitim düzeyi, hanehalkı büyüklüğü, hanehalkı kompozisyonu (hanehalkı tipi), istihdam durumu, medeni durum ve cinsiyet gibi hanehalkı ve fert karakteristiklerinin haricinde, hanenin taksit yapılan alışveriş ve ödemelerde kredi kartını yüksek olasılıkla kullanabilecek olması nedenlerinden dolayı Tablo 4'de detayları verilen hane ve fert karakteristikleri modele eklenmiştir. Uygulama aşamasında eklenen değişkenlerin modelin başarısını (doğruluğunu) artırdığı görülmüştür. Modele yer alan tüm harcama ve gelir verileri 2019 yılı Aralık ayına göre enflasyondan arındırılmış, bütün yıllara ait fert ve hanehalkı karakteristikleri arasında tutarlı birliktelik sağlanmıştır. DVM modelinde çıktı değişkenin olan hanenin kredi kartı sahiplik durumu; kredi kartı sahibi olan haneler için 1 değerini alırken, kredi kartı sahibi olmayan haneler için 0 değerini almaktadır.

Tablo 4. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Kategoriler	Frekans	Yüzde
Kredi kartı sahiplik durumu	Yok	5546	48.14
	Var	5975	51.86
Hanehalkı reisinin medeni durumu	Bekâr	2446	21.23
	Evli	9075	78.77
Hanehalkı reisinin sigorta durumu	Sigortasız	489	4.24
	Sigortalı	11032	95.76
Hanehalkı reisinin çalışma durumu	Çalışmıyor	4605	39.97
	Çalışıyor	6916	60.03
Hanehalkı reisinin cinsiyeti	Kadın	2680	23.26
	Erkek	8841	76.74
Hanehalkı reisinin yaşı	20 yaş altı	10	0,09
	20-29 yaş arası	695	6,03
	30-39 yaş arası	2084	18,09
	40-49 yaş arası	2644	22,95
	50-59 yaş arası	2507	21,76
	60 yaş ve üzeri	3581	31,08
	Eğitimsiz	1521	13.20
Hanehalkı reisinin eğitim düzeyi	İlköğretim	6111	53.04
	Lise	1877	16.29
	Üniversite ve üzeri	2012	17.46
	Tek yaşayan	1224	10.62
Hanehalkı kompozisyonu	Aile	8634	74.94
	Geniş aile	1422	12.34
	Bir arada yaşayan kişiler	241	2.09
Hanede ücretli TV aboneliği	Yok	9871	85.68
	Var	1650	14.32
Hanede internet bağlantı durum	Yok	3566	30.95
	Var	7955	69.05
İnternetten alış veriş yapma durumu	Yok	9917	86.08
	Var	1604	13.92
Hanede ücretli spor alışkanlığı	Yok	10685	92.74
	Var	836	7.26
Hanede 6-18 yaş arası birey varlığı	Yok	6858	59.53
	Var	4663	40.47
Hanede 0-5 yaş arası birey varlığı	Yok	8860	76.90
	Var	2661	23.10
Dışarda yemek yeme alışkanlığı	Yok	5815	50.47
	Var	5706	49.43
Özel sigorta varlığı	Yok	10057	87.29
	Var	1464	12.71
Ortalama hanehalkı büyüklüğü (hane)			3.36 kişi
Ortalama yıllık kullanılabilir gelir (hane)			67026.29 TL
Ortalama aylık ortalama gelir (hane)			5585.52 TL
Ortalama aylık toplam gıda harcaması (hane)			1084.05 TL
Ortalama aylık toplam harcama (hane)			4945.82 TL

Kredi kartı sahibi olan hanelere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5. Kredi Kartı Sahibi Hanelere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Kategoriler	Frekans	Yüzde
Hanehalkı reisinin medeni durumu	Bekâr	1018	17.04
	Evli	4957	82.96
Hanehalkı reisinin sigorta durumu	Sigortasız	184	3.08
	Sigortalı	5791	96.92
Hanehalkı reisinin çalışma durumu	Çalışmıyor	1903	31.85
	Çalışıyor	4072	68.15
Hanehalkı reisinin cinsiyeti	Kadın	1136	19.01
	Erkek	4839	80.99
Hanehalkı reisinin yaşı	20 yaş altı	4	0,07
	20-29 yaş arası	427	7,15
	30-39 yaş arası	1301	21,77
	40-49 yaş arası	1585	26,53
	50-59 yaş arası	1369	22,91
	60 yaş ve üzeri	1289	21,57
Hanehalkı reisinin eğitim düzeyi	Eğitimsiz	283	4.74
	İlköğretim	2652	44.38
	Lise	1309	21.91
	Üniversite ve üzeri	1731	28.97
	Tek yaşayan	413	6.91
Hanehalkı kompozisyonu	Aile	4784	80.07
	Geniş aile	638	10.68
	Bir arada yaşayan kişiler	140	2.34
Hanede ücretli TV aboneliği	Yok	4548	76.12
	Var	1427	23.88
Hanede internet bağlantı durumu	Yok	807	13.51
	Var	5168	86.49
İnternette alışveriş yapma durumu	Yok	4527	75.77
	Var	1448	24.23
Hanede ücretli spor alışkanlığı	Yok	5305	88.79
	Var	670	11.21
Hanede 6-18 yaş arası birey varlığı	Yok	3413	57.12
	Var	2562	42.88
Hanede 0-5 yaş arası birey varlığı	Yok	4494	75.21
	Var	1481	24.79
Dışarda yemek yeme alışkanlığı	Yok	2112	35.35
	Var	3863	64.65
Özel sigorta varlığı	Yok	4734	79.23
	Var	1241	20.77
Ortalama hanehalkı büyüklüğü (hane)			3.37 kişi
Ortalama yıllık kullanılabilir gelir (hane)			85425.93 TL
Ortalama aylık ortalama gelir (hane)			7118.83 TL
Ortalama aylık toplam gıda harcaması (hane)			1162.86 TL
Ortalama aylık toplam harcama (hane)			6296.88 TL

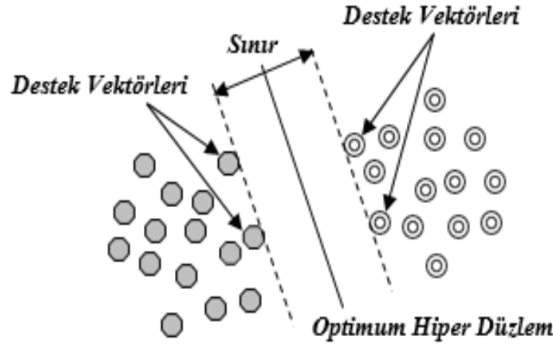
Veri setinin bilinen özellikleri dikkate alınarak öğrenilen veriden gerçekleştirilen tahminler üzerine odaklanan makine öğrenmesi, incelenen bir probleme ait verilere göre modelleme yapan bilgisayar

algoritmalarıdır (Akay, 2018: 42). Kümeleme, tahmin ve sınıflandırma gibi farklı amaçlar için destek vektör makinaları, kümeleme analizi, Naive Bayes, karar ağaçları, lojistik regresyon ve yapay sinir ağları gibi makine öğrenmesi yöntemleri çalışmalarda kullanılmaktadır (Atalay ve Çelik, 2017: 161). Naive Bayes, DVM, Karar Ağaçları, Rastgele Orman, k-En Yakın Komşu ve Yapay Sinir Ağları metotları, sınıflandırma problemlerinde kullanılan makine öğrenmesi yöntemlerindendir (Karakoyun ve Hacıbeyoğlu, 2014: 31). Gerçekleştirilen çalışmada, Türkiye hanehalkının kredi kartı sahipliğinin Destek Vektör Makineleri yöntemi ile tahmin edilmesi amaçlanmıştır.

Vapnik tarafından geliştirilen Destek Vektör Makineleri (DVM), istatistiksel öğrenme teorisine dayanan hesaplamalı öğrenme yöntemidir (Widodo ve Yang, 2007: 2561). 1995 yılında Vapnik tarafından önerilen, güçlü istatistiksel kuramlar temelinde oluşturulan bir makine öğrenmesi yöntemi olan DVM (Güner ve Çomak, 2011: 90) sınıflandırma ve regresyon problemlerinde uygulanabilen denetimli bir öğrenme yöntemidir (Shmilovici, 2010: 231). Kuramsal olarak analiz edilmesi ve karmaşık modeller üzerinde uygulama zorluğu yönleriyle geleneksel yöntemlerden farklılaşan DVM, güçlü kuramsal alt yapısı ve uygulamadaki yüksek başarımı ile ön plana çıkmaktadır (Çomak, 2008: 38). DVM yönteminde amaç, iki sınıfı birbirinden ayıran en uygun hiper düzlemi bulabilmektir. Sınıfları ayırmak için ayrılan bölge arasında birden fazla hiper düzlem uygulanabilir, fakat DVM, sınıflar arası maksimum uzaklığa sahip ayırıcı hiper düzlemi belirlemeye çalışır (Atasoy ve Tabak, 2018: 121).

Yapay Sinir Ağları (YSA) gibi deneysel risk minimizasyonu prensibini benimseyen geleneksel öğrenme metotlarından farklı olarak DVM'ler, yapısal risk minimizasyon prensibini uygular. Böylece YSA modellerinin aşırı uyum ve yerel minimuma takılma gibi tipik dezavantajları SVM yönteminde ortadan kaldırılmıştır (Lu, 2002: 630, 635). DVM'ler doğrusal ve doğrusal olmayan DVM olmak üzere iki kısma ayrılır. Veri seti doğrusal olarak ayrılıyorsa Doğrusal DVM, doğrusal olarak ayrılmıyorsa Doğrusal Olmayan DVM olarak adlandırılır (Ayhan ve Erdoğan, 2014: 178).

Doğrusal Destek Vektör Makineleri, yalnızca ayırt edilebilir doğrusal verilere uygulanan bir DVM çeşididir (Çevik ve Kayakuş, 2020: 733). Veri setinin N adet elemandan oluşan eğitim veri kümesi $K = \{(x_i, y_i), i = 1 \dots N\}$ olduğu kabul edilirse, $y_i \in \{-1, +1\}$ sınıf etiketi, $x_i \in \mathbb{R}^n$ n boyutlu uzayda herhangi bir örnektir. $f(x) = w^T x + b$ fonksiyonundaki w^T , karar fonksiyonunun normalini gösterirken, x bu doğrudaki noktayı ve b ise bias değerini gösterir. Amaç eğitim verileri yardımıyla w^T ve b değerlerini bularak sistemi eğitmektir (Fidan vd., 2019: 897). Veri setini ayıran düzlemlere ilişkin gösterim Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. DVM’de Optimum Düzlem, Destek Vektörleri ve Sınır (Kaynak: Bulut ve Günlü, 2016: 530)

Pratikte çok az veri kümesi doğrusal olarak ayrılabilir. DVM’ni bu kadar dikkat çekici yapan ve önemli kılan şey, temel doğrusal çerçevenin, veri setinin doğrusal olarak ayrılabilir olmadığı duruma kolayca genişletilebilmesidir (Hamel, 2009: 103). Verilen sınıfların orijinal girdi uzayında doğrusal olarak ayıramadığı durumlarda, DVM önce (doğrusal olmayan şekilde) orijinal girdi uzayını daha yüksek boyutlu bir özellik uzayına dönüştürür. Bu dönüşüm; Sigmoidal, Polinomial ve RBF (Radial Basis Function) gibi doğrusal olmayan çekirdek fonksiyonları kullanılarak gerçekleştirilir (Kecman, 2005: 4-5). Çekirdek fonksiyonlarının genel gösterimi $K(X_i, X_j) = \phi(X_i) \cdot \phi(X_j)$ şeklindedir (Hamel, 2009: 107). Yaygın olarak kullanılan çekirdek fonksiyonları Tablo 6’da gösterilmiştir (Shmilovici, 2010: 236).

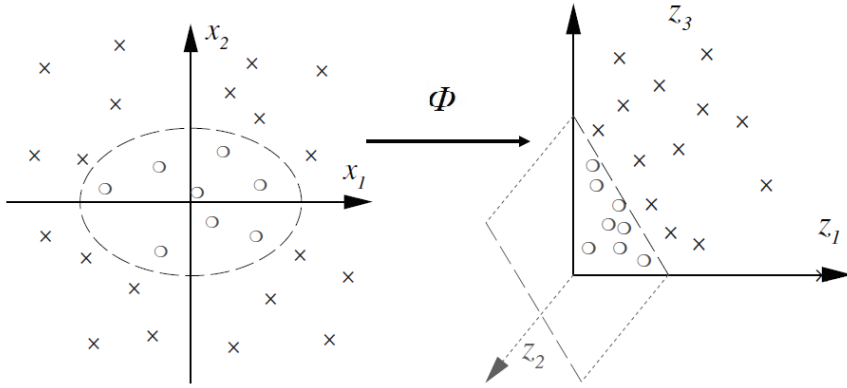
Tablo 6. Çekirdek Fonksiyonları ve Matematiksel Gösterimleri

Çekirdek Fonksiyonu	Matematiksel Gösterimi
Lineer	$X^T \cdot X_i$
Sigmoid	$\tanh(\gamma(X^T \cdot X_i) + \eta), \gamma > 0$
RBF (Radial Basis Function)	$\exp(\gamma \ X - X_i\ ^2), \gamma > 0$
Polinomial	$(\gamma(X^T \cdot X_i) + \eta)^d$

En iyi çekirdek fonksiyonunun seçilmesi başlı başına bir araştırma konusudur (Shmilovici, 2010: 236) çünkü çekirdek fonksiyonunun doğru seçilmesi sınıflandırma başarısını doğrudan etkilemektedir (Çevik ve Kayakuş, 2020: 734). Bununla beraber, belli bir dereceye kadar farklı çekirdek seçimlerinin, benzer sınıflandırma doğruluğu ve benzer destek vektörleri kümeleri sağladığı bulunmuştur (Shmilovici, 2010: 236). Ayrıca çekirdek fonksiyonları “Mercer Koşulları” olarak bilinen

matematiksel teoriye uygun olmalıdır (Çevik ve Kayakuş, 2020: 734) Mercer koşulları, matematiksel olarak, muhtemel bir çekirdeğin bir uzayda iç çarpım olup olmadığını kontrol etmek için kullanılır. Buna karşın yalnızca Sigmoidal çekirdek sadece belirli parametreler ve veriler için Mercer koşullarını sağlamaktadır (Shmilovici, 2010: 236).

DVM'nin temel fikri, girdi uzayını, “ Φ ” aracılığıyla daha yüksek boyutlu bir özellik uzayına dönüştürmek ve orada maksimum marjla ayırıcı bir hiper düzlem oluşturmaktır. Şekil 2’de, Doğrusal Olmayan DVM kullanılarak veri sınıflarının ayrılması gösterilmiştir. Şekil 2’de, 2 boyutlu girdi uzayı, “ Φ ” yardımı ile: $\phi: R^2 \rightarrow R^3, (x_1, x_2) \rightarrow (z_1, z_2, z_3)$ 3 boyutlu uzaya taşınmaktadır. Böylece, ayırıcı hiper düzlem görülebilir ve karar yüzeyi analitik olarak bulunabilir hale gelmiştir (Shmilovici, 2010: 237).

Şekil 2. Doğrusal Olmayan SVM Gösterimi (Kaynak: Müller vd., 2001: 183)

Gerçekleştirilen çalışmada, hanehalkının kredi kartı sahipliği Doğrusal Olmayan DVM ve Doğrusal DVM yöntemleri kullanılarak tahmin edilmiştir.

4. Uygulama

11521 haneye ait veri setinin %70'i (8042 hane) DVM modelinin eğitimi için, kalan %30'u (3479 hane) ise kurulan DVM modelinin test edilmesi için kullanılmıştır. Eğitim ve test aşamalarında veri setinin seçimi rassal olarak gerçekleştirilmiştir. Doğrusal DVM modeli ve RBF, polinomial, lineer ve sigmoid çekirdek tipleri ile oluşturulan Doğrusal Olmayan DVM modelleri kullanılarak modellerin ürettiği sınıflandırma performansları karşılaştırılmıştır.

Sınıflandırma analizinde bir sınıflandırıcının başarısı, karışıklık matrisi ve bu matrislerden elde edilen metrikler ile değerlendirilir. Tablo 7'de, sütunlar sınıflandırıcının tahminlerini temsil ederken, satırlar ise

gerçek sınıflardır. TP (Gerçek Pozitif), doğru şekilde sınıflandırılan pozitif durumların sayısı, FN (Yanlış Negatif) ise hatalı şekilde negatif olarak sınıflandırılan pozitif durumların sayısıdır. FP (Yanlış Pozitif), hatalı şekilde pozitif olarak tanımlanan negatif durumların sayısı, TN (Doğru Negatif) ise doğru şekilde sınıflandırılan negatif durumların sayısıdır (Akosa, 2017: 2).

Tablo 7. İkili Sınıflar İçin Karşıtlık Matrisi

Gerçek Değer		Tahmini Değer	
		Pozitif	Negatif
	Pozitif	TP	FN
	Negatif	FP	TN

İkili sınıflandırma problemlerinde model başarısının ölçülmesinde kullanılan en popüler metrik doğruluk oranıdır, bunun yanında kesinlik, duyarlık, özgünlük, pozitif tahmin oranı ve negatif tahmin oranı metrikleri de kullanılmaktadır. Bu metrikler Eşitlik 1-6'da gösterilmektedir (Coşkun ve Baykal, 2011: 3-4; Tharwat, 2021: 3-5).

$$\text{Doğruluk} = \frac{TP+TN}{TP+TN+YF+FN} \quad (1)$$

$$\text{Kesinlik} = \frac{TP}{TP+FP} \quad (2)$$

$$\text{Duyarlık} = \frac{TP}{TP+FN} \quad (3)$$

$$\text{Özgünlük} = \frac{TN}{TN+FP} \quad (4)$$

$$\text{Pozitif Tahmin Oranı} = \frac{TP}{TP+FP} \quad (5)$$

$$\text{Negatif Tahmin Oranı} = \frac{TN}{TN+FN} \quad (6)$$

Hanehalkının kredi kartı sahipliği durumunu tahmin etmek için kurulan DVM modellerinde eğitim ve test veri setleri için elde edilen karşıtlık matrisi Tablo 8-10'da gösterilmiştir. Tablo 8 ve Tablo 9, RBF, polinomial, sigmoid ve lineer çekirdek fonksiyonları kullanılarak kurulan Doğrusal Olmayan DVM modellerinden elde edilen sonuçları gösterirken, Tablo 10 ise Doğrusal DVM modelinden elde edilen sonuçları göstermektedir.

Tablo 8. *RBF ve Polinomial Çekirdek Fonksiyonları İçin Karşıtlık Matrisi*

		RBF				Polinomial			
		Eğitim Veri Seti		Test Veri Seti		Eğitim Veri Seti		Test Veri Seti	
		Tahmini Değer				Tahmini Değer			
		Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif
		Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif
Gerçek Değer	Pozitif	3220	978	1347	430	3148	1050	1318	459
	Negatif	940	2904	441	1261	918	2926	440	1262

Tablo 9. *Sigmoid ve Lineer Çekirdek Fonksiyonları İçin Karşıtlık Matrisi*

Gerçek Değer		Sigmoid				Lineer			
		Eğitim Veri Seti		Test Veri Seti		Eğitim Veri Seti		Test Veri Seti	
		Tahmini Değer				Tahmini Değer			
		Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif
		Pozitif	2730	1468	1155	622	3133	1065	1320
Negatif	1306	2538	554	1148	923	2921	442	1260	

Tablo 10. *Doğrusal DVM İçin Karşıtlık Matrisi*

		Doğrusal DVM			
		Eğitim Veri Seti		Test Veri Seti	
		Tahmini Değer			
		Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif
Gerçek Değer	Pozitif	3174	1024	1332	445
	Negatif	948	2896	443	1259

DVM modelinin değerlendirilmesinde kullanılan ve Eşitlik 1-6'da belirtilen, doğruluk, duyarlık, kesinlik, özgünlük, negatif tahmin oranı ve pozitif tahmin oranı metriklerine ait elde edilen değerler Tablo 11'de gösterilmiştir. Eğitim ve test veri setleri için bütün metrik sonuçları Tablo 8-10'daki veriler kullanılarak bulunmuştur.

Tablo 11. *Eğitim ve Test Veri Setleri İçin Performans Metrikleri*

Metrik	Eğitim Veri Seti					Test Veri Seti				
	RBF	Polinomial	Sigmoid	Lineer	Doğrusal	RBF	Polinomial	Sigmoid	Lineer	Doğrusal
Doğruluk	0.7615	0.7553	0.6551	0.7528	0.7548	0.7496	0.7416	0.6620	0.7416	0.7448
Duyarlık	0.7670	0.7499	0.6503	0.7463	0.7561	0.7580	0.7417	0.6500	0.7428	0.7496
Kesinlik	0.7740	0.7742	0.6764	0.7724	0.7700	0.7534	0.7497	0.6758	0.7491	0.7504
Özgünlük	0.7555	0.7612	0.6602	0.7599	0.7534	0.7409	0.7415	0.6745	0.7403	0.7397
Negatif tahmin oranı	0.7481	0.7359	0.6335	0.7328	0.7388	0.7457	0.7333	0.6486	0.7338	0.7388
Pozitif tahmin oranı	0.7740	0.7742	0.6764	0.7724	0.7700	0.7534	0.7497	0.6758	0.7491	0.7504

RBF, Polinomial, Sigmoid ve Lineer çekirdek fonksiyonları kullanılarak uygulanan Doğrusal Olmayan DVM'nin ürettiği sonuçlardan elde edilen metriklere bakıldığında zaman eğitim aşamasında RBF çekirdeği kullanılarak oluşturulan DVM en başarılı iken, en kötü performansı Sigmoid çekirdek fonksiyonu kullanılarak oluşturulan DVM üretmiştir. Polinomial ve Lineer çekirdek fonksiyonları kullanılarak kurulan DVM sonuçları ise birbirine benzer durumdadır. Test aşaması sonuçlarına bakıldığında zaman yine RBF çekirdeği kullanılarak oluşturulan DVM en başarılı iken, en kötü performansı Sigmoid çekirdek fonksiyonu kullanılarak oluşturulan DVM üretmiştir. Polinomial ve Lineer çekirdek fonksiyonları kullanılarak oluşturulan DVM'nin eğitim ve test sonuçları benzerlik göstermektedir ve tutarlıdır. Sigmoid çekirdeği, eğitim ve test aşamalarında birbirine benzer tutarlı sonuçlar üretmiştir. Genel olarak bakıldığında, RBF, Polinomial ve Lineer çekirdekleri kullanılarak oluşturulan DVM sonuçları hem eğitim hem de test aşamasında benzer ve tutarlı sonuçlar üretmiştir ve elde edilen değerler birbirine yakındır. Doğrusal DVM'nin ürettiği sonuçlardan elde edilen metrikler incelendiğinde, eğitim ve test sonuçlarının birbirleri ile tutarlı olduğu görülmüştür. Doğrusal olmayan DVM (RBF, polinomial ve lineer) modelleri ile Doğrusal DVM modelinin sonuçlarının birbirleri ile tutarlı olduğu görülmüştür.

RBF çekirdeği ile kurulan Doğrusal Olmayan DVM modeli, kredi kartı kullanmayan haneleri yaklaşık %74.57 ile doğru tahmin ederken, Polinomial ve Lineer çekirdekleri kullanılarak elde edilen sonuçlar sırasıyla %73.33 ve %73.38'dir. RBF çekirdeği ile kurulan DVM modeli, kredi kartı kullanan haneleri %75.34 ile doğru tahmin ederken, Polinomial ve Lineer çekirdekleri kullanılarak elde edilen sonuçlar sırasıyla %74.97 ve %74.91'dir. Doğrusal DVM modeli kredi kartı

kullanmayan haneleri yaklaşık %73.88 ile doğru tahmin ederken, kredi kartı kullanan haneleri ise %75.04 ile doğru tahmin ettiği görülmüştür.

İkili sınıflandırma problemlerinde kurulan modelin başarısı “Doğruluk” metriği ile belirlenir. Test sonuçlarına göre, RBF, Polinomial ve Lineer çekirdekleri ile kurulan Doğrusal Olmayan DVM ile Doğrusal DVM’den elde edilen sonuçlar birbirine benzerlik göstermektedir. Buna karşın, RBF çekirdeği ile kurulan Doğrusal Olmayan DVM’nin ürettiği sonuçlar diğer model sonuçlarına göre nispeten daha yüksek doğruluktadır ve %74.96’dır. Buna göre, girdi değişkenleri kullanılarak yaklaşık olarak (≈ 75) her dört haneden üç tanesi doğru tahmin edilmiştir.

5. Sonuç ve Öneriler

Literatürde, hanehalkı kredi kartı sahipliğini etkileyen faktörlerin bulunmasını amaçlayan, ekonometrik ve istatistiksel modeller kullanarak gerçekleştirilen çalışmalar bulunmaktadır. Buna karşın, hanenin kredi kartı sahibi olup olmama durumunu tahmin etmek amacıyla kurulan bir model bulunmamaktadır. Çalışma, Türkiye hanehalkının kredi kartı sahipliğini Destek Vektör Makineleri yöntemiyle tahmin etmektir. Gerçekleştirilen çalışma bu açıdan literatüre özgün bir katkı yapmaktadır. Çalışmada, son yıllarda popüleritesi giderek artan Makine Öğrenmesi yöntemlerinden biri olan Destek Vektör Makineleri kullanılmıştır.

Hanenin kredi kartı sahiplik durumunu tahmin etmek için, Doğrusal Olmayan DVM ve Doğrusal DVM modelleri kullanılmış, performansları karşılaştırılmıştır. Doğrusal Olmayan DVM modelinde; RBF, Polinomial, Sigmoid ve Lineer çekirdek fonksiyonları kullanılmış ve parametreler değiştirilerek en iyi sonuçlar elde edilmeye çalışılmıştır. 4 farklı çekirdek fonksiyonu kullanılarak oluşturulan Doğrusal Olmayan DVM modelleri ile Doğrusal DVM modelinden elde edilen çıktılar sonucunda karışıklık matrisi oluşturulmuş ve bu matrislerden elde edilen bilgilerle modellerin performansları ölçülmüştür.

Hem eğitim hem de test aşamasında RBF, Polinomial ve Lineer çekirdek fonksiyonları kullanılarak kurulan Doğrusal Olmayan DVM sonuçları ile Doğrusal DVM sonuçları birbirine benzer durumdadır ve tutarlıdır. Buna karşın RBF çekirdeği ile oluşturulan Doğrusal Olmayan DVM’nin hem eğitim hem de test sonuçlarının nispeten daha iyi olduğu görülürken, her iki aşamada da en kötü performansı Sigmoid çekirdek fonksiyonu ile kurulan Doğrusal Olmayan DVM modeli üretmiştir.

RBF, Polinomial ve Lineer çekirdekleri ile kurulan Doğrusal Olmayan DVM modeli, kredi kartı kullanmayan haneleri sırasıyla %74.57, %73.33 ve %73.38 ile doğru tahmin ettiği görülmüştür. Buna karşın Doğrusal DVM’de bu oran %73.88 olarak elde edilmiştir. RBF, Polinomial ve Lineer çekirdekleri ile kurulan Doğrusal Olmayan DVM modeli, kredi kartı kullanan haneleri sırasıyla %75.34, %74.97 ve %74.91

ile doğru tahmin etmiştir. Buna karşın Doğrusal DVM’de bu oran %75.04 olarak elde edilmiştir. İkili sınıflandırma problemlerinde kurulan modelin başarısı özgünlük, kesinlik, duyarlılık, doğruluk, negatif ve pozitif tahmin oranı metrikleri kullanılarak değerlendirilse de modelin genel başarısı “Doğruluk” metriği ile belirlenir. Test sonuçlarına göre RBF, Polinomial ve Lineer çekirdekleri kullanılarak oluşturulan Doğrusal Olmayan DVM modelleri ile Doğrusal DVM modelinden elde edilen sonuçlar birbirine benzerlik gösterirken, RBF çekirdeği ile kurulan Doğrusal Olmayan DVM modelinin ürettiği sonuçlar, diğer sonuçlara göre nispeten daha yüksek doğruluktadır ve %74.96’dır. RBF çekirdeği kullanılarak kurulan Doğrusal Olmayan DVM modelinde, girdi değişkenleri kullanılarak yaklaşık olarak (≈ 75) her dört haneden üç tanesi doğru tahmin edilmiştir.

Türkiye hanehalkına ait daha önceki yıllarda derlenen Hanehalkı Bütçe Anketi verileri kullanılarak yeni modeller kurulabilir. Modellerden elde edilen bulgular, mevcut sonuçlarla karşılaştırılarak modelin tahmin başarısı gözlenebilir. Karar Ağaçları (Decision Trees), Yapay Sinir Ağları (Artificial Neural Networks) ve Rastgele Orman (Random Forest) gibi diğer sınıflandırma yöntemleri kullanılarak elde eden sonuçlar ile DVM yönteminin sonuçları kıyaslanabilir, böylece yöntemlerin performansları değerlendirilebilir. Elde edilen bulguların özellikle bankacılık sektörü başta olmak üzere bankacılık sektörüne hizmet veren firmalara, strateji ve planlama, karar verme, reklam alanlarında katkısı olacağı düşünülmektedir. Tablo 2’de yer alan bağımsız değişkenler, hanehalkının kredi kartı sahip olma olasılığını etkileyen faktörlerin belirlenmesini amaçlayan ve genelde lojistik, probit regresyon modellerinin kullanıldığı çalışmalarda kullanılabilir. Kurulan bu modellere eklenen değişkenlerin, modeldeki etkileri gözlemlenerek bankalar için yeni pazarlama ve reklam stratejileri geliştirilebilir.

Son bir yıldır tüm dünyayı saran Covid-19 pandemisi nedeniyle özellikle yaşlı, hasta ve çocuklu haneler çoğunlukla evlerinde izole bir hayat sürmek zorunda kalmıştır. Bu süreç içerisinde haneler ve bireyler yeme, içme gibi temel ihtiyaçlarının yanı sıra, taksit yaptıрма, elektrik, su, internet, doğalgaz faturalarının ödenmesi gibi ihtiyaçlarını evlerinden gerçekleştirmiştir. Bu işlemlerde, kredi kartının önemli ve hayatı kolaylaştıran bir ödeme aracı olduğu bir kez daha görülmüştür. Modelin tahmin başarısı göz önüne alınarak (≈ 75 , her dört haneden üçünü doğru tahmin etmiştir) hanehalkı kompozisyonu, yaş, gelir ve diğer değişkenler göz önüne alınarak, bankalar ve diğer kurumlar hanelere ve fertlere uygun kredi kartı çeşitleri sunabilir. Böylelikle hanelerin ve bireylerin kredi kartı sahipliği oranının artırılabilceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akay, E. Ç. (2018). Ekonometride Yeni Bir Ufuk: Büyük Veri ve Makine Öğrenmesi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(2), 41-53.
- Akosa, J. (2017). Predictive Accuracy: A Misleading Performance Measure For Highly Imbalanced Data. In *Proceedings of the SAS Global Forum*, Paper 942, (Vol. 12), 1-12
- Altan, M. ve Göktürk, İ. E. (2008). Türkiye’de Memurların Kredi Kartı Kullanım Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (39), 110-127.
- Atalay, M. ve Çelik, E. (2017). Büyük Veri Analizinde Yapay Zekâ Ve Makine Öğrenmesi Uygulamaları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22), 155-172.
- Atasoy, N. A. ve Tabak, D. (2018). Destek Vektör Makineleri Kullanarak Yüz Tanıma Uygulaması Geliştirilmesi. *Engineering Sciences*, 13(2), 119-127.
- Ayhan, S. ve Erdoğan, Ş. (2014). Destek Vektör Makineleriyle Sınıflandırma Problemlerinin Çözümü İçin Çekirdek Fonksiyonu Seçimi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(1), 175-198.
- Baek, E. and Hong, G. S. (2004). Effects of Family Life-Cycle Stages on Consumer Debts. *Journal of Family and Economic Issues*, 25(3), 359-385.
- Bertaut, C. C. and Haliassos, M. (2002). Debt Revolvers For Self Control. *Hermes Center Working Paper*, 2, 01-11.
- BKM-a, Bankalararası Kart Merkezi (2021). Genel Raporlar - Kart Sayısı, <https://bkm.com.tr/raporlar-ve-yayinlar/donemsel-bilgiler/>, Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- BKM-b, Bankalararası Kart Merkezi (2021). Kredi Kartı İşlemleri - Yerli ve Yabancı Kredi Kartlarının Yurt İçi Kullanımı, <https://bkm.com.tr/raporlar-ve-yayinlar/donemsel-bilgiler/>, Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- Bulut, S. ve Günlü, A. (2016). Arazi Kullanım Sınıfları İçin Farklı Kontrollü Sınıflandırma Algoritmalarının Karşılaştırılması. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 16(2), 528-535.
- Coşkun, C. ve Baykal, A. (2011). Veri Madenciliğinde Sınıflandırma Algoritmalarının Bir Örnek Üzerinde Karşılaştırılması. *Akademik Bilişim 2011*, 1-8.
- Çavuş, M. F. (2006). Bireysel Finansmanın Temininde Kredi Kartları: Türkiye’de Kredi Kartı Kullanımı Üzerine Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 173-187.
- Çevik, K. K. ve Kayakuş, M. (2020). Bilişim Teknolojileri Departmanında Kullanıcıların Taleplerine Cevap Verme Süresinin Makine Öğrenmesi İle Tahmin Edilmesi. *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 8(3), 728-739.
- Çomak, E. (2008). Destek Vektör Makinelerinin Etkin Eğitimi İçin Yeni Yaklaşımlar, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.

- Delener, N. and Katzenstein, H. (1994). Credit Card Possession and Other Payment Systems: Use Patterns Among Asian and Hispanic Consumers. *International Journal of Bank Marketing*, 12(4), 13-24.
- Dewri, L. V., Islam, M. R. and Saha, N. K. (2016). Behavioral Analysis of Credit Card Users In a Developing Country: A Case of Bangladesh. *International Journal of Business and Management*, 11(4), 299.
- Duca, J. V. and Whitesell, W. C. (1995). Credit Cards and Money Demand: A Cross-Sectional Study. *Journal of Money, Credit and Banking*, 27(2), 604-623.
- Fidan, U., Uzunhisarcıklı, E. and Çalikuşu, İ. (2019). Classification of Dermatological Data with Self Organizing Maps and Support Vector Machine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 19(3), 894-901.
- Gan, C. E., Cohen, D. A., Hu, B., Tran, M. C., Dong, W. and Wang, A. (2016). The Relationship Between Credit Card Attributes and The Demographic Characteristics of Card Users in China. *International Journal of Bank Marketing*, 34(7), 966-984.
- Gan, L. L., Maysami, R. C. and Koh, H. C. (2008). Singapore Credit Cardholders: Ownership, Usage Patterns, and Perceptions. *Journal of Services Marketing*, 22(4), 267-279.
- Güner, N. ve Çomak, E. (2011). Mühendislik Öğrencilerinin Matematik I Derslerindeki Başarısının Destek Vektör Makineleri Kullanılarak Tahmin Edilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 17(2), 87-96.
- Hamel, L. H. (2009). *Knowledge Discovery With Support Vector Machines*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Kaynak, E. and Harcar, T. (2001). Consumers' Attitudes and Intentions Towards Credit Card Usage in An Advanced Developing Country. *Journal of Financial Services Marketing*, 6(1), 24-39.
- Karakoyun, M. ve Hacıbeyoğlu, M. (2014). Biyomedikal Veri Kümeleri İle Makine Öğrenmesi Sınıflandırma Algoritmalarının İstatistiksel Olarak Karşılaştırılması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 16(48), 30-42.
- Kecman, V. (2005). Support Vector Machines – An Introduction. (Ed.) Lipo Wang (Ed.) *Support Vector Machines: Theory and Applications* In (pp. 1-47). Berlin: Springer.
- Khare, A., Khare, A. and Singh, S. (2012). Factors Affecting Credit Card Use in India. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 24(2), 236-256.
- Kim, H. and DeVaney, S. A. (2001). The Determinants of Outstanding Balances Among Credit Card Revolvers. *Financial Counseling and Planning*, 12(1), 67-77.
- Lu, W., Wang, W., Leung, A. Y., Lo, S. M., Yuen, R. K., Xu, Z. and Fan, H. (2002). Air Pollutant Parameter Forecasting Using Support Vector Machines. In *Proceedings of the 2002 International Joint Conference on Neural Networks. IJCNN'02 (Cat. No. 02CH37290)* (Vol. 1, pp. 630-635). IEEE.

- Müller, K. R., Mika, S., Ratsch, G., Tsuda, K. and Scholkopf, B. (2001). An Introduction to Kernel-Based Learning Algorithms. *IEEE transactions on neural networks*, 12(2), 181-201.
- Sharpe, D. L., Yao, R. and Liao, L. (2012). Correlates of Credit Card Adoption in Urban China. *Journal of Family and Economic Issues*, 33(2), 156-166.
- Shmilovici, A. (2010). Support Vector Machines. Oded Maimon and Lior Rokach (Ed.) Data Mining and Knowledge Discovery Handbook Second Edition In (pp. 231-247). New York: Springer.
- Tan, A. K., Yen, S. T. and Loke, Y. J. (2011). Credit Card Holders, Convenience Users and Revolvers: A Tobit Model With Binary Selection and Ordinal Treatment. *Journal of Applied Economics*, 14(2), 225-255.
- Tharwat, A. (2021). Classification Assessment Methods, *Applied Computing and Informatics*, 17(1), 168-192.
- The World Bank (2021). Credit Card Ownership (% Age 15+) https://tcdata360.worldbank.org/indicators/h83ea0f24?country=BRA&indicator=3360&viz=line_chart&years=2011,2017, Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- Tuğay, O. ve Başgöl, Ö. G. N. (2007). Önemli Bir Finansman Kaynağı Olarak Kredi Kartları: Kredi Kartlarının Kart Sahiplerinin Harcamaları Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Burdur İlinde Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 215-226.
- TÜİK, (2019). Türkiye İstatistik Kurumu 2019 Yılı Hanehalkı Bütçe Anketi Verileri.
- Uzgören, N., Ceylan, G. ve Uzgören, E. (2007). Türkiye'de Kredi Kartı Kullanımını Etkileyen Faktörleri Belirlemeye Yönelik Bir Model Çalışması. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 247-256.
- Wickramasinghe, V. and Gurugamage, A. (2009). Consumer Credit Card Ownership and Usage Practices: Empirical Evidence From Sri Lanka. *International Journal of Consumer Studies*, 33(4), 436-447.
- Widodo, A. and Yang, B. S. (2007). Support Vector Machine in Machine Condition Monitoring and Fault Diagnosis. *Mechanical Systems and Signal Processing*, 21(6), 2560-2574.

Bölüm 17

**SOSYAL DIŞLANMA VE YOKSULLUĞUN
GECEKONDUDA GÖRÜNÜMÜ: DENİZLİ KENTİ
ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI**

Zuhal ÇİÇEK

Araştırmanın Kuramsal Çerçevesi

J.J.Rousseau'ya göre, “geleneksel insan doğasında bulunan hemen hemen her şey, tarihe bırakılmıştır. Hiçbir sosyal kurum, artık, temelini doğada bulmaz. İnsan mutsuz ise, bu, şeylerin doğası ile ilişkisi olmayan sosyal, politik sebeplerden ötürüdür. Böyle olunca, yeni politik ilkeler uygulayarak, insanın mutluluğunu yeniden kurmak olasıdır” der (1990: 53-54). Günümüz dünyasında yoksulluk farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde için kritik bir sorun olarak görülmektedir. Dünya Bankası ve UNICEF gibi uluslararası kuruluşların yoksullukla ilgili verileri, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde, kendilerine yoksulluk sınırının üstünde refah sağlayamayan ve çalışan yoksullar olarak tanımlanan kesimlerin giderek arttığını göstermektedir (<https://www.unicef.org/turkey/topics/yoksulluk>). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle ilgili yoksulluk göstergeleri, yoksulluk tanımlarının çok boyutlu ve göreceli olduğunu; temelde bir gelir eşitsizliği problemi olan yoksulluğun farklı biçimlerde tanımlandığını göstermektedir. Bu anlamda iki farklı yoksulluk tanımı ortaya çıkmaktadır: Mutlak yoksulluk ve göreceli yoksulluk (Güneş, 2010:11; Şenses, 2017:17-19). Yoksulluğa ilişki diğer tanımlamalar, “aşırı yoksulluk”, “kronik yoksulluk”, “geçici yoksulluk” ve “çalışan yoksulluğu” kavramlarıyla yapılmıştır. (Güneş, 2010:12).

Günümüzde yoksulluğun yaygınlaşması ve farklı sınıfsal düzlemde hissedilir hale gelmesi, özellikle 1980’li yıllarda izlenen ekonomik-siyasal stratejilerin sonucudur. Bu dinamiklerin yarattığı sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapıda görünür olan yoksulluk sorunu, sosyal dışlanma olgusuyla tartışılmıştır (Keyder ve Adaman, 2006:16). Sosyal dışlanma, farklı ülkelerde farklı biçimler alabilen ve farklı toplum kesimlerini etkileyen çok yönlü bir kavramdır. Bazı durumlarda, uzun dönemde süregelen eğilimleri yansıtarak öteden beri dezavantajlı grupların durumlarının daha da kötüleşmesine, diğer bazı durumlarda da kimi sosyal ve ekonomik değişikliklerden belirli grupların daha fazla zarar görmesine yol açmaktadır. Özellikle ırk, milliyet ve toplumsal cinsiyet gibi nedenlerden kaynaklanan dışlanmalar bazı ülkelerde ciddi boyutlara ulaşmış ve yoksulluk nedeni oluşturduğu görülmektedir (Şenses,2017:17-19).

1980’lerle birlikte tartışılan sosyal dışlanma, ekonomik politikaların iş ve emek piyasasında yarattığı değişimlerle ve değişen iş piyasasına uyum sağlayamama sorunuyla büyük oranda ilişkidir. Sosyal dışlanma, temel eğitim ve becerilerden mahrumiyet, ayrımcılık nedeniyle toplumun dışına itilme, toplumsal, ekonomik ve kültürel hayata katılamama şeklinde tanımlanmıştır. Bu noktada sosyal dışlanmanın kendisi de yoksulluğun bir nedeni olarak görülmüştür. Bu bağlamda yaklaşıldığında, sosyal dışlanmanın boyutlarını, ekonomik dışlanma, kültürel dışlanma,

politik dışlanma ve mekânsal dışlanma olarak belirlenmiştir (Keyder ve Adaman, 2006:16). Sosyal dışlanma, belli bir kesimin, emek piyasalarına, gelir getirici faaliyetlere, eğitim ve öğretim imkanlarına ulaşmalarında zorluklar getirmektedir. Bu durum, bu kesimin elindeki güç oldukça sınırlı olması, karar alma süreçlerine sınırlı katılım olanaklarına sahip olmaları dolayısıyla toplumsal ve çevresel ağlar ve ilişkiler oluşturmalarına engel oluşturmaktadır (Adaman ve Keyder 2006:6). Sosyal dışlanmanın ekonomik, politik, mekansal ve söylemsel boyutları vardır. Ekonomik boyut, büyük ölçüde gelir ve mal ile hizmetlere ulaşım sorunu odaklıdır. İlk mesele gelir yoksulluğudur, özellikleri ise, yüksek işsizlik oranları ve işi olanlar için düşük gelir düzeyidir. Dışlanmanın sosyal boyutu üç ana konuyu içermektedir. Kamu mal ve hizmetlerine erişim, emek piyasasına erişim ve sosyal katılımdır. Kamu mal ve hizmetlerine erişim, temelde eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimle ilintilidir. Bu iki konu sosyal dışlanma analizinde büyük önem taşımaktadır. Zira böylece gelir hesabına dayalı yoksulluk anlayışından çıkıp, yoksulluğu da içeren daha geniş bir açıklayıcı güce erişmektedir. Dışlanmanın politik boyutu, siyasi temsil ve etkinin yetersizliği açısından ele alınmakta ve “dışlanmanın sesini duyuramaması” şeklinde tanımlanmaktadır. Her ne kadar dışlanmışlar politik alanda dışlanmışlar olarak yer almasalar da, kendilerini dini ya da etnik köken açısından temsil ettiğini düşündükleri birçok farklı partiyle aidiyet bağı kurabilmektedirler. Dışlanmanın mekânsal boyutunun bir boyutu, kötü fiziksel yaşam koşulları olarak kendini göstermektedir. Diğer boyutu ise yoğunlaşma etkisidir. Dışlanmışların ortasında yaşamak sosyal mesafeleri derinleştirmekte ve sosyal dışlanma kısır döngüsünü kırmayı zorlaştırmaktadır. Dışlanmanın söylemsel boyutu, sosyo-mekansal dışlanma halini şiddetlendirmektedir. Damgalama ve kötü nam gibi söylemleri bu bağlamda değerlendirmek mümkündür (Yılmaz, 2006, 30-37).

Stiglit, günümüz dünyasında önem kazanan üç mesele olduğunu ileri sürmüştür. Piyasaların olması gerektiği gibi işlememesi, iktisadi ve siyasi sistemlerin adil olmaması, istikrarsız ve verimsiz olması. Bu durumun, işsizliği artırdığını, bunun da eşitsizlikleri ve yoksulluğu arttırdığını ileri sürmüştür. Yoksulları kurtaracak, Afrika ve diğer kıtalardaki az gelişmiş ülkelerde kalkınmayı teşvik edecek yatırımların yapılmadığını, bunun da iş gücünü atıl kıldığını, piyasanın pek çok vatandaş için yeterli istihdam sağlayamadığını vurgulamıştır (2014:75-115). Bu gelişmeler karşısında, Sen’in vurguladığı gibi (Sen,1983’den akt. Göçer ve Çıralı,2003:2) günümüz dünyasında temel bir yönelim olan ekonomik alandaki büyümenin sosyal göstergelere her zaman yansımayacağına yönelik görüşler giderek önem kazanmaya başlaması da sorunun diğer boyutunu oluşturmaktadır. Bu sorun sadece gelişmekte olan ülkeler için

değil, gelişmiş ülkeler için de sorun olabilmektedir. 1960'lerden gelişmiş ülkelerde kalkınma yaşanırken, sosyal problemler çözülmek yerine daha da artmıştır. Gelir dağılımındaki bölgesel dengesizliğin sadece büyüme ile çözülemeyeceği anlaşılmıştır. Artık gelir artışının boyutu yanında, nasıl dağıldığı da önemli bir parametre olmaya başlamıştır (akt. Göçer ve Çıralı,2003:2). Günümüzde egemen hale gelen ve ulusal sınırları aşan bir işleyiş kazanan küreselleşme ile tanımlanan sermaye birikim sürecinin en ağır sonuçları doğal çevrede ve emek kitleleri üzerinde ortaya çıkmaktadır. Ekosistemin ve emeğin kendini yeniden üretme süreçlerine yaşamsal zararlar verilmiştir. Ulus devletlerin hazırladığı koşullar içinde çevre varlıkları ucuz hammadde kaynakları olarak hızla tüketilmiş, atıklar hiçbir önlem alınmadan ekosisteme bırakılmıştır. Emek kitleleri ise esnek üretim ilişkileri içinde örgütsüzleştirilmiş, sosyal güvenlikten yoksun bırakılmış, sosyal harcamaların kısılması ve kamu hizmetlerinin özelleştirilmesiyle de en temel toplu tüketim gereksinimleri için bile piyasa koşullarına bağımlı hale getirilmiştir (Şengül, 2007:91).

Küreselleşmenin kötü veya yanlış olması değil, hükümetlerin küreselleşmeyi çok kötü- büyük ölçüde özel grupların lehine olacak şekilde-idare etmeleridir Piyasa ekonomisi, piyasaların gücü muazzam olsa da piyasanın doğasında ahlaki bir kimlik yoktur. Dünya geneline baktığımızda, yoksulluk sadece az gelişmiş ülkeler için ABD gibi gelişmiş endüstriyel ülkeler arasında da en yüksek eşitsizlik seviyesine ulaştığı görülmektedir (Stiglitz, 2014:75-115). Scharpf'in'e göre, küreselleşme süreciyle birlikte artan sosyal dışlanma ve eşitsizlik sorunu, piyasaların işleyiş biçiminden dolayı yeterli istihdam sağlayamamasıyla ilişkilidir. Meta ve işgücü piyasalarının uluslararasılaşması, tüm ülkeler için rekabeti tetiklemektedir. Bu rekabet, hükümetin, işletmelerin ve sermaye sahiplerinin vergi yükünü hafifletmesine, çalışma ve işçi-işveren ilişkileri ile üretim süreci üzerindeki sosyal düzenlemelerin kısıtlanmasına, sosyal harcamaların ve sosyal güvenlik sisteminin daraltılmasına sebep olmaktadır. Bu siyasetin en önemli sonucu, nihayetinde kitlesel işsizlik, yoksulluk, toplumsal ahlak ve bilinci tehlikeye atan durumların ortaya çıkması ve demokrasi krizidir (akt. Zhisheng, 2011:17-18).

Dowd, 1970'ler bitip 1980'ler başladığındaki değişimleri şu başlıklarla analiz etmiştir: 1. Dev şirketler, 2. Devlet, 3. Tüketimcilik 4, Küreselleşme, 5. Askeri-sınai işbirliği (savunma sanayi lobisi) 6. Medyanın rolü etrafında biçimlenen süreçler ve ilişkilerin oluşturduğu süreçtir. Ona göre, Yenidünya düzeni, en büyük şirketlerin ve finans sektörünün yararına, işçilerin büyük kısmının zararına işlemektedir. Küreselleşme ile birlikte, zengin ülkelerde vasıflı işgücünün işinden olması, diğer ülkelerde yaşayan insanların sistemli bir şekilde yoksullaşması ve krizler gibi anormal süreçlerin homojenleşmesi süreçleri ortaya çıkmıştır. Dünyanın

Üretim, ticaret, tüketim vb. yapısıyla ilgili bu değişimler, sadece küresel iktidarın yapısında değişimlere yol amamış, zengin ve yoksul ülkelerin gelirlerini ve servetlerini de etkilemiştir. Bu da yoksul halkların zorunlu tüketim düzeylerinde ciddi artışlara yol açmıştır (Dowd, 2013, 235-369).

Küreselleşme sürecinde çalışma yasalarında işçileri koruyan hükümler, sendikalar, sosyal hizmetler (işsizlik sigortası, emeklilik hakları, kamusal eğitim hizmeti, sağlık hizmetleri, ucuz toplu konut, belediye hizmetleri vb), emek sürecindeki kazanımlar ve tabii ücretler yerinden edilmiştir. Yeni dönemin sınıf ilişkilerine damgasını vuran budur. Bu sürecin biçimi ve derecesi ülkeden ülkeye değişmektedir (Savran, 2011:168-175). Son yirmi yılda, gelişmiş ülkelerde refah devleti gerilerken önce az gelişmiş ülkeler ve daha sonra da geçiş ekonomileri olarak adlandırılan Orta ve Doğu Avrupa'daki eski sosyalist ülkelerin, çoğu kez IMF ve Dünya Bankası güdümünde uyguladıkları istikrar ve yapısal uyum politikaları aracılığıyla dışa açık piyasa ekonomisine geçiş süreci yaşamışlardır. Bu süreçte, gelir eşitsizliği ve yoksulluk, başta Az Gelişmiş lkeler olmak üzere, birçok ülkede sosyal ve siyasal açılardan da kaygı verici boyutlara ulaşmıştır. IMF ve Dünya Bankası güdümünde uygulamaya konan istikrar ve yapısal uyum programları her yerde ortak amaçları hedefledi. Bu süreçte, hızlı büyüme yanında, refah devleti kapsamında düşük gelirli kesimler için devletin sağladığı gelir desteği, yaygın sağlık ve eğitim hizmetleri ve işsizlik sigortası gibi uygulamalar etkili olmuştur. Ancak yoksulluk, artan işsizliğin de etkisiyle bu ülkelerde 1970'li yılların ortalarından itibaren, yeniden gündemin üst sıralarına tırmanmaya başlamıştır (şenses, 2017:17-19). Son eyrek yüzyıl boyunca, büyüme hızının nc Dünya lkelerinin çok büyük bir bölümünde önceki çeyrek yüzyıla göre düşmüş, gelir dağılım emekçilerin aleyhine, sermaye sınıflarının lehine dönüşmüştür. Neo-liberal politikaların bölüşüm sonuçları, işsizliğin artması, reel ücretlerin verim artılarının gerisinde seyretmesi, hatta çoğu kez gerilemesine yol açmış; kırsal dünyada topraksızlık artmış; küçük ve orta köylülere dönük destekleme politikalarının kapsamı gerilemiş; devletin sosyal alanlara dönük harcamaları daralmış; kamu hizmeti nitelendirilmesiyle parasız sunulan pek çok alanda, kullananın bedel ödeyerek yararlanması ilkesi yaygınlaşmıştır. Bu politikaların nihai yansıması, artı değer oranlarının yükselmesi; artı değerin içinde ise finans kapital ve rantıye paylarının artması anlamına gelmiştir. Birincil dönüşüm ilişkilerindeki dönüşümlerin nihai bilançosu, böylece, açık seçik olarak emek aleyhine, sermaye lehine gerçekleşmiştir (Boratav, 2004:157). Hızla daralan kitlesel endüstri istihdamı yerini küçük, gönüllü ve profesyonel yeni işçi ordusuna bırakmıştır. Teknolojik gelişme, istihdamın giderek azalmasını, fabrikalarda çalışanlar topluluğunu zayıflatmış ve küçültmüştür. İşten

çıkarma, modernleşmenin yeni ilkesi olmuştur. Günümüzde artık, garantili ve sigortalı işler artık az bulunur durumda. Yeni boş iş alanları belirli dönemler için geçerli ve yeni bir düzenlemeye kadar yarım-günlük iş olarak gözükmüyor. Bu kaygan zeminde sürekli hiçbir şeyin inşa edilmesi umulmaz. Açıkça ve basitçe, çalışmaya bağlı olarak bir ömür boyu geçerli olacak kimlik inşası ihtimali insanların çoğu için (en azından şimdilik, birkaç üstün yetenek gerektiren ve ayrıcalıklı kimi meslekler hariç) artık ölmüş durumdadır (Bauman, 1999:45).

Keyder ve Buğra Türkiye özelinde yaptıkları bir çalışmada, yeni ekonomik dinamikler ekseninde yükselen küresel şehir kavramını yoksulluğun daha farklı görünümlemlerle yaşandığını göstermişlerdir. Küresel şehirlerde oturanlar gelir, tüketim kalıpları ve yaşam tarzı boyutlarında ayrılmaya hatta kutuplaşmaya daha çok maruz kaldıkları vurgulanmıştır. Bunun nedeni, küresel şehirlerin kendi ulusal bağlarının ötesinde küresel bağ ve şebekelerin etkisinde kalmalarıdır. Bireyler için, benzer sektörler benzer emek ve koşullarda çalışıp dünya kentlerindeki benzer mekan ve tüketim kalıplarına ayak uydurma sorunu söz konusudur. Azınlıkta kalan grubun dışında, nüfusun çoğunluğu aynı hızla dönüşmeyip gelir düzeyi, mekan kullanımı ve tüketim alışkanlıkları bakımından eski kalıpları yansıtmaya devam etmektedir (2003:7). Bu araştırma, söz konusu ekonomik dönüşümlerin, kentsel alanlarda yoksul kesimler üzerindeki farklı boyut ve görünümünün anlaşılması açısından önemli bir noktaya işaret etmektedir. Ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal alanda hızla dönüşen dünyada, farklı gelir gruplarının, söz konusu dönüşümlere nasıl uyum sağladıkları, sürece uyum sağlamakta avantajlı olan kesimler dışında kalan yoksul kesimler için tüketim, yaşam biçimi ve mekan kullanımı gibi yeni yoksulluğun farklı boyutlarına yönelik stratejilerin geliştirilmesi sosyal dışlanma ve yoksulluk sorununun çözümü için dikkat çeken bir konudur. Amartya Sen'in sözü elzemdir: “umursamamız gereken eşitsizlik türlerinin ne olduğunu sordüğümüzde (Neyin eşitsizliği?), insanların yetkinliklerinin, yaşam tercihlerini yapma özgürlüklerinin temel olduğunu düşüncesini ileri sürmüştür (UNDP, 2019:7).

Buna paralel bir görüş, Keyder ve Adaman tarafından belirtilmiştir. Keyder ve Adaman'ın Türkiye özelinde yaptıkları tespitlere göre (2006:16-17), son yıllarda Türkiye'de gözlenen yüksek büyümenin, yeni iş olanakları yaratmış olmasıyla birlikte, bu iş olanaklarının istenilen düzeyde gerçekleşmemesinin, kısa ve uzun erimli işsizliğin artmasına neden olduğunu buna yönelik yapısal müdahalelerin gerçekleştirilememesi, tarım kesiminin emek fazlasının kentlere akmasını, işsizliğin, sosyal güvenlik ağlarının eksikliği nedeniyle sosyal dışlanmanın artmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmişlerdir. Emek piyasasındaki diğer önemli sorunun cinsiyet temelli ayrımlaşmaların olmasıdır. Gelir

ve servet dağılımının eşitsiz olması, kişi başına düşen gelirin eşitsiz gelişmesi, çalışan kesimlerin de ciddi oranda yoksullaşması eğilimini gündeme getirdiğini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra Keyder (2014: 198-200), “Türkiye’de kişisel ücretlere ek olarak, toplumsal ücretin, yani işçi sınıfının ve küçük burjuvazinin toplum tüketimini desteklemeyi amaçlayan devlet harcamalarının, benzer orta gelirli ülkelere göre daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Özellikle, yetersiz olmakla birlikte, neredeyse her yerde ücretsiz olarak sağlanan sağlık ve eğitim hizmetleri alanında Türkiye, orta gelirli diğer ülkelerden daha iyi bir durumdadır. Sosyal güvenliği emekli aylıkları biçimde kurumsallaşması açısından ise kesinlikle çok daha ileriydi. 1980’de ücretlerin sayısı 3.5 milyondan azken 1.3 milyon kişi emekli aylığı alıyordu. 1960-1980 döneminde ekonominin hızlı bir toplumsal dönüşüm içinde olduğu hatırlanmalıdır. Bu nedenle, sosyal politika ve talep yaratılması düzeylerinde görülen önemli benzerliklere rağmen, ekonomi alışılmış sosyal demokrat kalıbın dışında bir yol izledi. Göç, şehirlerin mevcut yerleşme alanlarında konut edinemeyecek çok sayıda insanın şehirleşmesiyle sonuçlanmıştı. Hemen bulunan çözüm, mevcut yerleşme alanlarının çevresindeki çoğunlukla devlete ait topraklarda gecekondu yapımıydı. Özet olarak, gecekondu, şehirleşme ve konut sorunlarına çözüm getiren önemli bir yenilik olduğu gibi, iç pazarın oluşumuna da katkıda bulundu. Varlığı, yeni şehirlielerin önce inşaat malzemeleri müşterisi olarak sonra da, konut sorunlarını çözmüş olmaları nedeniyle, tüketim mallarının alıcısı olarak pazara katılmalarına imkan verdi. Gecekondu başka açılardan da, özellikle barındırdığı insanların ideolojik evrimi bakımından da önem kazandı” vurgusunu yapmıştır. Buğra’ya göre ise (1995:354), 1970’lerin sonundan başlayarak güçlenen yeni sağ akımlar içinde, ekonominin toplumdan bağımsız bir alan oluşturduğu fikrinin, bu alanın önce belirleyiciliğinin vurgulanmasına, sonra da her şeyin ekonomik olduğu, yani her şeyin kişisel çıkar dürtüsü temelinde açıklanabileceği fikrine ulaştığını görüyoruz. Sosyal politikalarda belirleyici bir rol oynamaya başlayan bu fikir, iktisat içindeki bazı yeni akımların ortaya koydukları insan anlayışıyla tam bir uyum içindedir. Buğra (2000:17-18), Türkiye’ye yönelik yaptığı analizde şunlar söyler, Türkiye’de devletin hem sosyal konut üretimindeki rolü, hem de konut piyasasının yasal çerçevesini çizmek ve bu piyasayı düzenlemek için aldığı önlemler son derece kısıtlıdır. Kent yoksulları, bu çok temel ihtiyacın karşılanmasında büyük ölçüde kendi başlarına bırakılmışlardır. Ama bu ihtiyaç, dünyanın her yerinde olduğu gibi, Türkiye’de de piyasa ilişkileri içinde çözülmemiştir. Bu da yoksulluk ve sosyal dışlanma sorunlarını arttıran yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Genel olarak değerlendirildiğinde, sosyal dışlanma çok boyutlu olmakla birlikte, sadece gelire dayalı olarak tartışılmamakta, aynı

zamanda özellikle mevcut sosyo-ekonomik ve politik düzen içinde, yaşam standardını belirleyen pek çok değişkenle ilişkisel olarak tartışılması gereken bir olgudur. Sosyal dışlanma, yoksullukla ilişkili olmakla birlikte, hem ekonomik ve toplumsal kaynaklara sahip olamama ya da bu kaynaklara ulaşamama durumuna hem de ekonomik ve toplumsal kaynakların eşitsiz dağılımını, adaletsiz ekonomik politikalarla, eşitsiz bölüşümden kaynaklanan bir duruma işaret etmektedir. Sosyal dışlanma bu bağlamda ilişkisel, etkileşimsel süreçlerle birlikte ele alınmaktadır. Buğra'nın belirttiği gibi (2008:10-13), bu ilişkisellik, yoksulların varlığından duyulan rahatsızlığın politik arenadaki yansıması, bir ölçüde bu kesime yönelik adaletli bir sosyal politika geliştirilememesine işaret etmektedir. Bauman'ın da belirttiği gibi (1999:44-139) günümüz yaygın ekonomi politik anlayışları ekseninde ekonomik büyümenin gerçekleştirilmiş olduğunu, fakat bunun nasıl, kimin için, ne maliyetle ve nereye varmak için bir büyüme olduğu sorusunun tartışılması gereklidir

Araştırmanın Amacı Ve Yöntemi

Bu çalışmada, farklı sanayi dallarında önemli bir konumda yer alan ve bu yapıyla önemli ölçüde göç alan bir kent olan Denizli'de gecekondu ve çöküntü mahallerinde yoksulluğun ve sosyal dışlanmanın görünümü sunulmaktadır. Araştırmaya katılanların çoğunluğu Denizli, tekstil, mermer ve kablo üretimi yapan fabrikalarda çalışan işçilerden oluşmaktadır. Çalışanların bir kısmı merkez üretim fabrikasında bir kısmı da fason üretim yapan atölyelerde çalışmaktadırlar. Araştırmanın amacı üç farklı düzeyde değerlendirilmektedir. İlki, son yıllarda Türkiye'de sosyo-ekonomik alanda yaşanan yapısal değişimlerin, düşük gelir grubunda yer alan ve esnek çalışma sistemi içinde istihdam edilen özellikle geçici işçi statüsünde çalışan kesimler üzerindeki etkisini, ekonomik, sosyal, kültürel sermaye biçimleri üzerinden ortaya koymaktır. İkinci olarak, bu sermaye biçimleri üzerinden sosyal dışlanmanın, ekonomik, kültürel, siyasal ve mekânsal düzlemdeki yansımaları değerlendirmektir. Üçüncü olarak, katılımcıların kendilerine yönelik algıları, geleceğe dair beklentileri ve yeni değişimler karşısındaki sosyal bütünleşme biçimleri sunulmaktadır. Araştırmanın Denizli kenti üzerinden yapılmasının gerekçesi, Denizli'nin bir sanayi kenti olarak Türkiye'nin ekonomisinde önemli bir konumda yer alması ve bu itibarla göç alan bir kent olmasıyla ilişkilidir. Farklı sanayi alanlarında Türkiye ihracatında önemli bir paya sahip olması, kentin ekonomik değişim sürecinden sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik alanlarda belirli hatlarla etkilenmesine yol açmıştır. Bu iki noktada değerlendirilebilir: ilki sanayileşme ile doğu illerinden ve yakın illerden gerçekleşen ve giderek artan göç, bu değişimi yaratan önemli bir dinamiktir. İkinci olarak ihracata dayalı üretim yapan firmaların sayılarının ve ekonomik olarak ulusal ve küresel piyasalarda izledikleri

stratejiler neticesinde yerel sanayicilerin giderek zenginleşmesidir. Bununla birlikte bir yandan Denizli'deki özellikle 1980 ve sonrası hakim olan neo-liberal ekonomik politikalarla hızlı sanayileşme süreci yaşamış olması diğer yandan ulusal ve küresel hareketlerin etkisiyle hızla gelişen inşaat sektörü, kentin sosyo-ekonomik ve sınıfsal yapısında farklılıklara yol açmıştır. Hızlı ekonomik gelişme, kentin sınıfsal ve mekânsal yapısında ayrılmış bir görünüm yaratmıştır. Sanayiye ve inşaatla dayalı olarak zenginleşen sınıf, kentin yeni imara açılan yerleşim alanlarında inşa edilen lüks konut alanlarında yaşamayı tercih ederken, kente göç eden ve fabrikalarda çalışan kesimler özellikle sanayi bölgelerine çöküntü alanlarında yoğunlaşmışlardır. Bu çalışma, kentin çöküntü alanlarında yaşayan sınıfların, sosyal, ekonomik ve kültürel sermaye açılarından analiz edilmesini amaçlamaktadır.

Araştırmanın evrenini Denizli'deki sanayi bölgesine yakın alanlarda yer alan çöküntü alanları oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini, kentin merkez ilçesine bağlı olan çöküntü mahallerinde yaşayan alt gelir grubunda yer alan kişilerden oluşmaktadır. Söz konusu semtlerin önemli özelliği, sanayi bölgesi ya da sanayi bölgesine yakın alanlara konumlanmasıdır. 20 yıllık bir süre içerisinde bu çöküntü alanlarına yönelik kentsel dönüşüm projeleri gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklem grubu, basit tesadüfi örnekleme tekniği ile belirlenen 200 kişiden oluşmaktadır. Örneklem grubunu temsil eden çöküntü alanları, kentin topografyasında, diğer yerleşim alanlarından belirgin bir mekânsal ve sınıfsal ayrışma sergilemektedir. Bu yerleşim alanlarında yaşayanlar, sosyal, ekonomik ve kültürel sermaye alanlarında kentin bütünüyle farklı ilişkiler içindedir. Araştırma anket ve görüşme teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın nicel bulguları, SPSS programı ile Ki-kare testi kullanılarak, nitel bulguları içerik analizi yoluyla değerlendirilmiştir. Araştırmada sosyal dışlanma ve yoksulluk olguları, katılımcıların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel durumlarına yönelik belirttikleri üzerinden, sadece kendi sosyal, ekonomik ve kültürel sermaye öğeleri üzerinden değil aynı zamanda, ulusal düzlemde izlenen sosyal politikalara, sosyal güvenlik uygulamalarına ve istihdam politikaları yönelik algıları üzerinden de değerlendirilmiştir. bu analiz noktası, yoksulluk olgusunun, tek boyuta indirgenemeyecek kadar çok boyutlu olmasıyla ilişkilidir.

Araştırma Bulgularının Değerlendirmesi

Araştırmaya katılanların %50'si kadınlardan %50'si erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların en fazla yoğunlaştıkları yaş kategorileri 26-30 (%36) ile 41-50 (%36) yaş aralıklarıdır. İkinci sırada 21-25 (%15,5), üçüncü sırada 36-40 yaş aralığında yer alanlar bulunmaktadır (%14). Bu durum bize, örneklem grubunun %59,5'inin 26-50 yaş arasında yer

aldığını, ekonomik olarak aktif olarak çalışan nüfus olarak tanımlanan yaş grubunun üyesi olduğunu göstermektedir. Katılımcıların toplumsal kökenlerine bakıldığında, %48,5'i köy kökenli, 28,5'i orta ölçekli kent kökenlidir. Metropolden gelenlerin oranı yalnızca %1 olarak görülürken, kasaba kökenli olanların oranı %13,1, ilçe kökenli olanların oranı %8,1'dir. Katılımcılar, gerek Denizli'nin farklı köy, kasaba ve ilçelerinden gerekse farklı illerden göç edenlerden oluşmaktadır. Farklı illerden göç ettiğini belirtenler, göç ettikleri şehirleri, Budur, Aydın, Afyon, Isparta, Uşak, Mardin, Hakkâri olarak belirtmişlerdir. Diğerleri ise, Denizli'nin köy, kasaba ve ilçelerinden göç etmişlerdir. Yaşamının önemli sürecini köy, kasaba, ilçe gibi küçük yerleşim yerinde geçirenlerin oranı çoğunluktadır (%98).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'nden alınan verilere göre Denizli'de nüfus artış hızı 1955 yılında %28,85 oranıyla en yüksek olduğu dönem olarak görülmektedir. 1975 yılında %14,58 olan yıllık nüfus artış hızı, 1980 yılında %20,21'e yükselerek %6 oranında artmıştır. 1990 yılında %23,55'e çıkan yıllık nüfus artış hızı, 2007 yılında %9,62'ye düşmüştür. 2017 yılında ise %12,92'ye yükselmiştir. Türkiye genelinde nüfus artış hızının düştüğü bir dönemde, Denizli ilinde nüfus artış hızının yükselmesinin nedeni şehrin diğer illerden aldığı göçlerden kaynaklanmıştır. Denizli'de nüfusun kır-kent dağılımına bakıldığında; 1927 yılında nüfusun %83'ü kırdaki, %17'si kentte yaşamaktadır. Bu dönemde bir kasaba görünümünde olan Denizli'de kentleşme 1980'li yıllarda hızlanmıştır. 1980'de nüfusun %66'sı kırdaki %34'ü kentte yaşamaktadır. TÜİK verilerinde 2013-2018 dönemi kırdan kentlere göçler nedeniyle Denizli'de kırsal nüfusun giderek azaldığı gözlenmektedir. Türkiye'de göçlerin giderek yaygınlaştığı 1980 sonrasında Denizli göçlerin çekim merkezlerinden biri olmuştur. Cumhuriyet döneminde 1920-1950 yılları arasında sakin bir süreç yaşayan Denizli'de, 1950 sonrasında göç hareketi artmıştır. Ancak 1975-1980 arası dönemde Denizli göç veren bir kent iken; 1980-1985 dönemi itibarıyla göç almaya başlamıştır. 1985-2018 yılları arasında Denizli'nin aldığı göçler giderek artmıştır (Yakar, 2013:39'dan akt. Göburun,2019:599). TÜİK'in 2019 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre, Denizli'ye diğer illerden 26 bin 235 kişi göç etmiştir. Denizli'nin net göç hızı, binde -0,88'dir (<http://www.denizligazetesi.com/guncel/denizli/denizli-ye-goc-edenlerin-sayı-belli-oldu-h88086.html>). Denizli'ye artan göç, kentin yerleşim biçiminde farklılıklar yaratmıştır. Göç edenler, özellikle sanayi sektöründe istihdam olanağı bulmaları nedeniyle, sanayinin yoğunlaştığı alanlara yakın yerleşim yerlerine yerleşmişlerdir.

Katılımcıların eğitim durumlarına bakıldığında, ilkokul mezunu olanların çoğunlukta olduğu görülmektedir (%73). Lise ve dengi okul

mezunu olanların oranı ile okuma-yazma bilmeyenlerin oranı aynıdır (%10,5+%10,5)'tir. Üniversite (%1,5) ve 2 yıllık yüksek okul (%1) mezunu olanların oranı (%2,5) düşüktür. Katılımcıların ebeveynlerinin eğitim durumlarında oransal çoğunluk ilkököl mezunu olanlar ile okuma yazma bilmeyenler kategorisinde yer almaktadır (ilkököl mezunu anne eğitim durumu: %53; ilkököl mezunu baba eğitim durumu %62; okuma-yazma bilmeyen anne %37; okuma-yazma bilmeyen baba %23). Benzer nitelikteki düşük eğitim durumu, evli olanları eşleriyle ilgili olan eğitim durumudur. Eşin eğitim durumunda katılımcıların çoğunluğu ilkököl mezunudur (%66,5). Lise ve dengi okul mezunu olanların oranı %10,5'dir. Evli olanların oranı %79, bekar olanların oranı %11,5, boşanmış olanların oranı %6'dır. Cinsiyet ve eğitim düzeyi arasında kurulan ilişkide, kadın katılımcıların sırasıyla, ilkököl (%60), okuma-yazma bilmiyor (%16) ve ortaokul (%12) mezunu olma kategorilerinde yer aldıkları; erkek katılımcıların ise ilkököl (%58) ortaokul (%16) ve lise mezunu (%14) kategorilerinde yoğunlaştıkları görölmektedir. Her iki cinsiyet kategorisinde yer alanlar açısından bakıldığında ilkököl mezunu olanlar çoğunluktadır. Fakat kadın katılımcıların eğitim düzeylerinin erkek katılımcıların eğitim düzeylerinden düşük olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Okuma yazma bilmeyenler arasında doğum yeri köy olanların oranı %57,1, ilkököl mezunu olanlar arasında doğum yeri köy olanların oranı %50,8, ortaokul mezunları arasında doğum yeri köy olanların oranı %55,6'dır. Eğitim durumu ile yoksulluk arasındaki ilişkide, yoksulluk sorununun eğitim düzeyi düşük bireyler arasında yaygın olması durumu gözlenmektedir.

Çok çocuğa sahip olmak, yoksulluğun önemli bağlamlarından bir tanesini oluşturmaktadır. Araştırmaya katılanların çocuk sayılarına ilişkin bulgularda, çocuk sayısı olanların oranlarının çoğunlukta olması dikkat çekmektedir. İlk sırada iki çocuğa sahip olanlar, ikinci sırada üç çocuğa sahip olanlar gelmektedir. Çocuk sahibi olan katılımcılarda en fazla iki çocuğa sahip olanlar bulunmaktadır (%72), 3 ve daha fazla çocuğa sahip olanların oranının %26,5'tir. Çocuğu olmayanların oranı %1,5'tir. Çocuğu olan katılımcıların %61,3'ü çocuklarının, okula devam ettiğini, %38,7'si temel eğitimden sonra devam edemediğini belirtmiştir. Aylık ortalama net geliri 500-1000 TL arasında olanların %39,6'sı 2 çocuğa, %30,8'i bir çocuğa sahiptir. İlkököl mezunu olanlar arasında iki çocuğa sahip olanların oranı %43,9, bir çocuğa sahip olanların oranı %28, üç çocuğa sahip olanların oranı %17,8'dir. Çok çocuğa sahip olmak, yoksul aileler için eğitim, sağlık, gıda vb. gibi temel alanlardaki harcamalar dikkate alındığında önemli bir sorundur. Araştırmamızda katılımcıların iki çocuğa sahip olanların oransal çoğunluğu, geçmiş dönemlerdeki yoksullukla ilgili yapılan çalışmalarda sunulan çok çocuklu yoksul aile durumunun

görelî olarak ve belli bir ölçüde farklılaştığı şeklinde değerlendirilebilir. Fakat günümüz ekonomik dinamikleri ekseninde bakıldığında, iki çocuğa sahip olmak bile yoksullukla baş edebilmek noktasında bir engel olarak görülebilir. Çok çocuğa sahip olmak, yoksulluğu arttıran bir gösterge olarak görülebilir. Günümüz toplumunda eğitim için yapılan harcamalar, sağlık giderleri oldukça yüksektir. Bu da çocuğun eğitim temelli bir gelecek kurabilmesi konusundaki planlamaları oldukça aksatan bir gerçekliğe işaret etmektedir. Araştırmaya katılanlara çocukların okul dışında kalan zamanlarında çalışma durumlarına yapılan sorgulamada, %58,5'i cevap vermemiş olmakla birlikte, %86,7'si çocuklarının çalışmadığını, %13,3'ü çalıştığını belirtmiştir. Bu değişkenle ilişkili olarak, katılımcıların, kendi ailelerindeki kardeş sayılarına bakıldığında %47,2'si beş ve daha fazla sayıda kardeşin olduğu bir aile ortamında yetiştikleri görülmektedir. Bu dağılımın ikinci çoğunluğunu dört kardeşe sahip olduğunu belirtenler oluşturmaktadır (%22,6). Genel olarak bakıldığında, dört ve daha fazla çocuğun olduğu bir ailede yetişen katılımcıların çoğunlukta olduğu görülmektedir (%69,8). Çok çocuklu bir aile ortamında yetişmiş olmak belli ihtiyaçların karşılanması noktasında yoksulluğu arttıran önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Katılımcıların çoğunluğu tekstil, kablo, mermer üretimi yapan fabrikalarda çalışanlardan oluşmaktadır. Tekstil sektöründe çalışanların çoğunluğu fason üretim yapan işyerlerinde çalıştıklarını belirtmişlerdir. Kamu sektöründe, hizmet işlerinde çalışanların oranı %4'tür. Bunun dışında kamu sektörü dışında kalifiye olmayan hizmet işçisi olarak çalışanların oranı %58'dir. Bunlar arasında fabrikalarda mavi yakalı işçi dışında diğer hizmet alanlarında çalışanlara bakıldığında, bekçi, satış personeli, temizlik işçisi, garson, kuaför, pazarlamacı, boyacı, matbaacı gibi işlerin yanı sıra elektrikçi, kantinde ve pastanede işçi, çaycı, alçı ustası, alüminyum montaj işçisi, şoför, seyyar satıcı gibi farklı çalışma alanları dikkat çekmektedir. Kendisini "işsiz" olarak tanımlayanların oranı %3'tür. Ücretli-maaşlı çalışanların oranı %41; kendi hesabına çalışanların oranı %16,5; yevmiyeli olarak çalışanların oranı %5'dir. Yevmiyeli olarak çalışanların önemli bir kısmı, günlük işlerde çalışanlardan oluşmaktadır. Eşin meslek ve çalışma durumuna bakıldığında, %32,5'i düzenli işi olmayanlar ve çalışmayanlar oluşturmaktadır. %66,5'i farklı ve düşük gelirli işlerde çalıştığını belirtmiştir. Tekstil işçisi olarak çalıştığını belirtenlerin oranı %21'dir. Çalışanların çalıştıkları işler, gündelikçi, şoför, inşaat işçisi, elektrikçi, boyacı vb. gibi iş alanlarını ihtiva etmektedir. Uzun bir işsizlik süreci yaşamış olanlar çoğunlukta olmakla birlikte (%79,9), kendisini sürekli işsizlikle karşı karşıya olarak tanımlayanların oranı olduğunu belirtenlerin oranı %89,5'tir.

Araştırmaya katılanların ne kadar süredir çalıştıklarına bakıldığında 6-15 yıl arası süredir çalışanların oranı %19, 1-4 yıl arası süredir çalışanların oranı %16,5'tir. 15 ay ve daha az süredir çalışanların oranı %8,5, 15-6 ay arası süredir çalışanların oranı %8, 19-26 yıl arası çalışanların oranı %6,5, 30-49 yıl arası süredir çalışanların oranı %3'tür. Tabloya göre, katılımcıların çoğunluğunun 6-15 yıl arasında değişen sürelerde çalışanlardan oluştuğu görülmektedir. Soruyu yanıtsız bırakanların oranı ise %46,5'dir (93 kişi). Katılımcıların yaşamları boyunca en fazla çalıştıkları yıl süresi olarak yapılan değerlendirmede %53,5'i en fazla bir işte beş yıl çalıştıklarını belirtmişlerdir. Bu dağılımda en fazla iki yıl çalıştığını belirtenlerin oranı %20 olarak görülürken, toplam en fazla beş yıl çalıştığını belirtenlerin oranı %53,5'tir. Yaşamları boyunca toplam en uzun çalışma süresine genel olarak bakıldığında 1-5 yıl arasında en uzun çalışma süresine sahip olanların oranı %73,5'tir. Katılımcıların büyük oranda kısa süreli işlerde çalıştıkları ve iş güvencesizliği yaşadıkları söylenebilir. Katılımcılara son beş yıl içinde iş değiştirip değiştirmedikleri sorulmuş, %37,4'ü iş değiştirmediklerini, %62,6'sı ikiden fazla kere iş değiştirdiklerini belirtmiştir. Mevcut koşullarda iş değiştirme düşüncesi olanlarda neden iş değiştirme isteği olduğu sorulduğunda, %16,2'si ücret yetersizliğini, %3,5'i çalışma koşullarının ağır olmasını ve iş yerindekilerle anlaşamadığı nedenlerini belirtmişlerdir. Bu değişkenler ilişkili olarak katılımcıların %40,8'i şu anda bir işte çalışmadığını; %59,2'si iş bulma sorunundan dolayı memnun olmasa bile iş değiştirmeyi düşünmediğini söylemiştir. Buna paralel olarak gelir durumlarına bakıldığında, aylık geliri 500-1000 TL arasında olanların oranı %77,5'dir. 1000-2000 TL gelire sahip olanların oranı %11,5; 2000 TL ve üstü gelire sahip olanların oranı %1'dir. %10'u işsiz ve hiçbir gelirinin olmadığını belirtmiştir. Araştırma grubunda yer alan bireyler, meslekleri, çalışma süreleri ve gelirleriyle birlikte değerlendirildiğinde çoğunlukla işsiz ya da geçici işçi konumunda oldukları dikkat çekmektedir. Sürekli olmayan ve güvencesiz işlerde çalışmak, ekonomik güvencenin düşük olması buna bağlı olarak düşük gelir diliminde yer almaları, yoksulluğun önemli ekonomik göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Katılımcıların sosyal güvencesine bakıldığında, %75,5'inin sosyal güvencesi bulunmaktadır. %24,5'i sosyal güvencesi olmadığını ve %84'ü ek bir gelire sahip olmadığını belirtmiştir. Katılımcılar arasında, sosyal güvencesi olanların çoğunlukta olması, Türkiye'deki kent yoksullarının oranlarından belli ölçüde ve görece olarak farklılık arz etmektedir. Sosyal güvence, yoksulluğun ekonomik ve sosyal göstergeleri açısından önemli bir gösterge olmakla birlikte, ülkedeki mevcut enflasyonun yüksekliği ve farklı kalemlerdeki temel ihtiyaçların karşılanması konusundaki harcamaların pahalı olması, buna bağlı alım gücünün düşüklüğü, yaşam standardının düşük olmasına neden olmaktadır. İyi bir standartta yaşayabilmek için, katılımcıların

gelecek beklentilerinde sosyal güvencenin olması yeterli bir olanak olarak değerlendirilmemektedir. Ek gelir kategorisi, aile ve akrabalarından alınan destek olarak değerlendirilmiştir. Katılımcıların %20,5'i rutin yaptıkları işlerin dışında ek iş yaptıklarını da belirtmiştir. Ek iş olarak, tamiratçılık, seyyar satıcılık, pazarcılık, dantel vb. el işleri, bakkalda çalışma, tekstilde gündelik işlerde çalışma gibi işler yaptıklarını belirtmişlerdir. Ek iş yapanların, kazandıkları paranın ortalama gelirlerine katkılarını bakıldığında, 500 TL'lik katkısı olduğunu söyleyenlerin oranı %38,5; 500-1000 TL arasında katkısı olduğunu söyleyenlerin oranı %30,8 olarak görülmektedir. Kadın katılımcıların oranının ve kadın katılımcılar arasında ev hanımı olanlarının oranının fazla olması itibarıyla, ev ekonomisine katkı amaçlı el işleri yaparak geçim stratejisi uygulayanlarda bu oranda anlamlı görünmektedir. Düşük gelire sahip olan kesimler için gıda vb. temel tüketim maddeleri için harcamaları en aza indirmek, önemli bir geçim stratejisi olarak değerlendirilebilir. Katılımcıların gıda tüketimi için harcamaları aza indirmek için evde neler yaptıklarına yönelik sorgulamada, % 67,1'i ekmek, salça, reçel, yufka, konserve, tarhana gibi ürünleri evde yaptıklarını belirtmişlerdir. Yaşanılan konutta sahip olunan temel beyaz eşyalara ilişkin sorgulamaya katılımcıların %49,5'i çamaşır makinesi, buzdolabı, televizyon ve fırın gibi temel eşyalara sahip olduklarını, %79,8'i eşyalarını da ikinci el mağazalardan aldığını belirtmiştir. Bulaşık makinesi (%4) ve bilgisayar sahipliği (%12) oranı düşüktür. Bu durum, evde internet kullanımının olup olmaması değişkeniyle ilişkilendirilmiştir. Katılımcıların %72,5'i evde internetin olmadığını, genel olarak internet kullanmadıklarını belirtmiştir. Katılımcıların %43,9'u kredi kartı kullandığını, %56,1'i kredi kartı kullanmadığını belirtmiştir.

Yaşanılan konut, yoksulluğun önemli göstergelerindendir. Katılımcılar, yaşadıkları konutların niteliği bağlamında değerlendirildiğinde, %45'i düşük nitelikteki apartman dairesinde yaşarken, %55'i gecekondutarı konutta yaşadığını belirtmiştir. Konut durumunu, yeni olduğunu belirtenlerin oranı %6,5; eski bakımsız, eski onarılmış olduğunu belirtenlerin oranı %93,5'dir. Konut mülkiyetinde %32,4'ü kendisine ait olduğunu; %38,5'i kira olduğunu, %27,5'i aileden ve yakınlarından birine ait olduğunu ve kira ödemediğini belirtmiştir. Yaşanılan konuta dair fiziksel yapı özelliklerine bakıldığında, konutlarının büyüklüğünü 75-120 metrekare olarak belirtenler çoğunluktadır (%86,5). 120 metrekareden fazla konut büyüklüğüne sahip olanların oranı %13,5'tir. Konutların oda sayılarında %85'i üç artı bir konut, %15'i dört artı bir konutta yaşamaktadır. Konut büyüklüğünü yeterli bulanların oranı %76'dır. Konutun ısınma biçimi büyük çoğunlukla soba olarak belirtilmiştir (%92,5). Yaşanılan konutun, hem fiziksel özellikleri hem dış mekan özellikleri, mahallenin olanakları, yoksulluğun önemli göstergelerindendir. Katılımcıların önemli

bir kısmı yaşadıkları mahalleri, pek çok bakımdan yeteli olmadığını vurgulamışlardır. Çevresel konulardaki yetersizlikler, çöp konteynırlarının yeterli olup olmaması, çevresel hijyen, binaların eski ve bakımsız olması gibi nedenler belirttikleri görülmüştür.

Yoksulluğun önemli bir boyutu göçtür. Denizli 1980’li yıllardaki uluslararası ve ulusal düzlemde benimsenen ekonomik politikalarla hızlı bir şekilde sanayileşme süreci yaşarken, doğu illeri başta olmak üzere çevre yerleşim bölgelerinden sanayi alanlarında çalışmak için göç etmiş yoğun nüfus ile karşı karşıya kalmıştır. Denizli’de yaşam sürelerine bakıldığında, 20 yıldan fazla süredir Denizli’de yaşayanlar çoğunluktadır (%79,5). 20 ve daha az yıl Denizli’de yaşayanların oranı ise %20,5’tir. Denizli’ye göç etme nedenleri arasında birinci sırada iş bulmak gelmektedir (%76). Diğer nedenler ise evlilik, deprem, eğitim olarak belirtilmiştir. Denizli’ye yıllar önce yerleşenlerin %66’sı kentte yaşamaktan memnun olduklarını %34’ü memnun olmadıklarını belirtmiştir. Kentteki yaşamı olanaklı kılan en temel etmen, iş bulma kolaylığıdır. Yapılan görüşmelerde Denizli’nin diğer kentlerle karşılaştırıldığında daha sosyo-kültürel olarak geleneksel bir yapıya sahip olmasını ve iş bulma konusunda daha çok olanağının olmasını avantaj olarak değerlendirildiği dikkat çekmiştir. Katılımcılar açısından, kentin karmaşık bir yapıya sahip olmaması, düşük düzeyde risk algısı oluşturmaktadır. Katılımcılar arasında, kente önceden gelen yakınardan alınan sosyal desteklerin de kente uyum sağlama açısından kolaylık sağlayan bir yön olduğu vurgusu öne çıkmaktadır. Denizli’ye yerleşmek konusundaki memnuniyetsizliğini belirtenler arasında iş bulamama sorunu birincil derecede önemli bir faktör olarak görülmektedir (%14) diğer faktörler Denizli yerel halkına güvenmeme, sevmeme ve yerel halkla bağ kuramama olarak belirtilmiştir (%6). Kente göç edenlerin ilk geldiklerinde %47,1’i akrabalarından, yakınlarından ve tanıdıklardan yardım aldıklarını ve %12’si maddi konularda, %11’i iş bulma ve %9,5’i ev bulma konusunda yardım aldıklarını belirtmiştir. %53,9 oranında katılımcı kente geldiklerinde kimseden herhangi bir yardım almadıklarını belirtmişlerdir. Kente göç edenlerin %37’si herhangi bir uyum sorunu yaşamadığını; %73’i iş bulma, ev bulma, yabancılık duygusu, kültürel farklılık, arkadaşlık ve sosyal çevre zeminlerinde sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların %54’ü yaşadıkları semtlerin ya da mahallerin güvenli olduğunu %46’sı güvenli olmadığını belirtmiştir. Katılımcıların, %29’u kente göç ettiklerinden itibaren mekânsal bir değişiklik yapmadıklarını; %19’u “iki kez”, %18,5’i “bir kez”, %17,5’i “dört kez ve daha fazla”, %13,5’i ise “üç kez” değişiklik yaptıklarını belirtmişlerdir. Konut değiştirme gerekçesi ise daha ucuz konut bulma isteği, daha güvenli bir semte yerleşme isteği, yakınlarla yakın olma isteği, yaşanan yerdeki huzursuzluklardan korunma isteği

gibi nedenlerle mekânsal değişiklik yaptıklarını belirtmişlerdir. Kendileri gibi kente göç eden yakınlarla sosyal dayanışma ağlarının devam ettirilmesi noktasında, katılımcıların çoğunluğu yardım etme konusunda daha çekimser davrandıklarını (%55); %42'si sonradan gelen tanıdıklara, iş ve ev bulma konularında yardımlara devam ettiklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların %59'u büyük oranda maddi zorluklar yaşadıklarını ve borçlarının olduğunu belirtmiştir. Maddi sorunlarının çözümü konusunda %16 oranında katılımcı kimseden borç almadığını, %84'ü akrabalarından ve arkadaşlarından borç alma ve banka kredi şeklinde borçlanmalarına çözüm yollarına başvurduklarını görülmüştür. Maddi sorunlarının çözümü için belirli resmi kurum ve kuruluşlardan yardım almayanlar çoğunluktadır (%96,4). Geçmişte yardım talebinde bulunanların fakat yardım taleplerinin reddedildiğini belirtenlerin oranı çoğunluktadır (%58,5). Yardım talebinin çoğunluğu ise yiyecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlar alanında olduğu belirtilmiştir (%13). Diğer yardım alanları ise, eğitim, sağlık ve ısınma gibi ihtiyaç alanlarında gerçekleşmiştir. Göç ettikleri yerle bağlarını devam ettirdiğini belirtenlerin oranı %45,3'tür. Özellikle iş dışında fırsat bulduklarında tatil için köye gittiğini belirtenlerin oranı %35'tir. Maddi nedenlerden dolayı, tatillerde bile evde kalmak zorunda olduğunu belirtenlerin oranı %31,4 olarak görülmektedir. Kent ile ilgili kurulan ilişkide, yaşanan yerdeki yakın akrabalarla devam ettirilen sosyal ilişki ve bağlar önemlidir. Katılımcıların %41,6'sı akrabalarıyla ve yakınlarıyla sık görüşüğünü belirtirken %47,2'si akraba ve yakınlarla görüşmediğini belirtmiştir.

Boş zamanın nasıl geçirildiği, yoksulluğun göstergelerinden biri olmasının yanı sıra kentsel yaşamla kurulan ilişkilerin boyutu konusunda da önemli bilgi vermektedir. Boş zamanın nasıl değerlendirildiği konusuna bakıldığında maddi olanaksızlıklarla tanımlanan bir boş zaman algısı söz konusudur. Boş zamanı olmadığını belirtenlerin oranı %13,7 olmakla birlikte, arkadaşlarıyla sohbet ederek (%16,8), televizyon izleyerek (%37,6), gezerek (%13,7) boş zamanlarını geçirdikleri görülmüştür.

Katılımcıların karı-koca-çocuk (lar) şeklinde çekirdek aile içinde yaşadıkları (%52,1) görülmekle birlikte, aile büyükleri ile birlikte yaşayan katılımcıların oranı da %47,9 olarak görülmektedir. Katılımcıların birlikte yaşadıkları kişiler, eşin ebeveyni (leri), torunlar, kardeş (ler) olarak belirtilmiştir. Ailenin kalabalık olması, özellikle gelir getirici işte çalışan aile bireyi için önemli bir sorumluluk alanını teşkil etmektedir. Kalabalık aile, bakmakla yükümlü olunan kişilerin varlığı yoksulluğun ortaya çıkması ve yoksullukla mücadele için önemli bir değişkendir. Bu değişkenle ilişkili bir diğer değişken, ailede kaç kişinin yaşadığına yönelik sorudur. Katılımcıların %61,1'i beş kişiden fazla bireyin bir arada yaşadığı bir aile ortamında yaşadıklarını vurgulamışlardır. Aile içi ilişki

ve rol dağılımı konusunda, sorunlara yönelik ortak kararlar verildiğini belirtenlerin oranı %74; sadece aile reisinin-erkeğin-karar verdiğini belirtenlerin oranı %26'dır. Katılımcıların gelecek planları konusundaki düşüncelerinde %38,5'i herhangi bir beklentisinin olmadığını, geleceğe dair oldukça karamsar düşüncelere sahip olduğunu belirtmiştir. Geleceğe dair beklenti ve planlarında, emekli olmak ve düzenli bir emekli maaşına sahip olmak (%19), çocuklarına iyi bir eğitim almasını sağlayabilmek (%9), kendi işini kurabilmek (%9), ev almak (%7) ve memlekete dönmek (%3,5) yanıtları belirtilmiştir. Çocuğa sahip olanların %19,5'i çocuklarının gelecekleri konusunda herhangi planlarının olmadığını söylemişlerdir. Katılımcıların %44'ü çocuklarının eğitimlerinin önemli olduğunu, bu konuda çaba sarf ettiğini ve ekonomik özgürleşme için eğitimin önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Araştırmaya katılanların enformasyon çağının olanaklarından yararlanıp yararlanamadıklarına bakıldığında katılımcıların sadece %27,5'inin internet kullanabildiği, %88,5'inin günlük olarak gazete almadığı ve okumadığı görülmüştür. Günlük olayları televizyondan takip etmenin yeterli olduğu, gazete almak ve internet kullanmak extra bir masraf olarak değerlendirilmiştir. Buna paralel olarak katılımcıların en çok harcama yaptıkları tüketim kalemleri sorgulanmıştır. Gıda, faturalar ve kira en fazla maddi harcama kalemlerini (%91,5) oluştururken ikinci sırada çocukların eğitimi gelmektedir (%8,5). Tasarruf yapma olanağına sahip olduğunu belirtenler %16'dır. Katılımcıların büyük çoğunluğu (%95,5) maddi olanakların yetersizliğinden dolayı herhangi bir sosyal aktivite gerçekleştiremediklerini belirtmiştir.

Örneklem grubunun kendilerine ve kendileri dışındaki ekonomik, sosyal ve siyasal gerçekliklere yönelik algıları ve bu gerçeklikler içinde kendilerine yönelik oluşturdukları anlam dünyası, yoksulluğun önemli boyutları olarak değerlendirilmek istenmiştir. Bu sorgulamada, katılımcıların %79'u, ülkenin ekonomik durumu konusunda kötümser bir bakışa sahip olduğunu; %21'i ne iyi ne kötü olduğunu belirtmiştir. Hayatından memnun olmadığını söyleyenlerin oranı % 53,5'i; hayatından memnun olduğunu söyleyenler %46,5'tir. Beş yıl sonrasına dair kendi hayat koşullarının nasıl olacağına dair beklenti ve öngörüler konusunda katılımcıların %98'i iyi olacağını düşünmediklerini; kendilerini güvende hissedebilecek ekonomik koşullara sahip olmadıklarını, geçici işlerde çalışıyor olmanın, belli bir birikime sahip olamamanın, sosyal güvensizliğin sonraki yaşamlarındaki önemli sorunlar olarak varlığını devam ettirebileceğini belirtmişlerdir. Türkiye'deki siyasi politikaların eşit ve sağlıklı işleyip işlemediği konusunda katılımcıların % 92'sinin en temel vurgusu, eşitsizlik üzerinedir. Yapılan görüşmelerde, katılımcılar, kendi yaşam koşullarındaki olumsuzlukların nedenini, mevcut sistemin

ekonomik ve siyasi mekanizmalarındaki olumsuzluklarla ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Devletin, eğitim, sağlık, istihdam ve barınma gibi temel alanlardaki yardımlarının ve bu konudaki çözüm stratejilerinin yetersiz olduğu yönünde düşünceler ön plana çıkmaktadır. Katılımcıların %79,4'ü ekonomik olarak geçimlerini sağladıkları işler-meslekler konusunda karamsar olduklarını, iyi bir yön öngöremediklerini belirtmişlerdir. Belirsizlik ve güvensizlik ilerideki süreç için hakim olan temel duygular olarak dikkati çekmekte, daha iyi koşullarda yaşayacağına dair bir inancının olmadıkları görülmektedir (%69,3). Gelecek yaşam sürecinde, yaşamın idamesi konusundaki stratejilerde, yapılan görüşmelerde, “bu şekilde devam eder, umudum yok, dilenerek, herhangi bir planım yok” gibi yanıtlar verilmiş olmakla birlikte, ilk sırada emekli olma hayali gelmektedir (%27,5), ikinci olarak para kazanacağı işte çalışmaya devam etme isteği olduğunu vurgulamıştır (%15). Buna paralel olarak katılımcıların devletin sağladığı yardımların eşit şekilde dağıtılmadığı, ekonomik krizin bitmesi ve işsizliğin çözümüne yönelik politikaların uygulanması gerektiği, eğitim desteğinin ve yoksullara yönelik desteklerin artırılması gerektiği konusunda düşünceleri söz konusudur.

SONUÇ

Yoksulluk günümüzde özellikle kentsel alanlarda önemli bir sosyo-ekonomik sorundur. Bu çalışmada, yoksulluk ile ilgili genel kuramsal bir çerçevenin sunumundan sonra, sanayi alanında gelişmiş bir kent olan Denizli’de kent yoksullarının genel durumlarına, yoksullukla baş etme stratejilerine ve yoksulluğa yönelik algılarına dair bir alan araştırması üzerinden değerlendirmelere yer verilmektedir. Yoksulların kendi durumlarına ve geleceklerine yönelik değerlendirmeleri, beklentileri, sosyal yaşama katılma biçimleri, sosyal ve siyasal düzene ve sorunlara yönelik düşünceleri, araştırma içerisinde sorgulanan ilişkisel süreçlerdir. Araştırmada, Denizli merkez ilçelerine bağlı 14 mahallede yaşayan 200 kişi ile görüşme gerçekleştirilmiştir.

1980’lerde uygulanmaya başlanan ekonomik politikalarla ve giderek artan sanayisizleşmeye yönelik ekonomik stratejiler, yeni gelişen sektörler, yeni çalışma biçimleri ve iş gücü yapısı, günümüzde yoksulluğa ilişkin tanımlamaları da farklılaştıran temel dinamikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemin en temel özelliği, yoksulluğun giderek artması hatta farklı gelir grupları arasında da farklılaşmasıdır. Değişen iş gücü ve istihdam yapısına, tüketim alışkanlıklarına ve yaşam biçimlerine uyum sağlayabilme olanağına sahip olmak, yoksulluğun farklı biçimlerini görünür kılmaktadır. Denizli’deki yoksulluğun boyutlarını ortaya koymayı amaçlayan bu alan araştırmasında, örneklem grubunun verdikleri yanıtlar çerçevesinde, yoksulluğun, ekonomik, sosyal, kültürel

ve mekânsal alandaki görünümelerini açık bir şekilde görmek mümkündür. Düzenli ve sosyal güvencesi olan işlerde çalışma yoksunluğu, sosyal hayata katılım düşüklüğü, yaşanan konutların mekânsal özellikleri, aile yapısı ve tüketim harcamaları, geleceğe dair beklentilerin düşük olması konusunda karamsar bir tablo oluşturmaktadır. Bu konuda katılımcıların en temel beklentisi, ekonomik alanda işsizlik konusunda sosyal politik uygulamalara öncelik verilmesi yönündedir. Yoksulluğun doğası gereği, gelecek beklentisi, hem katılımcıların kendileri hem de çocuk sahibi olanlar için ekonomik sermayeyle bütünleşik tanımlanan bir algısal düzeydedir. Bu, yoksulluğun devamlılığı konusunda kritik önem arz eden bir beklentidir.

Kaynakça

- Adaman, F.; Keyder, Ç. (2006). **Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu Ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk Ve Sosyal Dışlanma. Avrupa Komisyonu’nun Çalışma, Sosyal İşler Ve Fırsat Eşitliği Dairesi Raporu.** (İnternet Adresi: [Http://Ec.Europa.Eu/ Employment_Social/Social_Inclusion/Docs/2006 /Study_Turkey_Tr.Pdf](http://Ec.Europa.Eu/Employment_Social/Social_Inclusion/Docs/2006/Study_Turkey_Tr.Pdf) Erişim Tarihi: 26.09.2014)
- Buğra, A. (2000). **Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde İhtiyaçlar Ve Tüketim Üzerine Yazılar**, İletişim Yayınları, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, ISBN 975-4 70-772-3
- Bauman, Z. (1999). **Çalışma, Tüketicilik Ve Yeni Yoksullar**, Çev. Ümit Öktem, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Buğra, A. (1995). **İktisatçılar Ve İnsanlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, ISBN 975-470-508-9
- Buğra, A. (2008). **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İletişim Yayınları, İstanbul. ISBN 9789750505782
- Boratav, K. (2004). **Yeni Dünya Düzeni**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, ISBN 975-533-306-1
- Keyder, Ç. (2014). **Türkiye’de Devlet Ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, Isbn-13: 978-975-4 70-003-9i, 19. Baskı, İstanbul
- Dowd, D. (2013). **Kapitalizm Ve Kapitalizmin İktisadı**, Çev. Cihan Gerçek, Ed. Ahmet Haşim Köse, Yordam Yayınları, İstanbul, Isbn-978-9944-122-31-3
- Şenses, F. (2017). **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**, İletişim Yayınları, İstanbul, ISBN 13: 978-975-470-950-6
- Göçer, K.; Çıracı, H. (2003). “Türkiye’de Kentlerin Sosyal ve Ekonomik Göstergeleri Arasındaki İlişki”, **İTÜ Dergisi/A, Mimarlık, Planlama, Tasarım**, Cilt: 2, Sayı:1, Mart, s.3-14
- Gökburun, İ. (2019). Ekonomik Gelişmişliğin Göçler Üzerindeki Etkisi: Denizli Örneği, Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi Cilt: 2, Sayı: 3, ss.564-582. <https://doi.org/10.33712/mana.658852>
- Güneş, S. (2010). **Sosyal Yardım Algısı Ve Yoksulluk Kültürü, Türkiye’de Kamusal Sosyal Yardım Alanların Yardım Algısı Ve Yoksulluk Kültürü Araştırması**, Başbakanlık Aile Ve Sosyal Yardımlaşmalar Genel Müdürlüğü, Yay. Haz. Sadık Güneş, Genel Yayın No: 144, 2010, Ankara
- Keyder, Ç; Buğra, A. (2003). “Yeni Yoksulluk ve Türkiye’nin Değişen Refah Rejimi” **Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İçin Hazırlanan Proje Raporu**, Ajans-Türk A.Ş, Ankara.
- Rousseau, J. J. (1990). **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, Çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul.

- Savran, S. (2011). **Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm**, Yordam Kitap, İstanbul, Isbn-978-9944-122-42-9
- Stiglitz, J. E. (2014). **Eşitsizliğin Bedeli Bugünün Bölünmüş Toplumu Geleceğimizi Nasıl Tehlikeye Atıyor?** Çev. Ozan İşler, İletişim Yayınları, İstanbul, Isbn-13: 978-975-05-1573-6
- Şengül, M. (2007) “Kentleşen Dünya, Küreselleşme ve Yoksulluk: Türkiye Kentleşmesine Bir Bakış”, **Kent ve Politika Antik Kentten Dünya Kentine-Ruşen Keleş’e Armağan**, İmge Kitabevi, Ed. Ayşegül Mengi, ISBN 978-975-533-556-8, 2007, Ankara. s.89-106
- Şenses, F. (2017). **Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, B. (2006). “Yakındaki Uzak: İstanbul’un Bir Kent İçi Mahallesinde Sosyal Dışlanma ve Mekansal Sürgün”, Ed. Fikret Adaman ve Çağlar Keyder, **Türkiye’de Büyükşehirlerin Varoşlarında Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma İçinde, Avrupa Komisyonu, Sosyal Dışlanma ile Mücadelede Mahalli Topluluk Eylem Programı 2002-2006**, s. 27-40
- Zhisheng, Z. (2011). **Geleceğin Sosyalizmi Sosyalizm Ve Demokrasi İçin Arayışlar Marksist/Post-Marksist/Post-Modern Eleştiri**, Edt. Adnan Köymen, Çev. Deniz Kızılçeç-Aylin Muhaddisoğlu, Kalkedon Yayıncılık, Isbn: 978-605-4511-23-5

İnternet Erişim:

<https://Www.Unicef.Org/Topics/Poverty> (13.05.2021)

UNDP (İnsani Gelişme Raporu) (2019) Gelirin Ötesinde, Ortalamaların Ötesinde, Bugünün Ötesinde: 21. Yüzyılda İnsani Gelişmedeki Eşitsizlikler, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Ed. Pedro Conceição, s. 1-40

http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2019_overview_-_turkish.pdf (16.05.2021)

(<http://www.denizligazetesi.com/guncel/denizli/denizli-ye-goc-edenlerin-sayı-belli-oldu-h88086.html>).

Bölüm 18

İDARİ ÖZERKLİĞİN ÜNİTER DEVLET YAPISINA UYGUNLUĞU

Tülin ÇAĞDAŞ¹

¹ Emekli Avukat Dr. Tülin Çağdaş, tacagdas@yahoo.com

Giriş

Devletin kelime olarak karşılığı, 15. yüzyılda ortaya çıkan ve Latince bir sözcük olan Stato’dur. Daha sonraları Batıda devlet deyimini ilk defa Machiavelli kullanmıştır (Giritli, Sarmaşık, 1998, s.20). Modern anlamda devletin de 16. yüzyılda ortaya çıktığı batılı kaynaklarda belirtilmekte ve kabul görmektedir. Devlet, bir taraftan insan topluluklarının belli bir süreçten geçmeleri sonucu, diğer taraftan da bu toplulukların bağımsız bir kimliğe kavuşmak ve diğer başka topluluklarla uluslararası ilişkilere girmek istemeleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle denebilir ki devlet doğal bir şekilde değil ama insanın aklıyla düşünerek meydana getirdiği bir kurumdur (Anayurt, 2019, s.214). Devletin ülke, topluluk ve egemenlik olmak üzere üç tane varlık koşulu yani unsuru mevcuttur. Bu üç unsur mevcut olmadığı müddetçe bir insan topluluğunu devlet olarak nitelendirmek mümkün değildir. Devletin nasıl ve neden ortaya çıktığını açıklayan birçok teori ve görüş mevcuttur. Örneğin “Aile teorisi” devletin kaynağını ailede bulmaktır. Bu teoriye göre devlet, bir ailenin büyümesi sonucunda veyahut aynı kanı taşıyan birden fazla ailenin birleşmesi neticesinde meydana gelmektedir. “Biyolojik teori” ise devletin diğer canlılar gibi doğan, yaşayan ve sonunda varlıklarını yitiren bir organizma olduğunu kabul etmektedir. Bu teorilerden başka “Kuvvet ve mücadele teorisi” de devletin, çeşitli nedenlerden dolayı insanlar arasında çıkan kavgalarda güçlü kesimin zayıflar üzerinde kurmuş olduğu baskı sonucunda ortaya çıktığını iddia etmektedir. “Sosyal sözleşme teorisi” ne baktığımız zaman, bu teoriye göre düzensiz ve tabii bir şekilde yaşayan insanlar kendi iradeleri ile, aralarında anlaşarak, bu yaşam tarzına son vermişler ve aralarında mevcut olan ilişkileri düzene koyan toplum halini yani devleti eski yaşam şekillerinin yerine koymuşlardır. Yani devletin kökeni, insanların isteyerek ve anlaşarak kendi aralarında yapmış oldukları sözleşmeye dayanmaktadır (Giritli, Sarmaşık, 1998, s. 21-23).

Teşkilat yapısına göre devlet, “üniter (tekli) devlet” ve “bileşik devlet” şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Üniter devlette, devletin unsurları olan ülke, topluluk (millet) ve egemenlik tektir. Devlet yetkileri başka bir devletle paylaşılmaz. Ayrıca yasama, yürütme ve yargı organlarında da teklik mevcuttur. Tekli devletler değişik şekillerde örgütlenmişlerdir ve bu tür devletler önceleri “merkezci tekil devletler” olarak ortaya çıkmışlardır. Söz konusu devletlerde bütün kararlar merkezden alınmaktadır. Çeşitli sakıncaları olan bu yönetim tarzı artık günümüzde pek uygulanmamaktadır. Bu modeli yumuşatmak ve sakıncalarını gidermek için “yerinden yönetimli tekli devlet” veya “adem-i merkeziyetçi devlet” de denen bir modele geçilmiştir. Bu modelde devlet, yetkilerinden bazılarını, devletin dışında hükmi şahsiyete sahip özerk yerinden yönetim birimlerine vermektedir. Birden fazla devletin bir araya gelerek oluşturdukları devlet biçimi olan

“bileşik devletlerin” içerisinde ise en önemlisi “federal devlet” tir. Federal devleti “ortak bir anayasa altında birleşmiş devletlerin oluşturduğu bir devlet biçimidir” (Gözübüyük, 1997, s. 15-17) şeklinde tanımlamak mümkündür.

Yerinden yönetim kuruluşlarında idari özerklik ise, bu kuruluşların özerk bir yapıya sahip olduklarını, seçimle belirlenen organları tarafından ynetildiklerini (Eryılmaz, 1997, s. 63-64) ve söz konusu organların kendi yetkileri içinde kalmak şartıyla icrai kararlar alabilme ve bu kararları uygulayabilmelerini ifade etmektedir (Karaarslan, 2008, s. 124). Bu idari özerklik de daha ziyade “adem-i merkeziyetçi tekli devlet” modelinde görülmektedir.

Üniter yapılı adem-i merkeziyetçi devletlerde, merkezi devlet kendine ait olan bazı kamu hizmetlerinin yerine getirilmesini, devletin dışında kamu tüzel kişilikleri olan yerinden yönetim kuruluşlarına devrettiğinden ve bu kuruluşlar da söz konusu hizmetleri kendilerine has beleri, gelir kaynakları ve halkın seçmiş olduğu temsilcileri vasıtasıyla, merkezin mevzuatına uygun olarak, yerine getirdiklerinden ve aynı zamanda kendi görev alanlarıyla ilgili kararlar alabildiklerinden, idari özerkliğin üniter devlet prensipleriyle bağdaşıp, bağdaşmadığı, üniter yapılı bir devlete aykırı olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Bu çalışmadaki amacımız devlet, üniter devlet, idari özerklik kavramlarını incelemek ve sorunsalı mlemektir.

Bütün bu görüşlerden hareket ederek, çalışmanın girişten sonraki birinci bölümünde devlet kavramı ve tanımı, ikinci bölümünde devletin varlık koşulları, nc bölümünde devletin şekilleri, dördüncü bölümünde idari özerkliği, inceledikten sonra sonuç kısmında idari özerkliğin üniter devlet yapısıyla bağdaşıp bağdaşmadığı üzerinde durulacaktır.

I. Devlet Kavramı ve Tanımı

Devlet, bugünkü biçimiyle ve verilen tanımı ile birdenbire ortaya çıkmamıştır. Çeşitli süreçlerden geçtikten sonra günümüzdeki şeklini almıştır. Ancak, devletin bugünkü şeklini alması insanlık tarihinde çok da eski zamanlara dayanmamaktadır. Batılı kaynaklara göre modern anlamda devlet 16. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu konuda da görüş birliği oluşmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki bu tespit ‘ modern devlet’ için geçerlidir. Yoksa 16. Yüzyıldan önce de dünyada civitas, klan, site, trib, imparatorluk gibi birçok örgütlenme biçimleri oluşmuştur. Devletin kurucu unsurları olan topluluk, ülke ve egemenlik ilkel şekilde olsa da belirtilen oluşumlarda mevcuttur. Ancak 16. yüzyıl ile birlikte egemenlik, millet, tabiyet ve sınır ilişkileri değişmiş, daha keskin bir hal almıştır. Örneğin, modern devlet anlayışı ile birlikte ülke unsuru daha belirginleşmiştir. Egemenlik anlayışı ise feodalitelerde hakim olan bölünmüş egemenlik

anlayışından Bodin'in mutlak, bölünmez, devredilmez, en üstün ve sınırsız tek güç şeklinde belirttiği egemenlik anlayışına dönüşmüştür (Anayurt, 2019, s. 215). Yani 16. yüzyıldan önceki dönemlerde mevcut olan oluşumlardaki topluluk, ülke ve egemenlik unsurları “modern devlet” anlayışı ile birlikte felsefe ve içerik açısından büyük bir dönüşüm geçirmiş, yepyeni bir kimliğe sahip olmuşlardır (Anayurt, 2019, s.213). Modern devlet, Avrupa'daki feodalitenin yıkılması sonucu ortaya çıkan merkezi, güçlü krallıkların oluşması ile ve onları takip eden yıllarda ortaya çıkmıştır (Anayurt, 2019, s.214). Denebilir ki devlet, kişisel iktidar sisteminin terk edilerek kurumsallaştırılmış iktidar sistemine geçilmesi sonucunda oluşmuştur. Kişisel iktidar sisteminde, iktidar onu kullanan kişinin kendisiyle bütünleşmekte, özdeşleşmektedir. Bu durumda, bu kişi aynı zamanda iktidarın da sahibidir ve sahip olduğu iktidardan dolayı edindiği yetkileri kendi adına kullanmaktadır. Oysa modern devlette iktidar, kişi adına değil ama devlet adına kullanılmaktadır. Burada siyasal iktidar bir kişi tarafından kullanılmış olmasına rağmen, iktidar kişiden ayrı bir kuruma aittir. Bu da bize devlette bir sürekliliğin var olduğunu göstermektedir. Devletin ortaya çıkmasıyla siyasi iktidar mülkiyeti ile bu iktidarın uygulanması ayırt edilmiştir. İdareciler, artık kendi adlarına değil de devlet adına hareket ettiklerinden, siyasi iktidarın verilmesi ve onun uygulanmasıyla ilgili olan hukuk kurallarına uymak zorundadırlar (Jacqué, 1998, s. 3,4). Denebilir ki modern devlette siyasal iktidar ile mülkiyet bağı kesilmiştir, yetkiler topluluk adına kullanılmaktadır ve devletin bir devamlılığı mevcuttur. Modern devlete baktığımızda “kral devlet” ve “ulus devlet” olmak üzere iki aşamanın var olduğunu görmekteyiz. “Kral devlet” mutlak hükümdarlık dönemini ifade etmektedir. Burada feodalite dönemindeki senyörlerin yerini hükümdarlar, feodal beyliklerin yerini ise devlet almıştır. Ancak devlet ile kral arasında bir özdeşlik oluşmuştur. Zaman içerisinde düşüncelerin değişmesi özellikle de liberal düşüncenin ortaya çıkması ile ve 1787'de Amerika Birleşik Devletleri'nde 1789'da Fransa'da yaşanan devrimler sonucunda kral ile devletin birbirinden ayrıştırılması görüşü ağır basmış ve böylece “ulus devlet” aşamasına geçilmiştir (Anayurt, 2019, s.215-216).

anlamda devlet şekline dönüşmesi sürecinde bu topluluklara çeşitli adlar verilmiştir. Örneğin eski Yunan'da devlet için “polis”, Roma'da ise “civitas” veya “respublica” terimleri kullanılmıştır. Ortaçağa gelindiği vakit, Avrupa'da feodal beylikler şeklinde ortaya çıkan küçük çaptaki devletlere “terre” veya “terra” denilmiştir. Bugün kullandığımız devlet terimi latin dilinde yer alan “status” kelimesinden çıkmıştır. Status kelimesini ise ilk defa Floransalı bir düşünür olan Nicolas Machiavelli (1469-1527) Prens adını verdiği eserinde “devlet” anlamında kullanmıştır. Daha sonraki yıllarda “status” diğer batı dillerinde de kullanılmış,

yaygınlaşmış ve bugün anladığımız anlama gelmiştir (Karatepe, 2013, s. 58,59). Sözcük bizim dilimize de Arapça’da var olan “devl” (elden ele geçen) kavramından geçmiştir (Anayurt, 2019, s.211).

Devletin geçirmiş olduğu evrim sürecinde devleti tarif edebilmek için çok çeşitli, birbirinden farklı hatta birbirine zıt tanımlar yapılmıştır. Ancak bu tanımların devletin ideolojik açıdan incelenmesi sonucu verildiği söylenebilir. Fransa kralı 14. Louis “devlet benim” demiştir. Bu deyişten aşağı yukarı 150 yıl sonra Proudhon (1809-1865) “devlet biziz” diyerek demokratik bir yaklaşım sergilemiştir. 20. Yüzyılda, Mussolini için devlet, “karşısında birey veya grupların sadece göreceli bir yere sahip oldukları mutlak güç” tür. Lenin ise “devletin başladığı yerde özgürlük biter” demektedir. Nietzsche ise devleti “bütün kötü canavarların en soğuk olanı” şeklinde ifade etmektedir (Kaboğlu, 2014, s. 91). Bütün bu tanımların ötesinde devleti hukuki açıdan tarif etmek istersek şöyle diyebiliriz: “devlet belirli bir toprak parçası üzerinde egemenlik kurmuş insan topluluğudur” (Gözler, 2012a, s. 34).

II. Devletin Varlık Koşulları (Unsurları)

Bir önceki bölümde vermiş olduğumuz tanımdan hareket edecek olursak, devletin 1) Ülke, 2) Topluluk, 3) Egemenlik olmak üzere üç varlık koşulunun (unsurunun) bulunduğunu görmekteyiz.

A. Ülke

Yapılan araştırmalar sonucunda insanların geçmişte ilkel bir şekilde göçebe hayatı sürdürdükleri anlaşılmıştır. Bu dönemlerde insanlar sürü gibi topluluklar halinde yaşadıklarından devlet kuramamışlardır. Ancak bu insan toplulukları bir toprak parçası üzerine yerleştikleri andan itibaren devleti oluşturabilmişlerdir. Gezgin insan toplulukları beslenme, barınma ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hayvanları ehlileştirerek yerleşik bir düzene geçtikten sonra devlet denilebilecek basit bir teşkilat oluşturabilmişlerdir. Ali Fuat Başgil’in ifadesiyle devlet ülke ile başlamıştır (Başgil, 2011, s. 1261). Ülke, insan topluluklarını diğer topluluklardan ayıran önemli bir unsurdur. Ülkeye sahip olmayan bir toplum olabilir ama ülkesi bulunmayan bir devlet olamaz (Giritli, Sarmaşık, 1998, s. 25). Örneğin, Romanlar dünyadaki çeşitli ülkelerde yaşamaktadırlar ve bir millet olabilirler. Ancak bir ülkeye sahip olmadıklarından devlet kuramamaktadırlar. 28 Temmuz 2000 yılında Prag’da düzenlenen “Dünya Roman Kongresi”nde dünya üzerindeki birçok devlette yaşayan 15 milyondan fazla Roman’ın olduğu ve bunların “Roman milleti”ni oluşturdukları ilan edilmiştir. Ayrıca Birleşmiş Milletler tarafından da tanınması talep edilmiştir. Ancak bugüne kadar “Roman milleti” herhangi bir devlet tarafından tanınmamıştır. Bir ülkeye sahip olmadığı müddetçe de söz konusu milletin devlet olarak tanınmayacağı doktrinde kabul

edilmektedir (Gözler, 2016a, s. 160). Demek ki bir insan topluluğunun devlet oluşturabilmesi için belli bir toprak parçası üzerine yerleşmiş olması gerekmektedir. Ülke devletin varlık koşuludur. Üzerinde devamlı bir şekilde yaşamak ve egemenlik kurabilmek şartıyla ülkenin büyük veya küçük olmasının önemi yoktur. Dünyada Amerika Birleşik Devletleri, Rusya gibi yüzölçümü itibariyle çok büyük ülkeleri olan devletler bulunduğu gibi, ülkesi küçük olan devletler de mevcuttur. Örneğin Vatikan'ın büyüklüğü yüzölçümü olarak 44 hektardır. Vatikan'ın yanında yüzölçümü küçük ülkeler arasında Liechtenstein ve Andorra'yı da saymak mümkündür. Ayrıca ülke kesikli bir görünüm de arz edebilir. Bu duruma örnek olarak, anavatan Fransa ile Fransa'ya bağlı denizaşırı Fransız toprakları, veyahut 1971 yılında Bangladeş'in birlikten ayrılmasından önce Pakistan örnek gösterilebilir (Duhamel, 1994, s. 779,780). Ayrıca ülke, devletin, sahip olduğu egemenliği, üzerinde uyguladığı bir toprak parçasıdır. Diğer bir deyişle ülke, devletin sahip olduğu yetkilerin geçerli olarak uygulanabileceği alandır. Örneğin, devlet yargılama, kural koyma ve kuralları çiğneyenlere karşı yaptırım uygulama gibi yetkilerini ülke topraklarında kullanmaktadır (Anayurt.2019, s. 224). Ülke, aynı zamanda belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan kişiler arasında bir bağın kurulmasını sağladığı gibi bu kişilerin güvenliğini de, çizilmiş sınırlar vasıtasıyla, garanti altına almaktadır. Diğer bir yönüyle ülke, üzerinde yaşayan kişiler arasında yurtseverlik duygusunu harekete geçirmekte ve milli kimliğin oluşmasında rol oynamaktadır (Jacqué, 1998, s. 4).

Ülke kara, su ve hava sahasından oluşmaktadır. Ülke genelde bir kara parçasını ifade etmektedir. Şüphesiz ki ülkenin temelini kara parçası oluşturmaktadır. Ancak, hukuki bir kavram olarak ele alındığında “devlet ülkesi” terimine sadece söz konusu kara parçasının yüzey kısmı değil, ama bu kara parçasında yer alan nehirler, göller, kara parçasının altında bulunan toprakaltı, kıyıları varsa karasuları, limanları ve bütün bunların üzerinde yer alan hava tabakası girmektedir (Meray, 1960, s. 266). Dolayısıyla ülke, kara, su ve hava sahasından oluşmaktadır.

Kara sahası, bir ülkenin sahip olduğu toprak alanlarını belli sınırlarla çevrelemiş olan coğrafi alanı ifade etmektedir. Demek ki sınır, bir devletin ülkesini diğer devlet veya devletlerden, milletlerarası alanlardan ayırmakta olan çizgilerdir. Bu çizgiler doğal bir şekilde veya yapay yöntemlerle belirlenmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki bir devletin kara sahası sadece sınırlarla çevrilmiş olan tek bir yerden ibaret değildir. Bazen sınırların dışında kalan başka yerler de o devletin ülkesi olarak kabul edilmektedir. Örneğin Amerika Birleşik Devletlerinin Alaska bölgesi söz konusu devletin ülkesi içerisinde sayılmaktadır. Kara sahasının sınırları anlaşmalarla, uluslararası yargı kararlarıyla veya uygulama yoluyla belirlenmektedir. Devletin bu sınırlar içerisinde egemenliği tam

olduğundan, devlet ülkede anayasal düzenini kendi belirlemekte, bütün kuralları kendi koymakta ve hukuk ihlallerini de kendisi yargılamaktadır (Anayurt, 2019, s. 225,226).

Devletin su sahası, o devletin egemenliği altında bulunan su parçasını ifade etmektedir. Su sahası dendiği vakit suyun sadece yüzey kısmı değil ama altı da anlaşılmaktadır. Deniz, kanal, boğaz, akarsu, göl gibi unsurlar su sahasının içinde yer almaktadırlar. Devletin, kıyısında yer alan denizler üzerinde, çeşitli türde egemenlik hakkı mevcuttur. Karasuları adı verilen birinci alanda devletin egemenliği tamdır. “Bitişik bölge”, “kıta sahanlığı”, “balıkçılık bölgesi”, “münhasır ekonomik bölge”nin içine girdiği ikinci alanda kıyı devletin belirli egemenlik hakları mevcuttur. Açık deniz de denen üçüncü alanda ise devletin egemenlik hakkı yoktur (Gözler, 2011, s. 38).

Devletin hava sahası ise, kara sahasının ve karasularının üzerinde bulunan hava alanıdır. Bu alan “ulusal hava sahası”nı oluşturmaktadır. Burada devletin egemenliği tam ve münhasırdır. Hava sahasının dış sınırı ülkenin karasularının sona erdiği çizgi, üst sınırı ise havanın bittiği yani uzayın başladığı çizgidir. Ancak burada çizilen bu çizginin hangi yükseklikten geçtiği tartışma yaratmaktadır. Genel olarak uygulamada, üst sınırı oluşturan çizginin 60 ila 100 km yükseklikten geçtiği kabul görmektedir. Dolayısıyla devletin egemenliği bu sınırın alt kısmında mevcut iken üst kısmında yoktur (Gözler, 2011, s. 39).

B. Topluluk (Millet)

Devlet olabilmesi için insan topluluğu şarttır. İnsan topluluğu, bir devletin var olabilmesi için en önemli ve gerekli unsuru oluşturmaktadır. Ancak, söz konusu topluluğun sayısı önemli değildir. On beş bin nüfusa sahip Andorra, Kiribatu gibi devletler olduğu gibi, Çin, Rusya, Hindistan gibi nüfusları yüz milyonlar veya milyarlar ulaşan devletler de vardır (Gözler, 2016a, s. 155). Önemli olan söz konusu insan topluluğunun belli bir toprak parçası üzerinde egemenliğini kurabilecek nitelikte olmasıdır. Bu niteliğe sahip insan topluluğuna millet¹ denmektedir. Millet anlayışının iki türü mevcuttur. Bir milletin oluşabilmesinde ırk, din, dil gibi objektif esaslar göz önünde bulunduruluyorsa “objektif millet” anlayışı söz konusudur. Bu anlayışa göre bir millete ait olabilmek için aynı ırktan olmak, aynı dili konuşmak, aynı dine mensup olmak gerekmektedir. Buna karşılık milleti oluştururken, biraz önce belirtilen objektif esaslara

1 Millet ile Halk kavramı zaman zaman birbirine karıştırılmakta hatta aynı anlamda kullanılmaktadırlar. Halbuki bu iki kavram birbirinden farklıdır. Halk, milletin şu an, hal’ de yaşayan kısmını ifade etmektedir. Milletin ise geçmiş, hal ve gelecek olmak üzere üç kademesi mevcuttur. Geçmişte yaşamış, şu an yaşayan ve gelecekte yaşayacak olan insanlar milleti oluşturmaktadır. Türk milleti dendiği vakit geçmiş, hali ve geleceği anlaşılmaktadır. Türk halkı dendiği vakit ise bugün yaşamakta olan insanlar kastedilmektedir. (Atilla Özer, *Anayasa Hukuku Genel İlkeler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2010, s.47.)

dayanmadan, “bir arada yaşama arzusu” şeklinde ifade edebileceğimiz sübjektif bir unsur esas alınıyorsa ortada “sübjektif millet anlayışı” vardır (Terzioğlu, 2016, s. 9).

Kural olarak devletler kendilerini oluşturan milletin adı ile de anılmaktadırlar. Örneğin Türk devleti, Alman devleti gibi. Ancak Amerika Birleşik Devletleri bunun istisnasını oluşturmaktadır. Çünkü önceleri Amerikan milleti mevcut değildi. Sonradan Amerika Birleşik Devletlerinin oluşmasıyla birlikte Amerikan milleti ortaya çıkmıştır. Ayrıca millet, üzerinde yaşadığı ülkeye adını vermektedir. Örneğin Almanların üzerinde yaşadıkları ülkeye Almanya denmektedir (Özer, 2010, s.47).

C. Egemenlik (İktidar)

Devletin var olabilmesi için ülke ve topluluk (millet) unsurlarının yanında (iktidar) unsurunun bulunması gerekmektedir. Egemenlik kelimesi latince “superanus” sözcüğünden gelmekte olup “en üstün iktidar” anlamını taşımaktadır (Kapani, 1988, s.56). Egemenlik Jean Bodin (1530-1596) tarafından tanımlanmış ve sistemleştirilmiştir. “Les six livres de la République” (Devletin Altı Kitabı) adlı eserinde Jean Bodin egemenliğin tarifini vermiştir. Bu tanıma göre egemenlik “yurttaşlar ve uyruklar üzerindeki en yüksek, en mutlak ve en sürekli güç”tür (Gözler, 2016a, s. 162). Egemenliğin “dış egemenlik” ve “iç egemenlik” olmak üzere iki değişik anlamı vardır. Dış egemenlik dendiği zaman ilk önce akla, bir devletin diğer devletler karşısında aşağı bir durumda olmaması, başka devletlere bağlı bulunmaması ve öteki devletlerle eşit olması gelmektedir. Yani bu anlamda dış egemenlik devletlerin birbirlerinin içişlerine karışmamalarını içermektedir. İç egemenlik ise devletin kanun yapmak, vergi toplamak, yargılama yapmak gibi yetkilerini kapsamaktadır (Gözler, 2016a, s.163,164). İç egemenlik aynı zamanda devlete ülkesinde yaşayan insanları yönetme yetkisi de vermektedir (Kaboğlu, 2014, s.75).

Egemen devlet, bizzat kendisi, kendine ait yetkileri ve normalde anayasada yer alan temel kuralları ve bunlara bağlı olarak ülkede uygulanacak olan diğer hukuk kurallarını belirlemektedir. Bu bağlamda özellikle de Jellinek’in belirlediği gibi devlet “yetkilerin yetkisine” sahiptir. Diğer yandan devlet, belirlediği söz konusu kurallara riayeti sağlayabilmek için, silahlı zorlama tekeline sahip olduğundan, kamu gücünü harekete geçirebilmektedir. Egemenlik, hukuki, asli, en yüksek ve koşulsuz olma özelliklerine sahip bir iktidardır. Egemenlik hukuki² bir iktidardır, güçtür çünkü bu iktidar ülkede mevcut olan hukuk düzenine,

2 “Hukuk devleti”, görevlerini yerine getirirken hukuk kurallarına riayet eden ve vatandaşlarına hukuki açıdan güvenlik sağlayan devlettir. Hukuk devletinin karşısı olarak kabul edilen “polis devleti” ise var olan hukuk kurallarına riayet etmeden kendi isteği doğrultusunda hareket eden devleti ifade etmektedir. (Kemal Gözler, Gürsel Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, 12.baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2012, s.59,60; Jacqué, s.8.)

hukuk kurallarına riayet ederek işlemekte ve kullanılmaktadır. Kullanılan egemenlik hukuki bir güçtür ve onu kaba güçten ayırmaktadır. Egemenlik asli bir iktidardır, çünkü ülkede var olan hukuk düzeninin kurucusu, kaynağı yani söz konusu iktidarın kendisidir. Egemenlik koşulsuz bir iktidardır çünkü dışarıdaki veya önceden var olan kurala, ilkeye dayanmamakta, onlardan kaynaklanmamaktadır. Egemenlik en yüksek bir iktidardır, çünkü kendi üstünde hiçbir kural, otorite tanımamaktadır. Bu bağlamda egemenlik dıştaki hiçbir güce tabi olmadığı gibi içte de kendine eşdeğer hiçbir otorite mevcut değildir (Pactet, 1997, s. 18).

III. Devlet Şekillerinden Üniter (Tekli) Devlet

A. Tanım ve Özellikleri

Yapılarına göre devletler “üniter devlet” ve “bileşik devlet”³ diye ikiye ayrılmaktadır. Üniter devlette, o devlete ait toprak parçası ve o toprak parçası üzerinde yaşayan halk tek bir hukuki ve siyasi örgütlenmeye tabidir. Söz konusu örgütlenme devlet, yetkilerini başka devletlerle paylaşmadan kullanır. Yani üniter devlet yöneticileri, devletin politikasını belirleme ve yürütme konusunda tamamen serbesttirler (Pactet, 1997, s. 46). Diğer bir ifadeyle üniter devlette, o devletin toprağı ve halkı üzerinde tek bir yüksek güç uygulanmakta devletin her bir hukuki işlevi de tek elden yürütülmektedir. Bu durumun sonucu olarak da, o devlette yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kullanan tek yasama, tek yürütme ve tek yargı organı bulunmaktadır. Söz konusu devletlerde iktidar tek bir merkezde toplanmaktadır (Erdoğan, 2007, s. 12). Üniter devlette yasama, yürütme ve yargı organlarının tekliği yanında, devletin kurucu unsurlarında da teklik görülmektedir. Yani bu tip devletlerde tek ülke, tek millet ve tek egemenlik bulunmaktadır. Bu açıklamalardan hareketle üniter devlet

3 Birleşik veya karma devler de kendi içerisinde “devlet birlikleri” ve “devlet toplulukları” olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Devlet birlikleri içerisinde “kişisel birlik” ve “gerçek birlikler” yer almaktadır. Kişisel birlikte iki veya daha fazla sayıda devlet bir kralın kişiliğinde birleşmektedirler. Ancak her bir devlet kendi kişiliğini ve aynı zamanda devlet olma özelliğini korur. Hakiki birliklerde de birden çok devlet bir kralın kişiliğinde birleşmektedir. Fakat bu devletler iç işlerinde bağımsızlıklarını korumakla birlikte dış ilişkilerinde tek bir devlet şeklinde hareket etmektedirler. (Reşit Gürbüz, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008, s.9,10). Devlet topluluklarına baktığımız zaman ise bu topluluklar içinde konfederasyon ve federasyonların yer aldığını görmekteyiz. Konfederasyon, iki veya daha fazla bağımsız devletin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Söz konusu bağımsız devletler, dış ilişkilerle ilgili yetkilerden bazılarını, konfederasyonun tek organı olan “diyet meclisi”ne bırakmaktadırlar. 1867 ile 1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan 1777 ile 1789 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri Konfederasyona örnek verilebilir. (Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, 19.baskı, Ankara, 2013, s.21.; Hugues Portelli, *Droit Constitutionnel*, Edition Dalloz, 3e édition, Paris, 1999, s.17). federasyonda ise “federal devlet” ve “federe devletler” olmak üzere iki tür devlet bulunmaktadır. Bunlardan federal devlet, onu oluşturan federe devletlerin üstünde yer almaktadır. Federal ve federe devletlerin ayrı ayrı hukuk düzenleri, dolayısıyla da ayrı ayrı yasama, yürütme ve yargı organları mevcuttur ve federe devletler federal devletin idaresine de katılmaktadırlar (Oliva, s.21; Jacqué, s.10-12).

önce devletin organlarında, sonrada kurucu unsurlarında teklik açısından incelenecektir.

1. Devletin Organları açısından Teklik

Üniter devletlerde yasama, yürütme ve yargı organları tektir ve kullandıkları yetkiler açısından da teklik göstermektedirler.

Üniter devlette tek bir yasama organı mevcuttur ve dolayısıyla da bu organa ait tek bir yasama yetkisi söz konusudur. Üniter devletlerdeki kanunlar merkezde bulunan yasama organı tarafından yapılırlar. Yerel yönetimlerin kanun yapma konusunda yetkileri yoktur (Gözler, 2011, s. 478).

Üniter devlette yargı organı ve onun kullandığı yargı yetkisi de tektir. Ancak şu hususu belirtmek gerekir ki üniter devletlerde mahiyeti icabı yargı organında birden fazla mahkeme bulunabilir. Fakat ülkenin her yerindeki mahkemeler aynı türdendir ve onların üstündeki mahkemeler de aynıdır. Örneğin, bir üniter devlette birçok ceza mahkemesi olabilir ama birden fazla Yargıtay olamaz (Gözler, 2016b, s.99).

Üniter devletlerde tek bir yürütme organı vardır ve yetkileri açısından da teklik göstermektedir. Parlamenter hükümet sistemlerinde yürütmenin başında cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlardan oluşan bakanlar kurulu, başkanlık sisteminde ise başkan bulunmaktadır. Pek tabii ki bütün bir ülkenin sadece cumhurbaşkanı, başbakan, bakanlar ve başkan tarafından yönetilmesi mümkün değildir. Bu nedenle bu kişilerin yanında onlara yardımcı olacak bir idari teşkilat mevcuttur (Gözler, 2016a, s.478). İdari teşkilatta yer alan idari birimlerin hepsi yürütme organına bağlıdırlar ve ona bağlı olarak görevlerini yürütürler. Merkezi idarenin taşra teşkilatı olarak il ve ilçelerde teşkilatlanmış olması veya o ülkede yerel yönetim teşkilatlarının kurulmuş olması birlik ilkesini zedelememektedir. Çünkü bu birimler üniter devletin yasalarını ve merkezi idare tarafından alınan kararları uygulamakta ve bu şekilde hareket etmektedirler (Karatepe, 2013, s. 85). 1982 Anayasası 123. maddesinde “idare, kuruluş ve görevleriyle bir bütündür...” diyerek Türkiye’de yürütme organının tek ve bir bütün olduğunu vurgulamaktadır.

2. Devletin Unsurları açısından Teklik

Bilindiği gibi devlet ülke, millet ve egemenlik olmak üzere üç unsurdan meydana gelmektedir. Üniter devlette ise söz konusu unsurlar bölünmez bir bütün oluşturmaktadırlar.

Üniter devlette ülkenin tek ve bölünmez olması “ülkenin bölünmezliği” veya “ülkenin bütünlüğü” ilkesiyle ifade edilmektedir. Yani bu durumda, ülkenin bir bölümüne ülkeden ayrılma hakkı tanınmamaktadır. Pek tabii ki

Üniter devletlerde “il”, “ilçe” gibi bazı bölümler vardır ancak bunlar idari bölümlerdir ve bölümlerin yetkileri idaridir, yasama ve yargı alanında yetkileri yoktur. Ayrıca bu bölümler üzerinde aynı egemenlik hakimdir, hepsinde aynı kanunlar ve anayasa geçerlidir (Gözler, 2011, s.477). Türk devleti de üniter bir devlettir ve 1982 Anayasası’nın 3.maddesinde “Türkiye devleti, ülkesi ve milliyetiyle bölünmez bir bütündür...” denilerek bu niteliği vurgulanmış, anayasanın güvencesi altına alınmıştır. 1982 Anayasası’nın 3.maddesinde kullanılan “lkenin bölünmez bütünlüğü” ibaresinden ülkenin hiçbir suretle paralanamayacağı, bir bölümünün başka bir devlete verilemeyeceği, ülke toprakları parçalanmak suretiyle birden fazla devletin kurulamayacağı anlaşılmaktadır (Atar, 2019, s.68,69).

Üniter yapılı devletlerde, onu meydana getiren millet unsuru da bölünmez bir bütün olarak kabul edilmektedir. Milleti oluşturan insanlar arasında etnik kökenlerine, inançlarına ve dillerine bakılarak bir ayırım yapılmaz, dolayısıyla da milletin hepsine soy, dil, din bakımından ayırım yapılmadan o devlette yürürlükte olan aynı yasalar uygulanır (Karatepe, 2013, s. 84). Anayasa’nın 3.maddesinde de, Türkiye devletinin milletiyle bölünmez bir bütün olduğu belirtilmiştir. Bu kurala göre ülkede yaşayan insanlar arasında dil, din, etnik köken açısından ayırım yapılamaz ve bunlar aynı egemenliğe tabidirler. Türkiye Cumhuriyetinde yaşayan vatandaşlar aynı haklara sahiptirler ve devlet yönetimine katılma açısından vatandaşlar arasında ayırım yapılmaz. Yani bazı insanlara veya gruplara yönetime katılmada bir takım imtiyazlar tanınamayacağı gibi bazı insanlar ve grupların da yönetime katılmaları men edilemeyecektir (Atar, 2019, s.69).

Üniter devletlerde egemenlik de bölünmez bir bütünü oluşturmaktadır. Ülkedeki yasama, yürütme ve yargı organları yetkilerini, bir merkezde toplanmış olan, bölünmez egemenlik adına kullanmaktadırlar. Yasama, yürütme ve yargı yetkileri tek bir merkezde toplanmıştır. Ülkede mevcut bazı bölge veya grupların kendi bünyelerinden kaynaklanan yetkilerini kullanmaları mümkün değildir. Yani devlet egemenliğine ortak olacak başka bir egemenlik kabul edilemez. Ülkenin her tarafında aynı egemenlik geçerlidir (Karatepe, 2013, s. 84,85).

B. İdari Yetkilerin Paylaşılması Açısından niter Devlet

Kısaca, bütün ülkede tek bir hukuk düzeninin var olduğu devlet olarak ifade edebileceğimiz üniter devletin, idari yetkilerin merkezi idare ve yerinden yönetim birimleri arasında paylaşılması sonucunda, “merkeziyetçi üniter devlet” ve “adem-i merkeziyetçi üniter devlet” olmak üzere iki farklı şekli mevcuttur.

1. Merkeziyetçi Üniter Devlet

Merkeziyetçi üniter devlette bütün karar alma yetkisi devletin başkentinde bulunan organlara aittir. Başkentin dışında bulunan, ülkenin diğer bir yöresindeki bir birimde herhangi bir sorun çıktığında, bu sorunun çözülebilmesi için devlet oraya uzmanlaşmış görevlilerini göndermektedir. Belirtmek gerekir ki devleti oluşturan bu birimler yetki ve güce sahip değildirler. 1852 yılında Vivien'in "Etudes Administratives" adlı eserinde belirttiği gibi "Merkeziyetçilik bir kılıçtır, sapı başkentte ucu ise devletin diğer kalan kısmıdır" (Oliva, 1997, s.19). Alexis de Tocqueville'in de idari merkeziyetçilikle ilgili görüşleri şöyledir: "İdari merkeziyetçilik, doğrusunu söylemek gerekirse, belli bir zaman ve belli bir mekanda ulusun bütün güçlerini birleştirmeyi başarmıştır ama bu güçlerin hayatiyetine de zarar vermiştir. Ulusu kurtarmış ve mücadelesini zaferle sonuçlandırmıştır ama uzun vadede o ulusun gücünü azaltmıştır (Aktar, 2014, s. 9). Bu model artık günümüzde uygulanmamakta sadece teorik olarak varlığını devam ettirmektedir. Söz konusu modelin uygulanmamasının sebebi birçok sakıncalarının bulunmasıdır. Merkez tarafından kararların yeterince hızlı bir şekilde alınamaması, alınan kararların yerel halkın ihtiyaçlarına uygun düşmemesi, kararların geç uygulanması gibi nedenler modelin en önemli sakıncalarını oluşturmaktadır ve bu sakıncaları biraz olsun giderebilmek için merkeziyetçiliğin yanında, merkezdeki yetki yoğunlaşmasının seyrekleştirilmesi, azaltılması anlamına gelen "yetki genişliği ilkesi"(déconcentration) kabul edilmiştir. Bu ilke ile merkeziyetçilik biraz olsun yumuşatılmak istenmiştir. Yetki genişliğinde, merkeze ait bazı karar alma yetkileri devletin bir memuruna örneğin valiye verilmektedir. Bu memurların o yörede karar alma yetkileri mevcuttur ve bu kararları merkez adına almaktadırlar. Ancak sistem merkeziyetçilik özelliğini korumaktadır, zira devletin memurları merkezi idareye bağlıdırlar ve onların emir ve denetimleri altında bu görevlerini yürütmektedirler. Odilon Barrot'nun dediği gibi "vuran aynı çekiştir ancak sapı kısaltılmıştır" (Georges, 1997, s. 109, 110). Unutmamak gerekir ki yetki genişliğinde kullanılan yetki merkeze aittir fakat merkezin bir memuru tarafından merkez adına kullanılmaktadır (Parlak, Sobacı, 2005, s. 15). Fakat bu ilke de yerel halkın başlıca ihtiyaçlarını gidermek için çare olmamış ve yeni bir yönetim modeli olan "adem-i merkeziyetçi üniter devlet" modeli benimsenmiştir.

2. Adem-i merkeziyetçi (Yerinden Yönetimli) Üniter Devlet

Adem-i merkeziyetçi üniter devletlerde, yerel nitelik arz eden kamu hizmetlerinin devlet tüzel kişiliği dışında yer alan otoritelerce yerine getirilebilmesi için bazı kamu güçleri, merkeze ait yetkiler, kanunda gösterilen yetkilere sahip olan ve tüzel kişiliğe sahip özerk birimlere transfer edilmektedir (Nadaroğlu, 1998, s. 20). Böylece merkezi idare

teşkilatının dışında kamu tüzel kişileri oluşmaktadır. Bunlara yerinden yönetim kuruluşları da denmektedir. Yerinden yönetim ilkesinin uygulandığı yerinden yönetim, yer yönünden ve hizmet yönünden yerinden yönetim olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yer yönünden yerinden yönetim için “mahalli adem-i merkeziyet” veya “mahalli idareler”⁴, hizmet yönünden yerinden yönetim için ise “hizmet adem-i merkeziyeti” gibi kavramlar kullanılmaktadır. Yerinden yönetim kuruluşları ayrı bir kamu tüzel kişiliğine sahiptirler, kendilerine ait bütçeleri ve aynı zamanda gelir kaynakları vardır. Ayrıca personel bağımsızlığına da sahiptirler. Yerinden yönetimin milli birliği bozabileceği, bölgeler arasında eşitsizliği arttırabileceği gibi sakıncalarının var olduğu ileri sürülmekle birlikte ilkenin kırtasiyeciliği ve bürokrasiyi azaltacağı şeklinde faydasının da olduğu belirtilmektedir (Parlak, Sobacı, 2005, s. 16,17). Bunun dışında yer yönden yerinden yönetimin demokrasinin esaslarına daha uygun olduğu belirtilmektedir. Zira bu sistem sayesinde yerel halk kendisini ilgilendiren yerel işlerin idaresine katılmaktadır. Diğer yandan yerel hizmetler o yöre halkı tarafından seçilen organlar eliyle yerine getirileceğinden halkın ihtiyaçları daha yakından ve daha iyi bir şekilde belirlenecektir. Böylece verilecek hizmetler ihtiyaçlara daha uygun olacaktır (Onar, 1966, s. 619).

IV. İdari Özerkliğin Koşulları, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Dönemlerinde Yapılan Düzenlemeler, Üniter Yapılı Devletlerle İdari Özerklik İlkesinin Uygunluk Sorunu

A. İdari Özerkliğin Koşulları

Adem-i merkeziyet yönetim biçiminin uygulandığı üniter yapılı devletlerde, kamusal yetkileri merkezi idare ile paylaşan, iktisadi, kültürel, teknik alanlardaki hizmetleri ifa eden, kamu tüzel kişiliği ve kendilerine has bütçeleri olan, aynı zamanda idari özerkliğe sahip özerk kuruluşlar, birimler mevcuttur. Bu birimlerin idari özerkliğe sahip olabilmeleri için bazı koşulların oluşması gerekmektedir.

İlk olarak, söz konusu birimlerin kendilerine ait karar ve yönetim organlarının olması ve karar organlarının da seçimle oluşması gerekmektedir. Örneğin, il özel idarelerinin “il genel meclisi”, “il encümeni”, “vali”, belediyelerin ise “belediye meclisi”, “belediye encümeni” ve “belediye başkanı” gibi karar ve yürütme organları vardır. Bu organlar tarafından kararlar alınmakta ve kamusal hizmetler yürütülmektedir. Ayrıca, söz konusu organların seçimle belirlenmesi gerekmektedir zira bu demokrasinin bir gereğidir. Yani merkezi idare, mahalli idarelerdeki karar ve yönetim organlarını atamamalı, bunlar mahalli idarede yer alan

4 Türkiye’de 1982 Anayasasının 127.maddesine göre mahalli idareler iller, belediyeler ve köylerden oluşmaktadır. Fransa’da ise mahalli idareler bölgeler, iller ve belediyeler şeklinde örgütlenmiştir. (Didier Guignard, *Droit des Collectivités Territoriales*, Edition Bréal, Toulouse, 2017.

mahalli halk tarafından seçilmelidirler. Türkiye’de 1982 Anayasası’nın 127. maddesine bakıldığı zaman, maddenin birinci fıkrası mahalli idarelerin tanımını verirken bu kuruluşların karar organlarının seçmenler tarafından seçilerek oluşturulacağını belirtmiştir. 5302 sayılı kanuna göre, il özel idaresinin karar organı olan “il genel meclisi” ildeki seçmenler tarafından seçilecek üyelerden oluşacaktır. Bu düzenleme Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartının 3.maddesinin 2.fıkrasına da uygundur. Çünkü bu fıkra “serbestçe seçilmiş üyelerden oluşan meclislerden...” bahsetmektedir. Ayrıca, 5302 sayılı kanunun 11.maddesinin 1.fıkrası “il genel meclisi” başkanının, meclis tarafından kendi üyeleri arasından seçileceğini belirtmektedir. Fransa’da “il genel meclisi” (Le Conseil Général) başkanını kendi içinden üç sene için seçmektedir (Morand-Deville, 2003, s.160-162).Türkiye’de 1982 Anayasası sadece karar organlarının seçimle belirlenmesini güvence altına almış, buna karşılık yönetim organlarını bu güvence dışında bırakmıştır. Örneğin, mevzuata göre, il özel idaresinin yönetim organı olan vali, ilde bulunan seçmenlerce seçilerek belirlenmemekte, aksine merkez tarafından atanmaktadır. Ancak ilgili madde, yönetim organlarının seçimle belirlenmesini de yasaklamamıştır (Gözler 2018, s.142,143).

İkinci olarak da yerinden yönetim birimleri icrai nitelikte karar alabilmeli ve aynı zamanda bu kararları uygulayabilmelidirler. İdare hukukunda idari işlemlerin özelliklerinden olan “icrailik özelliği (caractère exécutoire)” idarenin tek taraflı olarak açıklamış olduğu iradesi ile hukuki sonuçlar doğurmasını ifade etmektedir (Gözler, 2006, s. 105,106). Yani yerinden yönetim birimleri önceden idari bir merciden izin almadan kararlarını alabilmeli ve bu kararlar başka bir makamın onayına gerek kalmadan hukuk alanında sonuçlarını doğurabilmelidirler (Karaarslan, 2008, s. 137). 1580 sayılı eski belediye kanunu bazı belediye meclisi kararlarının kesinleşebilmesi için vali veya kaymakamın onayını şart koşmaktaydı. Oysa 5393 sayılı yeni belediye kanunu böyle bir onayı öngörmemektedir. Kanunun 23.maddesine göre belediye başkanı, hukuka aykırı gördüğü meclis kararını tekrar görüşülmek üzere ve gerekçesini de belirterek meclise iade edebilir. Başkanın kararı meclise iade etmemesi durumunda karar kesinleşir. Belediye başkanının, tekrar görüşülmek üzere kararı meclise iade etmesi ve söz konusu kararın meclis üye tam sayısının salt çoğunluğu ile kabul edilmesi halinde meclis kararı kesinleşmektedir. Bu durumda belediye başkanının kararın iptali için on gün içinde idari yargıya başvurma hakkı mevcuttur. Görüldüğü gibi yeni kanunun kurmuş olduğu yeni sistemde, meclis kararlarının kesinleşebilmesi için bu kararların mülki idare amirlerince onaylanması şartından vazgeçilmiştir (Gözler, 2007, s. 209). Böylece belediyelerde idari özerkliğin gerçekleşebilmesi için olumlu yönde bir adım atılmıştır.

Fransa’da ise, 1982 yılında çıkartılan kanunun parlamentoda kabul edilen ilk metnine göre yerel yönetimlerin kararları valiye bildirilmeden, yayınlanmalarıyla birlikte icrai niteliğe kavuşmaktaydılar. Ancak Anayasa Konseyi 25 Şubat 1982 tarihli kararında bu düzenlemeyi, devletin temsilcisine idari denetim yetkisi vermemesi gerekçesiyle, Anayasanın 72. maddesine aykırı bulmuştur. Anayasa konseyinin bu kararı göz önüne alınarak 22 Temmuz 1982’de bir kanun çıkartılmıştır. Bu kanun ile önceki kanunda birtakım değişiklikler yapılmış ve liste halinde belirlenmiş olan yerinden yönetim kuruluşları kararlarının valiye bildiriminden itibaren, diğerlerinin ise yayımlanmalarıyla icrailik özelliğini kazanacakları ifade edilmiştir (Turpin, 1998, s. 43).Bütün bu açıklamalardan anlaşılabacağı üzere idari özerkliğin gerçekleştirilmesi için iki şartın, yani önce yerinden yönetim birimlerinin karar ve yönetim organlarına sahip olması ve bunların seçimle belirlenmesi sonra da söz konusu birimlerin icrai karar alabilme ve onları uygulayabilme imkanına sahip olmaları gerekmektedir.

B. Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Dönemlerinde İdari Özerklik ve Bu Alanda Yapılan Düzenlemeler

Tanzimat’tan önceki dönemde Osmanlı İmparatorluğu idari yönden eyaletlere, eyaletler de sancaklara ayrılmıştı. Bu birimlerin başında da beylerbeyi ve sancakbeyi bulunmaktaydı. Eyaletlerin tüzel kişiliği yoktu, ayrıca karar ve yürütme organlarına sahip değillerdi. (Onar, 1966, s.656). Osmanlı’da belediyeyi kadı temsil etmekteydi. Kadı adli, idari ve beledi yetkilere sahip olmasına rağmen atama ile işbaşına gelmekteydi (Nadaroğlu, 1998, s. 177,198). Denebilir ki, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat’tan önceki dönemde yerel yönetimler söz konusu olmadığı için idari özerklikten de bahsetmekten mümkün değildi.

Tanzimat döneminde 1864 yılında “Teşkilî Vilayet Nizamnamesi” çıkartılmıştır. İl özel idarelerinin temelini oluşturmakta olan bu nizamname vilayetlerde “vilayet idare meclisi” ile “vilayet umumi meclisi” (il genel meclisi) adı altında iki meclisin kurulmasını öngörmekteydi. İl özel idaresinin dayanağını teşkil eden “vilayet umumi meclis”i, vilayetlere bağlı sancaklardan seçilerek yollanan dört üyeden oluşmaktaydı (Eryılmaz, 1997, s.108,109). Ancak bu meclislerin icrai karar alma yetkileri yoktu. 1870 yılında “İdareyi Umumiye Vilayet Nizamnamesi” çıkartılmıştır. Söz konusu nizamname vilayet umumi meclislerinin görevlerini genişletmekteydi. Fakat bu meclisler yine de merkezin denetimi altında kalmaya devam etmişlerdir. İcrai karar alma yetkisi bulunmayan ve merkeze bağlı olan bu meclislerin bir yerel yönetim ünitesi oldukları ve idari özerkliğe sahip oldukları söylenemez (Onar, 1966, s.709). Bu dönemde belediyelere baktığımızda, ilk belediye 1854 tarihinde “İstanbul Şehremaneti” adı altında kurulmuştur. Şehremanetinin başında merkezi hükümetin memuru konumunda olan ve merkezi hükümetçe tayin edilen

bir şehremaneti bulunmaktaydı. Şehreminleri ve şehremaneti meclis üyeleri özerk bir statüye ve yetkiye sahip değillerdi (Tekeli, Ortaylı, 1978, s.18). Görüldüğü gibi şehreminleri ve şehremaneti meclis üyeleri atama ile iş başına geldiklerinden, dolayısıyla merkeze bağlı kişiler olduklarından, ayrıca şehremanetinin mali açıdan merkeze bağlı olmasından dolayı, İstanbul şehremanetinin özerk olduğu söylenemez. 1858 senesinde Galata ve Beyoğlu'nda "Altıncı Daire-i Belediye" adı ile bir belediye kurulmuştur. Söz konusu belediyenin "Daire Müdürü" ve "Daire Meclisi" olmak üzere iki organı vardı ve bu organların üyeleri de atanarak iş başına gelmekteydiler (Parlak, Sobacı, s.116). Altıncı Daire merkezin bir bürosu gibi çalışmaktaydı (Tekeli, Ortaylı, 1978, s.19). 6 Ekim 1868 yılında yayınlanan "Dersaadet İdareyi Belediye Nizamnamesi"nde de şehremini ve şehremaneti meclis üyeleri atanarak işbaşına gelmekteydiler. Gerek Altıncı Belediye Dairesinde gerekse 1868 tarihli nizamnamede oluşturulan belediyede şehremini ve Belediye Meclis Üyeleri merkez tarafından atama yoluyla işbaşına geldiklerinden Tanzimat dönemindeki belediyelerin özerkliğinden bahsedilemez.

Birinci Meşrutiyet döneminde kabul edilen 1876 Kanuni Esasisi ile vilayetlerde özerk bir adem-i merkeziyet idaresi kurulmuştur. Bu düzenleme esas alınarak "vilayet nizamnamesi" tasarısı hazırlanmıştır. Söz konusu tasarı mecliste tartışılırken meclis kapatıldığından kanunlaşmamıştır. Kanuni Esasinin 112.maddesi ise belediyeler hakkında düzenleme getirmiştir. Bu düzenleme esas alınarak 1877 yılında İstanbul için "Dersaadet Belediye Kanunu", diğer iller için ise "Vilayetler Belediye Kanunu" çıkartılmıştır. Dersaadet Belediye Kanununa göre Şehremini ve Şehremaneti padişah tarafından atanacaktır. "Vilayetler Belediye Kanunu" ise belediye meclisinin dört yıl için halk tarafından seçileceğini, belediye başkanlarının ise, belediye meclis üyeleri arasından merkezi hükümetçe atanacağını hükme bağlamıştır (Kararsalan, 2008, s.101,102). Kanuni Esasi ile her ne kadar, vilayetlerde özerk bir adem-i merkeziyet idaresi oluşturulmak istenmiş ise de istenilen uygulamaya konamamıştır. Ayrıca, genel olarak Şehremini ve Şehremaneti meclisleri merkez tarafından atanarak işbaşına getirilmişlerdir. Bütün bu nedenlerden dolayı bu dönemde de özerk yerel yönetimler yoktur.

İkinci Meşrutiyet döneminde 1876 Kanuni Esasisi tekrar yürürlüğe girdikten sonra belediye seçimleri yapılmış ve böylece belediyeler özerk bir yapıya kavuşturulmak istenmiştir. Fakat her şeye rağmen söz konusu dönemde de bu alanda merkeziyetçilik hakim olmuştur (Tekeli, Ortaylı, 1978, s.23). Zira 1912 yılında "Dersaadet Belediye Kanunu"nun yerini alan "Dersaadet Belediye Kanunu Muakkatı"nda da şehremini atama yoluyla işbaşına gelmektedir. Ayrıca "Dersaadet Belediye Kanunu"nda yapılan değişiklikte belediye daireleri kaldırmış ve onun yerini alacak

olan dokuz Şube kurulmuştur. Bu Őubelerin başında da atanmış bir memur bulunmaktadır. (Karaarslan, 2008, s.103) Görüldüğü gibi bu dönemde de belediye idaresinde özerklik anlayışı yoktur. Aksine belediyelerde merkezietçi bir yapı görünmektedir. İllerin idaresine baktığımız zaman 1908 tarihinde hükümet, meclise il özel idaresi ile ilgili bir kanun tasarısı vermiştir. Bu tasarı özel bir komisyonca 1912 yılına kadar incelenmiş (Nadaroğlu, 1998, s.181) ve 13 Mart 1913 senesinde tasarıda bazı değişiklikler yapıldıktan sonra “İdareyi Umumiye-i Vilayet Kanunu Muakkatı” adı ile yürülüğe girmiştir. Bu kanunla yerel yönetimlerin temel ilkeleri olan, vilayet tüzel kişiliği, ayrı bir mal varlığına sahip olma, icrai kararlar alma yetkisi gibi ilkeler kabul edilmiştir (Onar, 1966, s.710). Belirtmek gerekir ki, bu dönemde yaşayan düşünürlerden olan Prens Sabahattin de mahalli demokrasi ile ilgili fikirlerini beyan etmiştir. Prens Sabahattin bireyci bir toplum ve merkezietçi olmayan bir yönetimden yanadır. Ancak, fikirleri, dönemin anlayışına ters düştüğünden, rağbet görmemiştir. Sonuç olarak denebilir ki II. Meşrutiyette de yerel yönetimlerin özerkliği yoktur ve merkeze bağlılıkları devam etmiştir.

Büyük Millet Meclisinin ilk defa 23 Nisan 1920 yılında Ankara’da toplanmasından yaklaşık 9 ay sonra 20 Ocak 1921’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir. Kanunun 11. maddesi, “Vilayet, mahalli umurda manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir...” diyerek illerin tüzel kişiliğinin ve özerkliğinin olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu kanun ile yerel yönetim nitesi olan vilayet meclislerine “genel yetki” tanımıştır. Kanuni Esasinin 12.maddesine göre ise vilayet meclisleri vilayet halkınca seçilecek ve başlarında kendi yeleri arasından seçilecek ve icra yetkisine sahip olan bir başkan bulunacaktır. Nahiye meclisleri de nahiye halkı tarafından, idare heyeti ile nahiye müdürü ise nahiye meclisince seçilecektir. Netice itibariyle diyebiliriz ki 1921 tarihli anayasa merkezietçi anlayıştan uzaklaşmış ve idari sistemde adem-i merkezietçi bir yapının kurulmasını istemiştir. Ayrıca tüzel kişiliği ve özerkliği olan yerel yönetimler öngörmüştür.

1921 Teşkilatı Esasiye Kanununun kısa olması ve dolayısıyla da ihtiyaçlara cevap verememesinden dolayı yeni bir anayasa yapma ihtiyaı doğmuştur. Yeni anayasa (Teşkilatı Esasiye Kanunu) 20 Nisan 1924’te Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul edildikten sonra 23 Nisan 1924’te yayınlanmıştır (zbudun, 1993, s.9). Yeni Anayasanın 90.maddesinde vilayetlerin hükmi şahsiyeti olduğu 91.maddesinde ise vilayetlerin Tevsi-i Mezuniyet “yetki genişliği ve tefrik-i vezaif (görev ayrımı) esasına dayanarak idare edilecekleri kabul edilmiştir. Hemen belirtmek gerekir ki burada vilayetlerle merkez arasındaki görev ayrımı belirtilmediğinden merkez, görevlerin yerine getirilmesinde hareket serbestisine sahiptir. Yani bu konuda daha rahat hareket edebilecektir. Diyebiliriz ki yeni

anayasada merkeziyetçi sisteme doğru bir kayış vardır ve dolayısıyla da vilayetler özerk bir kuruluş olma özelliğini kaybetmişlerdir (Karaarslan, 2008, s.107). Bu dönemde, yerel yönetimleri ilgilendiren ve 1924'te yürürlüğe giren 442 sayılı köy kanunu mevcuttur. Bu kanun 7.maddesinde köyün tüzel kişiliğe sahip olduğunu hükme bağlamış, ayrıca köyün organları arasında bulunan köy derneğini düzenlerken halkın yönetime katılması, doğrudan demokrasi gibi ilkeleri gerçekleştirmek istemiştir. Zira söz konusu kanuna göre köy derneği, kadın ve erkek köydeki seçmenlerin toplamından oluşmaktadır (Tortop, 1994, s.67). Bu dönemde diğer bir önemli düzenleme de 3 Nisan 1930 tarih ve 1580 sayılı belediye kanunudur. Kanuna göre belediye başkanı belediye meclisince gizli oy ile seçilir. Ancak seçilen başkanın başkanlığı il merkezindeki belediyelerde, içişleri bakanlığınca, il merkezi dışındaki yerlerde o ilin valisi tarafından onaylanması gerekmektedir (Oktay, 2008, s.67).Yine bu kanunla İstanbul'da vilayet ile belediye birleştirilmiş ve İstanbul valisi aynı zamanda belediye başkanı ünvanını almıştır. Kanunun 94.maddesinde Ankara'da vilayetten ayrı bir belediye kurulacağı belirtilmiş ancak belediye başkanının İçişleri Bakanı tarafından seçilmesi gerektiği hükme bağlanmıştır. Bütün bu açıklamalardan anlaşılabacağı üzere bu dönemde de belediyeler tüzel kişiliğe sahip özerk kuruluşlar değildirlir.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra yeni bir anayasanın yapılması için Kurucu Meclis oluşturulmuştur. Bu meclis bir anayasa tasarısı hazırlamış ve tasarı 9 Temmuz 1961 de halk oylamasına sunulmuştur. Halk oylaması sonunda tasarı %61,5 evet oyu ile kabul edilmiştir. Söz konusu anayasanın 112. maddesi, idarenin kuruluş ve görevlerinin merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayandığını belirtmiş ve böylece yerinden yönetim ilkesini kabul etmiştir. Anayasanın 116. maddesi ise mahalli idareleri düzenlemiş ve bunların karar organlarının halk tarafından seçileceğini belirtmiştir. Söz konusu maddeye göre mahalli idarelere görevleriyle orantılı olarak gelir kaynakları sağlanacaktır. Böyle bir düzenlemeyle mahalli idarelere mali özerklik verilmiştir. Yine 116. madde bu idarelerin kamu tüzel kişiliğine sahip olduklarını belirterek onların güçlü bir özerk yapıya kavuşmalarını istemiştir.1960 yılında Türkiye'de planlı döneme geçilmiş ve bu dönemde yerel yönetimlerin yeniden yapılanması ile ilgili MEHTAP (Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi-1962)raporu hazırlanmıştır. Daha sonra 1978 yılında kurulan ve 1979 da kaldırılmış olan Yerel Yönetimler Bakanlığı denemesi mevcuttur (Ökemen, 2008, s.54). 27 Temmuz 1963 tarih ve 307 sayılı kanun belediye başkanlarının seçimlerinin tek dereceli seçimle ve halk tarafından yapılacağını belirtmiştir (Karaarslan, 2008, s. 111). Söz konusu kanun Belediye Kanununun 89. maddesini kaldırmış ve böylece belediye başkanlarının seçimlerinin Cumhurbaşkanı veya

vali tarafından onaylanması gerektiği kuralından vazgeçilmiştir. Fakat 307 sayılı kanun,1580 sayılı kanunun “Mansup Belediye Başkanlığı”nı düzenleyen 94. maddesini kaldırmamıştır (Tekeli, Ortaylı, 1978, s.191). Bunun sonucu olarak da bu madde zaman zaman uygulanmıştır.(Aykaç, 1998, s.871). Bu maddenin kaldırılmamış olması, pratikte de çeşitli uygulamaların yapılmış olması, belediyelerin özerk bir kuruluş olmalarını zedelemiştir. Her ne kadar 1961 anayasası yerel yönetimlerle ilgili olarak güçlü bir özerk yapı kurmak istemiş ve bu düzenlemeyi takiben birtakım çalışmalar yapılmış ise de, çalışmalar başarılı olamamıştır. Böylece bu yıllarda yerel yönetimler, özellikle de il özel idareleri özerk bir kuruluş olarak varlıklarını sürdürememişlerdir. 1980’li yıllara geldiğimizde de yerel yönetimlerde önemli bir değişim gözlenmemektedir.

1980 ihtilalinden sonra hazırlanan 1982 anayasasının 127. maddesi mahalli idareleri düzenlemiş ve bunların kamu tüzel kişisi olduklarını belirtmiştir. Aynı madde diğer bir fıkrasında merkezi idarenin mahalli idareler üzerinde “idari vesayet” yetkisine sahip olduğunu hükme bağlamıştır. Örneğın, atanmış bir kişi olan valinin, il özel idaresinin bir organı olan ve seçimle iş başına gelen il genel meclisinin başkanı olması, il özel idaresi bütçesinin içişleri bakanlığınca onaylanması gibi durumlar il özel idarelerinin özerkliğini zedelemektedir (Nadaroğlu, 1998, s.188). Belediyelerin durumları da il özel idareleri kadar olmasa da onlardan pek farklı değildir ve belediyeler üzerinde de bu tarihlerde idari vesayet söz konusudur. Belediye bütçesinin meclisçe kabulünden sonra mahallin en büyük mülki amirinin onayı ile kesinleşmesi, idari vesayet uygulamasına örnek gösterilebilir (Nadaroğlu, 1998, s. 202-204). Köylerin durumu da il özel idareleri ve belediyelerden farklı değildir. Yani onların üzerinde de idari vesayet mevcuttur, dolayısıyla bu birimlerin de özerk oldukları söylenemez. Yerel yönetimlerin özerk bir yapıya kavuşamamaları, merkezi idarede merkezîyetçi bir görüşün hakim olması, Türk kamu yönetimini, kamu hizmetlerinin verimli, etkin ve hızlı bir şekilde yerine getirilebilmesi açısından zor bir duruma sokmuştur. Bu zor durumdan çıkabilmek için kamu yönetiminde yeniden yapılanma çalışmaları başlatılmış ve Ortadoğu Amme İdaresi tarafından 1988 yılında KAYA (Kamu Yönetimi Araştırma Projesi) hazırlanmıştır. Bu proje merkezi ve yerel idareleri ayrıntılı olarak düzenlemiş ve işın ruhunu yakalayabilmiş olmasına rağmen kamuoyuna mal edilememiştir. Sadece önemli bir çalışma olarak kalmıştır (Yazıcıoğlu, 1995, s.5). Daha sonraki tarihlerde 5227 sayılı Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı çıkartılmıştır. Bu tasarı 15.07.2004 tarihinde “Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun” adı altında kabul edilmiştir. Fakat bu alanda esas önemli adımlar 2004 ve 2005 yıllarında atılmış ve il özel idarelerini, belediyeleri, büyükşehir belediyelerini daha özerk,

daha demokratik, daha güçlü bir hale getirecek olan 5302 sayılı il özel idaresi kanunu, 5393 sayılı belediye kanunu ve 5216 sayılı büyükşehir belediyesi kanunları çıkartılmıştır. Örneğin, 5302 sayılı il özel idaresi kanunu, il genel meclisinin bir karar organı olduğunu ve bu organın ildeki seçmenler tarafından seçilecek üyelerden oluşacağını belirttiikten sonra 11. maddesinin 1. fıkrasında il genel meclisi başkanının meclis tarafından kendi üyeleri arasından seçileceği düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler il özel idarelerinin özerkliği açısından önemlidir, ayrıca Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartına da uygundur. Zira söz konusu şartın 3.maddesinin 2. fıkrasında “serbestçe seçilmiş üyelerden oluşan meclislerden...”söz edilmektedir. Burada şu hususu belirtmek gerekir ki, gerek 5302, gerek 5393, gerekse 5216 sayılı kanunlarla il özel idarelerinde, belediyeler ve büyükşehir belediyelerinde, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartına uyum sağlayabilmek için birtakım reformlar yapılmışsa da söz konusu kanunların idari özerklik açısından bazı eksiklikleri mevcuttur. Örneğin, 5393 sayılı belediye kanununun 10. maddesine göre, bir beldenin adı ancak belediye meclisinin üye tam sayısının en az dörtte üç çoğunluğunun kararı alındıktan sonra valinin görüşü ve içişleri bakanlığının onayı ile değiştirilmektedir. Böyle bir düzenleme sonucu denebilir ki, merkezin belediyeler üzerinde idari vesayeti devam etmektedir ve belediyeler bu konuda idari özerkliğe sahip değildirler.

Özetleyecek olursak, eksiklikler de olsa burada anlattığımız aşama ve düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemlerinde yerel yönetimlerde idari özerklik açısından atılan önemli adımlardır.

C. Üniter Yapılı Devletlerle idari özerklik ilkesinin uygunluk sorunu

Yerinden yönetim ilkesine göre örgütlenmiş adem-i merkeziyetçi üniter devletlerde idari hizmetler, merkezi devletin dışında kalan ve farklı yörelerde bulunan halkın kendi içinden seçtiği kişilerce yürütülmektedir. Bu şekilde merkezi devlet idaresinin yanında belediye, köy gibi kamu tüzel kişileri oluşmaktadır. Bu kamu tüzel kişilerinin diğer bir ifadeyle, yerinden yönetim kuruluşlarının devletten ayrı bir tüzel kişiliği, yetki ve görevleri, malvarlığı ve amaçları mevcuttur (Teziç,1998, s.122,123). Ayrıca bu kuruluşlar, birimler, idari özerkliğe de sahiptirler. İdari özerkliğin birinci koşulu, bu kuruluşların örneğin belediyelerin, kendilerine has karar ve yönetim organlarının olması ve bu organların seçimle oluşması, ikinci koşulu ise yerinden yönetim kuruluşlarının icrai nitelikte karar alabilmeleri ve bu kararları uygulayabilmeleridir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu şekilde bir özerkliğe sahip olan yerinden yönetim birimlerinin üniter bir devlette yer alması, üniter devletin özellikleri olan “devletin unsurlarında teklik” ile “devletin organlarında teklik”e yani üniter devlet yapısına aykırı değildir. Söz konusu birimlerin kendilerine has karar ve

yönetim organları vardır ancak bu birimler kendi görev alanları içine giren ve erevesi de yasama organı tarafından belirlenmiş olan konularda karar alabilmekte, kural koyabilmektedir. Bunların yetkileri yasama, yürütme, yargı alanlarını kapsamamaktadır. Bu yetkiler, kamu hizmet ve faaliyetlerinin yerine getirilmesiyle ilgili idari yetkililerdir. Örneğin, 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun 7.maddesinin ilk fıkrasına göre büyükşehir belediyesi, nazım imar planını yapmak, ulaşım ve toplu taşıma hizmetlerini planlamak, su ve kanalizasyon hizmetlerini yürütmek v.s gibi kamusal hizmetlerle ilgili kararlar alabilir ve bunları yürütebilir ama asla yasa çıkartamaz, para basamaz; çünkü bu yetkiler üniter devletin tekel yetkilileridir. Yasama yetkisini sadece merkezi yasama organı kullanmaktadır. Bunlar, merkezi devletin sahip olduğu en üstün ve sınırsız bir iktidar olarak ifade edilen egemenliğe tabidirler. Ayrıca bu birimler, merkezi idarenin vesayet denetimi altındadırlar. Örneğin, içişleri bakanı ve belediyeler arasındaki ilişki vesayet ilişkisidir ve bunun sonucu olarak belediyeler içişleri bakanının vesayet denetimine tabidirler. Vesayet denetimi idari bir denetimdir. Varlık sebebi de idarenin bütünlüğü ilkesidir. Bu denetim ile yerinden yönetim birimlerinin sahip olduğu özerklik dengelenmektedir. Ancak, belirtmek gerekir ki idari vesayet doğru bir şekilde uygulanmalıdır, hiyerarşik denetim şeklinde yapılmamalıdır. Zira bu tür vesayetin uygulanmasındaki amaç idarenin bütünlüğü ilkesine uygun olarak yerel hizmetlerin yürütülmesini, kamusal görevler arasında birliği sağlamak, kamu yararını korumaktır (Aydin, 2018, s. 133).

Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere üniter bir devlette idari özerkliğe sahip yerinden yönetim kuruluşları bulunabilir. Bunların varlığı ve sahip oldukları idari özerklik üniter devlet yapısına aykırı değildir.

Sonuç

Ulus özelliğine sahip insan topluluklarının belli bir toprak parçası üzerinde siyasi ve hukuki açıdan örgütlenmesi sonucunda ortaya çıkan tüzel kişiliğe ve aynı zamanda egemenliğe sahip bir varlık olarak tanımlayabileceğimiz devlet, kuruluş ve yapıları bakımından üniter ve bileşik devlet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Üniter devlet, merkezden yönetim ve yerinden yönetim ilkelerine göre rgtlenebilmektedir. Merkezden yönetim ilkesine göre örgütlenmiş devletlerde, o ülkede yaşayan bütün insanlar tek merkezi otoritenin altında bulunmaktadır (Giritli, Sarmaşık, 1998, s.20,27). Yerinden yönetim ilkesi doğrultusunda örgütlenmiş olan adem-i merkeziyetçi üniter devletlerde, idarenin vermiş olduğu hizmetler, merkezi devletin dışında kalan belediye, köy gibi kamu tüzel kişiliğine ve idari özerkliğe sahip yerinden yönetim kuruluşları tarafından da yürütülmektedir. Metinde belirttiğimiz gibi idari özerkliğin şartlarından biri yerinden yönetim kuruluşlarının icrai

nitelikte karar alabilmeleri ve söz konusu kararları uygulayabilme yetkisine sahip olmaları, diğeri ise bu kuruluşların kendilerinin karar ve yönetim organlarının olması ve bunların serbest seçimle oluşmasıdır. Söz konusu organların seçim yoluyla belirlenmesi idari özerkliğin önemli bir koşuludur. Bu organlar seçim yoluyla değil de atama ile belirlenmiş olmaları durumunda yerel yönetimler merkezi idarenin kontrolü altına girerler ve merkezi idarenin bir parçası olarak çalışırlar. Bu durum da idari özerkliği ortadan kaldırmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki yukarıda belirttiğimiz şekilde özerkliğe sahip yerinden yönetim birimlerinin üniter devletlerde bulunması, üniter devlet yapısına ters düşmemektedir. Çünkü kendilerine has karar ve yönetim organları olan yerinden yönetim birimleri sadece kendi görev alanları içinde kalan konularla ilgili kararlar alabilmektedirler. Ayrıca karar alabilecekleri konular yasama organınca belirlenmiştir. Söz konusu kuruluşların yetkileri idari yetkilerdir, asla yasama, yürütme, yargı alanlarıyla ilgili değildir. Yani yetkileri siyasi değildir. Bu nedenle idari özerklikleri olan yerinden yönetim kuruluşları üniter devletlerde yer alabilir ve buradaki idari özerklik üniter devlet yapısına ters düşmemektedir.

KAYNAKLAR

- Aktar, C. (2014). Ademi Merkeziyet Elkitabı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anayurt, Ö. (2018). Anayasa Hukuku Genel Kısım. 2.baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Atar, Y. (2019). Türk Anayasa Hukuku. 13.baskı. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Aykaç, F. (1998). Belediye Kanunu. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Başgil, A.F. (2011). Devletin lke Unsuru: lke ile Devlet Birliği Arasındaki Mnasebetin Hukuki ve Sosyolojik Mana ve Mahiyeti zerine Bir İzah Denemesi. Journal of Istanbul University Law Faculty, 13(4), 1261-1281. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/tr/pub/ihfm/issue/9155/114699>.
- Erdoğan, M. (2007). Anayasa Hukuku. Ankara: Orion Kitabevi.
- Eryılmaz, B. (1997). Kamu Yönetimi. İstanbul: Erkam Matbaacılık.
- Georges, P. (1997). Organisation Constitutionnelle et Administrative de la France. 2e édition, Paris: Edition Sirey.
- Giritli, İ; Sarmaşık, J. (1998). Anayasa Hukuku. İstanbul: Der Yayınları.
- Gözler, K. (2006). İdare Hukukuna Giriş. 5.baskı. Bursa: Ekin Yayınevi
- Gözler, K. (2011). Anayasa Hukukunun Genel Teorisi. Cilt I. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (2011). Anayasa Hukukuna Giriş. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (2012a). Kısa Anayasa Hukuku, Öğrenci Dostu Serisi. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K.; Kaplan, G. (2012b). İdare Hukuku Dersleri. 12.baskı. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (2016a). Anayasa Hukukunun Genel Esasları. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (2016b). Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş, Öğrenci Dostu Serisi. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (2018). Mahalli İdareler Hukukuna Giriş. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözübüyük, Ş. (1997). Anayasa Hukuku. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Gözübüyük, Ş. (2013). Anayasa Hukuku. 19.baskı. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Guignard, D. (2017). Droit des Collectivités Territoriales. Toulouse: Edition Bréal.
- Gürbüz, R. (2008). Anayasa Hukuku. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Jacqué, J.P. (1998). Droit Constitutionnel et Institutions Politiques. Paris: Editions Dalloz.

- Kaboğlu, İ. (2014). Anayasa Hukuku Dersleri Genel Esaslar. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Kapani, M. (1988). Politika Bilimine Giriş. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Karaaslan, M. (2008). Özerklik ve Denetim Açısından Yerel Yönetimler Reformu. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karatepe, Ş. (2013). Anayasa Hukuku. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Meray, S. L. (1960). Devletler Hukukuna Giriş. Birinci Cilt. Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Morand-Deville, J. (2003). Cours de Droit Administratif. 8eme edition Paris: Montchrétien, E.J.A.
- Nadaroğlu, H. (1998). Mahalli İdareler. İstanbul: Beta Yayınları.
- Oktay, T. (2008). Belediye Kurumunun Tarihsel Gelişimi. Recep Bozlağan-Yüksel Demirkaya, (Der). Türkiye'de Yerel Yönetimler. Ankara: Nobel Yayınları.
- Oliva, E. (1997). Droit Constitutionnel Libertés. Paris: Edition Dalloz.
- Onar, S.S. (1966). İdare Hukukunun Umumi Esasları. Cilt II. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Ökemen, M. (2008). Türkiye'de Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri ve Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması. Recep Bozlağan-Yüksel Demirkaya (Der) Türkiye'de Yerel Yönetimler, Ankara: Nobel Yayınları.
- Özbudun, E. (1993). Türk Anayasa Hukuku. Ankara: Yetkin Yayınları
- Özer, A. (2010). Anayasa Hukuku Genel İlkeler. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Pactet, P. (1996). Institutions Politiques Droit, Constitutionnel. 15eme édition. Paris: Armand Colin.
- Parlak, B.;Sobacı, Z. (2005). Kuram ve Uygulamalarda Kamu Yönetimi. İstanbul: Alfa Aktüel.
- Portelli, H. (1999). Droit Constitutionnel. 3eme édition. Paris: Edition Dalloz.
- Tekeli, İ.; Ortaylı, İ. (1978). Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi. Ankara: Ay Yıldız Matbaası.
- Terzioğlu, S. (2016). Anayasa Hukuku. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Teziç, E. (1998). Anayasa Hukuku. İstanbul: Beta Yayınları.
- Tortop, N. (1994). Mahalli İdareler. Ankara: Yargı Yayınları.
- Turpin, D. (1998). Droit de la Décentralisation. Paris: Imprimerie France Quercy.
- Ulusoy, A.; Akdemir, T. (2007). Mahalli İdareler. Ankara: Seçkin Yayınevi..
- Yazıcıoğlu, R. (1995). Demokratik Katılım ve Yeniden Yapılanma. İstanbul: Eramat Matbaacılık.

Bölüm 19

“İLİM ÖGEN!” ŞİİRİ ÜZERİNE BİR METİN DİL İNCELEMESİ

Serpil SOYDAN^{1}*

1 Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniv., Fen-Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Böl., Yeni Türk Dili ABD., srp_synd78@hotmail.com

Giriş

Uygurların sözlü ve yazılı metinleri, Çağdaş Uygur Edebiyatını oluşturan önemli eserlerdir. Bu dönem içerisinde meydana gelen tarihî ve siyasi olaylar edebî eserlerin konusuna da yansımıştır. Bu edebî eserleri kaleme alan şairler arasında, savaşta aldığı kurşun yarısından dolayı kendisine “yarım şehit” anlamında “Nimşehit” unvanı verilen, Armiye İli Sayramî de yer alır. Şair, sosyal içerikli konular, vatanseverlik, aşk, Uygur Türklerinin hayata karşı duruşu, duygu, arzu ve idealleri, özgürlük, bağımsızlık gibi konularda klasik şiir ve halk şiiri nazım şekilleriyle pek çok eser meydana getirmiştir. Aynı zamanda döneminin Kutluk Hacı Şevki, Mehmet Ali Tevfik gibi ceditçi reformist şairlerin son temsilcilerinden biri olan Nimşehit’in bu özelliğini şiirlerinin muhtevasında görmek mümkündür. İnayet (2011: 98)’e göre, Nimşehit’in şiirlerinin dili, üslubu ve nazım şekilleri Çağatay şiirinin özelliklerini de taşımaktadır. Nimşehit’in bu çalışmada ele alınan “İlim Ögen” isimli şiiri Galiçya’da 1946 yılında yazılmıştır.

Çalışmanın Amacı: Nimşehit’in “İlim Ögen” isimli şiirinde Yeni Uygur Türkçesi dil özellikleri yanında Çağatay, Özbek ve Türkiye Türkçesi dil özelliklerini karşılaştırmalı olarak vermeye çalışmaktır.

Çalışmanın Yöntemi: “İlim Ögen” isimli şiirden hareketle, Yeni Uygur Türkçesinin karakteristik dil özellikleri ile bu şiirde geçen sözcüklerin aldığı eklerin, Çağatay, Özbek ve Türkiye Türkçesinde ortak ve farklı kullanımları da verilmeye çalışılmıştır.

Neşe Harbalioğlu’nun, “Uygur Şair Nimşehit ve Şiirleri” adlı kitabında yer alan bu şiiri ve bu şiirin dil özellikleri şöyledir:

İLİM ÖGEN!

(İlim Öğren)

İkki dünyada saadet izleseñ ögen ilim!

Bu dünyada tapkıınıñnıñ hemmisidin üstün bilim.

(İki dünyada da mutlu olmak istersen ilim öğren, öv. Bu dünyada bulduğunun hepsinden bilim üstün.)

tapkıınıñnıñ hemmisidin “bulduğunun hepsinden” < tap- : fiil kökü. -kın: filden isim y.e. -ı-: yardımcı ses. -nğ: teklik 2.şh. iyelik eki. +nıñ: ilgi hâl eki. hemmi: isim kökü. +si: teklik 3.şh. iyelik eki. +din: ayrılma hâl eki.

Öztürk (2010: 41), -GIn /-GUn eki, genellikle tek heceli fiillere gelir. Fiilin ifade ettiği anlamda olan, yapılan ve yapanı bildiren isim ve sıfatlar türetir, şeklinde açıklar. Özbek Türkçesinde de (Buran, Alkaya,

2010: 180) ekin, hem yuvarlak hem düz ünlülü şekilleri vardır. Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1988: 39), -GUn /-KUn şeklinde yuvarlak ünlülü olarak kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde -GIn /-GUn sıfat-fiil eki, -GAn eki gibi varlıkların ve nesnelerin bazı özelliklerini gösteren sıfatlar türetir: bitkin (hasta), durgun (deniz) gibi (Korkmaz, 2009: 345).

İlgi hâl eki Yeni Uygur Türkçesinde +niñ'dir. Bu ek, Uygur ve Özbek lehçelerinde tek şekillidir. Uygur Türkçesinde ilgi hâl eki, ünsüzle biten kelimelere de +niñ biçiminde getirilmektedir (Öztürk, 2010: 202).

Çağatay Türkçesinde ilgi hâl eki +nInğ yuvarlak ünlüden sonra bazen +nUnğ ekini taşır. Bazen +nInğ yerine bugünkü Özbek şivelerindeki gibi +nI ekinin kullanıldığı görülür (Eckmann, 1988: 57).

Korkmaz, Türkiye Türkçesinde ilgi hâl ekinin, eklendiği adla başka bir ad arasında ilgi bağı kuran ad durumudur. Bu durum ya iki adın yan yana getirilmesiyle eksiz olarak ya da ünsüzle biten ad kök ve gövdelerinden sonra +In/+Un, ünlüyle bitenlerden sonra +nIn /+nUn ekinin getirilmesiyle karşılanır (Korkmaz, 2009: 23-24).

izleşn < iz: isim kökü. +le-: isimden fiil y.e. -se: şart kipi. -ñ: teklik. 2şh. iyelik eki.

Şart çekimi -sA şart ekine iyelik menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Teklik 2. şahısta nezaket ifadesi olarak -ñiz eki kullanılır. Çokluk 3.şahısta çokluk eki olarak -ş ve -lar ekinden faydalanılır (Öztürk 2010: 85).Şart çekimi, Özbek Türkçesinde (Buran, Alkaya, 2010: 170), Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1988: 122) ve Türkiye Türkçesinde (2009: 679-681) de iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir. VIII-XII. yüzyıl metinlerinde zamir kökenli şahıs ekleri alarak çekime girmiştir.

İlimde teñ bolmıgandın hürmetige bakmayın

Yiñilip qaldı Hızırnıñ aldıda Musa Kelim.

(İlimde eşit olmayanın hürmetine bakmayın. Hızır'ın karşısına gelen Musa Kelim yenilip kaldı.)

bolmıgandın "olmayandan" < bol-: fiil kökü. -mı-: fiilden fiil y.e. -gan: sıfat-fiil eki. +dın: ayrılma hâl eki.

Fiilden fiil yapım eki "-mA-"nin düz ünlülü kullanıldığı görülmektedir.

-GAn /-GAn eki en çok kullanılan sıfat-fiil ekidir. Başka ek almadan kullanılışının yanında isme gelen eklerle kullanılışı da yaygındır. Bu eklerden bulunma hâli ve eşitlik hâli ekleriyle kullanıldığında zarf-fiil anlamını karşılarlar(Öztürk, 2010: 103).Çağatay Türkçesinde de kullanılmaktadır (Eckmann, 1988: 101).

-gan (-g'an, -kan/qan) eki, Özbek Türkçesinde de kullanılan geniş zaman sıfat-fiil ekidir (Gültekin vd., 2019: 101).

Türkiye Türkçesinde -(y)An şeklinde kullanılan bu ek, geçişli ve geçişsiz tek veya çok heceli fiillerden sıfatlar türeten ve bir işi yapanı gösteren ad olarak kullanılan çok işlek bir sıfat-fiil ekidir: alan, duyan, gezen, gören vb. (Korkmaz, 2009: 73-74)

İsmin kendisinden çıkma ifade eden fiillerle münasebetini gösteren hâldir. Çıkma (uzaklaşma / ayrılma) hâli eki telaffuzda düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygundur. Fakat imlâ gereği hep -din,-tin şeklinde ince-dar-düz ünlü ile yazılır (Öztürk, 2010: 52). Özbek Türkçesinde +dän'dir. İyelik ekinden sonra araya "n" girmez (Buran, Alkaya, 2010: 163). Çağatay Türkçesinde +DIn eki yanı sıra ayrılma hâli eki olarak Şeybanî Han divanında +DIn eki yanında +dAn eki ile sık karşılaşılır. Bu bir Memlük-Kıpçak Türkçesi özelliğidir (Eckmann, 1988: 67). Türkiye Türkçesinde çıkma hâli +dAn ekiyle karşılaşılır (Korkmaz, 2009: 24).

Dünyada bilimlik bolmağnı dilinde kılsañ tilek

Ögenişni taşlama! “ağardı dep çağ- sakılım”

(Dünyada bilim sahibi olmayı gönülden istesen, çukurdaki sakalım ağardı diyerek “Öğrenciyi yerme!”)

bilimlik “bilim sahibi” < bil- : fiil kökü. -(i)m: fiilden isim y.e. +lik: isimden isim y.e.

Yeni Uygur Türkçesinde “-Ilk /-IUk” eki, bir yere, nesneye mensubiyet, aitlik, içinlik, o nesnenin varlığını, çokluğunu bildiren isimler türetir. Bu ek, Türkiye Türkçesinde -lı ve -lık ekini karşılar (Öztürk, 2010: 24). Çağatay Türkçesinde de (Eckmann, 1988: 16) “-Ilk /-IUk” şeklinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır. Özbek Türkçesinde “-liq /-lik, -luq /-luk” eki, soyut ve somut isimler yapan isimden isim yapım eki olarak kullanılır (Gültekin vd. 2019: 33).

Korkmaz (2009: 55 -58), Türkiye Türkçesinde bu ekin kullanılışı hakkında şu bilgilere yer verir: “+Ilk /+IUk” eki, yer adları, âlet adları, düşünüş ve inanışa bağlılığı ifade eden adlar, rütbe ve makam adları, renk adları, soyut adlar, eş ve zıt anlamlı ikileme sıfatlarından ikilemeli soyut adlar, “ölçü, ağırlık, uzunluk” bildiren adlar, zaman ifade eden adlar ve sıfatlar ile “sahip olma, üzerinde bulundurma, ... özelliğini taşıma” anlamındaki +II/+IU sıfatları ile bunun zıttı olan “yokluk ve eksiklik” bildiren +sIz /+sUz sıfatları üzerine gelerek bunlardan soyut birer adlar türetir.

bolmaknı “olmasını” < bol -: fiil kökü. -mak: fiilden isim y.e. +nı: belirtme (yükleme) hâl eki.

Yükleme hâli eki, geçişli fiillerin ismi doğrudan doğruya etkilediğini gösteren haldir. Devamlı “-ni” eki ile yapılır. İyelikli kelimelerden sonra, bilhassa şiir dilinde -n ekine az da olsa rastlanır: Kançe özin tutsimu bu cudaliktin “Ne kadar kendini tutsa da bu ayrılıktan.”(Öztürk, 2010: 51; Buran, Alkaya 2010: 202). Özbek Türkçesinde de yükleme hâli +ni ekiyle yapılır. (Buran, Alkaya, 2010: 163).

Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1988: 63), yükleme hâli için +nI ekinin yanı sıra üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra +n kullanılır: başnı, suyn gibi. Türkiye Türkçesinde (Korkmaz, 2009: 24), +(y)I /+(y)U ekiyle karşılanır.

Ger cehennemden hezar kılmakçı bolsan bar oқи!

Merepetlik bolğan adamnıñ bolur qalbi silim.

(Eğer cehennemden binlerce yaptığın olsa var oku! İşi olan adamın kalbi temiz olur.)

hezar kılmakçı “binlerce yaptığın” < hezar: isim kökü. kıl-:fiil kökü. -mak: fiilden isim y.e.

-çı: isimden isim y.e.

-mak eki, bütün fiil tabanlarına gelerek, o fiillerin isimlerini yapan bir mastar ekidir: açmak, oynamak gibi. Aynı zamanda bu ek ile yapılmış “çakmak, içmek.” gibi kalıcı isimler de vardır (Öztürk, 2010: 38). Çağatay Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde -mAk fiil ismi, çokluk, iyelik ve hâl ekleri alabilir, hareket isimleri yaparlar (Eckmann, 1988: 104; Buran, Alkaya, 2010: 226).

-çi eki ise her türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek isimleri, uğraşma isimleri, bir inancın, düşüncenin veya onun sahibinin taraftarlarını gösteren sıfatlar ve alışkanlık, davranış bildiren sıfatlar yapar (Öztürk, 2010: 25-26). Bu ekin, Özbek Türkçesinde de ince ve düz ünlülü şekilleri vardır. Büyük ve küçük ünlü uyumunu bozar (Buran, Alkaya, 2010: 160). Çağatay Türkçesinde +çI şeklinde kullanılan ek, meslek isimleri ve sıfatları yaparak bu mesleklerle ilgili şahısları bildirir (Eckmann, 1988: 32).

Korkmaz (2009: 341), adlardan ve sıfatlardan “alışkanlık” gösteren sıfatlar türetir. Ünlü uyumuna uyarak +CI /+CU şeklinde kullanılır: inatçı (keçi), çıkarcı (kimse) gibi.

adamnıñ kalbi “adamın kalbi” < adam: isim kökü. +nıñ: ilgi hâl eki. kalp: isim kök. +i: teklik 3.şh. iyelik eki.

merepetlik “marifetli, işinin ehli” < merepet: Arapça kökenli bir sözcüktür. +lik: isimden isim y.e.

Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerde f ünsüzü p'ye döner (Öztürk, 2010: 18). Bu ses hususiyeti, Yeni Uygur T. karakteristik özelliğidir. Özbek T. ve Çağatay T. f > p değişikliği yoktur. Özbek T. bazı b'ler “p” olur (piçaq “bıçak”)(Buran, Alkaya, 2010: 161). Çağatay T. -p->-f- değişikliği vardır (toprak > tofrak) (Eckmann, 1988: 24).Türkiye Türkçesinde ise sözcüğün ünsüzü “f” aslı şekliyle kullanılır.

İlm ü irpan bağçesinde yayrığın bağven bolup

Uyulup gaplette ayıtma sen: “ Kayıp kaldı tilim.”

(İlim ve irfan bahçesinde özgürlük bahçivanı olup, toplanıp gaflette söyleme: “Dilim geri dönüp kaldı.)

bagçesinde “bahçesinde” < bagçe: isim kökü. +si: teklik 3.sh. iyelik eki. +de: bulunma hâl eki.

Yeni Uygur Türkçesinde iyelik ekinden sonra gelen isim durum ekleri arasına “-n-“ ekinin gelmemesi olayına, Özbek Türkçesinde (Buran, Alkaya, 2010: 163), (qolidä “elinde”) ve Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1988: 65) (yolıda, suyıda) rastlanmaktadır.

yayrığın “özgürlük” < yayrı-“özgür olmak, rahatlamak.” fiil kökü. -gın: fiilden isim y.e.

-ĞIn/-ĞUn eki, genellikle tek heceli fiillere gelir, fiilin ifade ettiği anlamda olan, yapılan ve yapanı bildiren isim ve sıfatlar türetir (Öztürk, 2010: 41).Bu ekin, Özbek Türkçesinde de kullanıldığı görülmektedir (Buran, Alkaya, 2010: 180).

Korkmaz (2009: 81-82), bu ekin Türkiye Türkçesinde de geçişli ve geçişsiz tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştirilmiş sıfatlar türeten çok işlek bir ektir. Daha çok geçişsiz, daha az oranda geçişli fiillere gelen ek, işlev bakımından fiilin gösterdiği işin tamamlanmış olduğunu bildiren sıfatlar türetir: bezgin, baygın. Ayrıca bu sıfatlardan bazıları kalıplaşarak adlaşmıştır: soygun, yangın gibi.

Sen bu dünyada nadanlıqtın hidayet tapmasañ.

“Ahirette kutkuzar!...” dep uylıma! “tapkan meylim.”

(Sen bu dünyada bilmemezlikten doğru yolu bulmasan. “Ahirette kurtar!” diyerek düşünme. “Düşünerek bulduğun kabulüm.”)

kutkuzar “ kurtar” < kut-: fiil kökü. -kuz-: ffye. -ar: geniş zaman eki.

-ĞUz eki, Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan en yaygın geçişlilik eklerindendir. Bu ekin, fonetik varyant olarak -gür-, -kar- ve -kaz- şekilleri de görölür (Öztürk, 2010: 45).

Bu ek, Özbek Türkçesinde “-Gİz /-GAz” şeklinde ettirgen çatı ekleri olarak verilir (Buran, Alkaya, 2010: 180). Aynı zamanda Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1988: 47), -ğuz- /-güz- eki, ettirgenlik eki olarak verilir: körgüz-, olтурғuz-, tirgüz- gibi.

Bolma mağrur alte künlük döletiñge ilimsiz,

Bir kün ayrılsañ bolur haliñ sΨniñ tuzsuz şilim.

(Altı günlük ilimsiz zenginliğinle gururlanma, bir gün ayrılırsan senin hâlin tuzsuz yosun -tutmayan, anlamsız yapışkan- olur.)

döletiñge “zenginliğine” < dölet: isim kökü. -i-:yardımcı ses. -ñ: teklik 2.şh. iyelik eki. +ge: yönelme hâl eki.

İsmin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği hâldir. Uyuma bağlı olarak +GA /+GE eki ile yapılır (Öztürk, 2010: 51). Özbek Türkçesinde yönelme hâli eki +gä’dır. Ancak g ve k’dan sonra kä; ğ ve q’dan sonra +qa olur, iyelik ekinde sonra araya zamir n’si girmez: qoligä “eline” (Buran, Alkaya, 2010: 163, Gültekin vd., 2019: 41).

Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1988: 59-60), ünlülerden sonra +GA / +GA, sedalı konsonantlardan sonra +ga /+ge, b ve d’den sonra bazen +ka /+ke; sedasız konsonantlardan sonra umumiyetle +ka /+ke, bazen +ga /+ge; iyelik eklerinden sonra +ga /+ge yanında +a/ +e, üçüncü şahısta +nA kullanılır. Ayrıca iyelik eklerinden sonra doğrudan yönelme hâl ekinin eklendiği görülür: Arab tilige “Arap diline” gibi. Türkiye Türkçesinde +(y)A ekiyle karşılanır (Korkmaz, 2009: 24).

bolur “olur” < bol -: fiil kökü. -ur: geniş z.eki.

tuzsuz “tuzsuz; anlamsız, yapışkan” < tuz: isim kökü. +siz: isimden isim y.e.

ilimsiz < ilim: isim kökü. +siz: isimden isim y.e.

-siz eki, yuvarlak ünlülü ya da düz ünlülü köklere de gelse ekin ünlüsü hep düz olarak kullanılmıştır (Öztürk, 2010: 25). Özbek Türkçesinde (Buran, Alkaya, 2010: 178) (atä+siz; çek+siz gibi) ve Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1988: 37) de +sİz (yüzsiz, susız gibi) şeklinde düz ünlülü kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde (Korkmaz, 2009: 341), +sİz /+sUz şeklinde düz ve yuvarlak ünlülü kullanılmaktadır.

Merepetniñ tohumıdın bolsa dilinde zerrece

Her keyerge barsañ ikbalğa çıkar barlık ilim.

(Bilimin tohumundan dilinde zerrece olsa, her nereye varsan bütün ilim -ile- geleceğe çıkarsın.)

merpetniñ tohumıdın “bilimin tohumundan” < merpet: isim kökü. +niñ: ilgi hâl eki.

tohum: isim kökü. -ı-: teklik 3.şh. iyelik eki. +dın: ayrılma hâl eki.

merpetniñ tohumıdın: isim tamlaması.

her “her” keyerge “nereye” < keyer “soru zamiri.” +ge: yönelme hâl eki.

Öztürk (2010: 66), soru zamirleri nesnelerin soru şeklindeki karşılıkları olup, onları soru şeklinde temsil ve ifade ederler. Bunların iyelik, çokluk, hâl eklerini almış şekilleri de kullanılır: kaysi “hangi”, neççe “kaç, ne kadar”, kimge “kime”, keyerde “nerede” gibi.

Özbek Türkçesinde de (Buran, Alkaya, 2010: 184), Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi qayer “nere” soru zamiri kullanılmıştır. Bunun dışında, kim / kimlär; nimä, qanday “nasıl”, qançä “kaç”, neçä “kaç”, qayer “nere”, qayaq “nere” gibi soru zamirleri kullanılmaktadır.

Çağatay Türkçesinde, kim ne, nece, netük, kay / kayu “hani, hangi”, kaysı, kanı, kayda / kanda “nerede?”, kayan / kayanga “nereye”, kaydın / kandın “nereden”, kay sarı “nereye doğru?”, kay sarıdın “ne taraftan?” gibi soru zamirleri kullanılmıştır (Eckmann, 1988: 86).

barlık “bütün, hepsi” < bar: isim kökü +lık: isimden isim y.e.

Sonuç

Nimşehit’in “İlim Ögen” isimli şiirindeki Yeni Uygur, Çağatay, Özbek ve Türkiye Türkçesi dönemine ait karşılaştırmalı dil özellikleri şöyledir:

1. İlgi hâl eki Yeni Uygur T., Özbek T. “+niñ” şeklindedir. Çağatay Türkçesi ve Özbek şivelerinde +nI şekli de kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde +nİñ yanında yuvarlak ünlülü +nUñ şekilleri de vardır. Türkiye Türkçesinde, +nIn /+nUn yanında In/+Un şekilleri de kullanılmaktadır.

2. GIn /-GUn sıfat-fiil eki, Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde hem düz hem yuvarlak ünlülü, Çağatay Türkçesinde, -GUn /-KUn şeklinde yuvarlak ünlülü olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

3. -sA şart kipi Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmiştir. Ancak VIII-XII. yy. metinlerinde zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmiştir.

4. Yeni Uygur T., Çağatay T., Özbek T., -ĠAn /-GAn sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesinde ise, -An şeklinde kullanılır.

5. Ayrılma / Çıkma/ Uzaklaşma (Ablatif) hâl eki, Yeni Uygur Türkçesinde, -din,-tin şeklinde ince- dar-düz ünlülüdür. Özbek Türkçesinde +dän; Çağatay T. +DIn yanında +dAn şekli de görülür. Türkiye Türkçesinde +DAn eki kullanılır.

6. “-Ilk /-lUk” isimden isim yapma ekinin Yeni Uygur T., Çağatay T., Özbek T., Türkiye T. düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarak kullanıldığı görülmektedir.

7. Yükleme hâli eki, Yeni Uygur Türkçesinde +ni eki ile yapılır. İyelikli kelimelerden sonra, az da olsa -n ekine rastlanır. Çağatay Türkçesinde hem +nI eki ile iyelik eklerinden sonra +n eki kullanılır. Özbek T. sadece +ni ekiyle; Türkiye T., +(y)I /+(y)U ekiyle karşılanır.

8. Meslek isimleri, uğraşma isimleri, bir inancın, düşüncenin veya onun sahibinin taraftarlarını gösteren sıfatlar ve alışkanlık, davranış bildiren sıfatlar yapan bu ek, Yeni Uygur ve Özbek Türkçesinde düz ve ince ünlülü olarak +çi, Çağatay Türkçesinde +çI, Türkiye Türkçesinde +CI /+CU şeklinde kullanılır.

9. Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerde f ünsüzü p’ye döner. Bu ses hususiyeti, Yeni Uygur T. karakteristik özelliğidir. Özbek T. ve Çağatay T. f > p değişikliği yoktur.

10. Yeni Uygur Türkçesinde iyelik ekinden sonra gelen isim durum ekleri arasına “-n-“ekinin gelmemesi olayına, Özbek Türkçesinde (qolidä “elinde”) ve Çağatay Türkçesinde (yolıda, suyıda) rastlanmaktadır.

11. Yönelme hâl eki, Yeni Uygur Türkçesinde +ĞA /+GE; Özbek T. +gä, Çağatay T. +ĞA /+GE yanı sıra +nA ve +A şekillerine de rastlanır. Türkiye Türkçesinde +(y)A ekiyle karşılanır.

12. +siz eki yeni Uygur T. ve Özbek T. düz ve ince ünlülüdür. Çağatay T. sIz; Türkiye T. sIz /+sUz şeklinde düz ve yuvarlak ünlülü olarak kullanılır.

13. Yeni Uygur T. soru zamiri olan keyer şekline Özbek T. rastlanmaktadır. Çağatay T. ve Türkiye T. rastlanmaz. Bunun dışında kayda, kanda, kaysı, kanday, kayanga, kanca /qanča, qayaq şekillerine Yeni Uygur T., Çağatay ve Özbek T. rastlanır.

Yeni Uygur Türkçesi ile Çağatay, Özbek ve Türkiye Türkçesinde ortak olan dil özellikleri şöyledir: -sA şart kipi, Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesi; “-Ilk /-lUk” isimden isim yapma ekinin Yeni Uygur T., Çağatay T., Özbek T., Türkiye T. düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarak kullanılmasıdır.

Yeni Uygur Türkçesi ile Çağatay, Özbek T. ortak olarak kullanılan dil özellikleri; Yeni Uygur Türkçesinde iyelik ekinden sonra gelen isim durum ekleri arasına “-n-“ekinin gelmemesi olayına, Özbek Türkçesinde (qolidä “elinde”) ve Çağatay Türkçesinde de (yolıda, suyıda) rastlanmaması ve Yeni Uygur T., Çağatay T., Özbek T. sıfat-fiil eki olarak, -ĞAn /-GAn ekinin kullanılmasıdır.

Farklı dönemlere ait eserler üzerinde yapılacak karşılaştırmalı metin dil çalışmaları, dönemin karakteristik dil özelliklerini, söz varlığını, sözcüklerin anlamlarını ortaya koymanın yanında farklı lehçe ve şivelerin gramer yapısını da gözler önüne serecektir. Bu çalışma, bu gerçeği kısmen de olsa ortaya koymaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

- Buran, Ahmet, Alkaya, Ercan (2010), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Eckmann, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul, Edebiyat Fak. Basımevi.
- Gültekin Mevlüt, Koraş Hikmet, Kurbanova Mukhabbet (2019), *Özbek Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)*, İstanbul, Kesit Yayınları.
- Harbalioglu, Neşe (2019), *Uygur Şair Nimşehit ve Şiirleri*, Kayseri: Kimlik Yayınları.
- İnayet, Alimcan (2011), “Nimşehit Ve Edebî Faaliyetleri Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri/Journal of Turkish World Studies*, XI/1, s.85-98.
- Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, Ankara, TDK Yayınları.
- Öztürk, Rıdvan (2010), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yayınları.

İLİM ÖGEN!

(İlim Öğren)

İkki dünyada saadet izleseñ ögen ilim!

Bu dünyada tapkınıñnıñ hemmisidin üstün bilim.

İlimde teñ bolmıgandın hürmetige bakmayın

Yiñilip kaldı Hızırnıñ aldıda Musa Kelim.

Dünyada bilimlik bolmañnı dilinde kılsañ tilek

Ögenişni taşlama! “ aķardı dep aķ- sakılım”

Ger cehennemden hezar kılmakçı bolsan bar okı!

Merepetlik bolğan adamnıñ bolur kalbi silim.

İlm ü irpan bağçesinde yayrığın bağven bolup

Uyulup gaplette ayıtma sen: “Kaytıp kaldı tilim.”

Sen bu dünyada nadanlıktın hidayet tapmasañ.

“Ahirette kutkuzar!...” dep uylıma! “tapkan meylim.”

Bolma mağrur alte könlüñ devletiñge ilimsiz,

Bir kün ayrılсан bolur haliñ siniñ tüzsüz şilim.

Merepetniñ tohumıdın bolsa dilinde zerrece

Her kayar ña barsan ikbalğa çıkar barlık ilim.

Yıl öyün, Galia-1946.

Bölüm 20

**ŞÂHNÂME'YE NAZİRE FARŞÇA BİR ESER:
ÇÂKERÎ SİNAN BEY'İN SÜLEYMÂNNÂME'Sİ**

Çetin KASKA¹

¹ Dr. Arş. Gör. İstanbul Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü/
cetinkaska@hotmail.com ORCID: orcid.org/0000-0002-1168-5522

Giriş

Hız. Süleymân'ın mucizevî hayatını, kıssalarını veya onuncu Osmanlı sultanı Kanûnî Sultan Süleymân'ın saltanatını ve onun dönemindeki önemli mevzuları anlatan mensur ve manzum eserlere *Süleymânnâme* denilmektedir. Hız. Süleymân ve Kanûnî Sultan Süleymân hakkında bahseden eserlere *Süleymânnâme* denilmesi bu iki şahsın dünyaya hükmeden bir saltanat sürmüş olmalarından kaynaklanmaktadır. Klasik edebiyatımızda bu tür eserlerin esin kaynağı Firdevsî'nin Gazneli Mahmud'a takdim ettiği *Şâhnâme*'dir. Birçok Osmanlı sultanı *Şâhnâme*'yi nazara alarak değişik adlarla kendileri için şehname yazdırmışlardır. Fatih Sultan Mehmed döneminden IV. Murad dönemine kadar geçen sürelerde *Şâhnâme* örnek alınarak Selimnâme, Süleymânnâme ve Şehinşâhnâme gibi isimlerle eserler yazılmış ve bu eserlerde bu sultanların zaferleri ve savaşları destansı bir tarzda beyan edilmiştir. Şehnamecilik makamı yaklaşık 1500 yılında Kanûnî Sultan Süleymân döneminde kurulmuştur. Şehnamecinin temel görevi yaşadığı dönemi veya Osmanlı tarihinin yakın geçmişini edebi olarak tasvir etmektir. Bu edebî tarz İstanbul'a gelip, sultanın himayesine girmek isteyen İranlı şairler tarafından getirilmiştir (Alper, 2014: 147-163; Türk., 1998: 72-74; Kanar, 2010: 290-92; Woodhead, 2010: 456-58).

Epik ve didaktik bir özelliği sahip olan Süleymânnâmelere Kanûnî Sultan Süleymân dönemindeki seferler, siyasi ve sosyal gelişmeler, iç ve dış olaylar anlatılmıştır. Sultan Süleymân'ın kazandığı zaferler ve dönemin diğer olaylarını da içerisinde barındıran bu eserlerin bazıları müellifleri tarafından yeni hadiseleri ve seferleri içine alacak şekilde tekrar kaleme alınıp, ilavelerle genişletilmiştir. Hem edebî hem de tarihî değere sahip olan bu eserler gazavatnâme, fetihnâme ve zafernâme gibi eserlere benzemektedir. Bu eserlerde sanat kaygısı yerine yaşanan mevzuların yalın, samimi ve düzenli anlatılmasına önem verilmiştir. Çoğunlukla sade ve basit bir dil ile yazılan bu eserlerde dönemin sosyal, siyasal ve kültürel olayları detaylı bir şekilde izah edilmiştir. Süleymânnâmeler, Yavuz Sultan Selim döneminde manzum ve mensur olarak telif edilen Selimnâme geleneğinin devamı niteliğindedir. Hatta Kanûnî Sultan Süleymân'nın ilk dönemlerindeki olaylar kendisine takdim edilen Selimnâmelere yer almıştır. Bu eserlerin bazıları Kanûnî Sultan Süleymân ile birlikte sefere katılan ve dönemin olaylarına şahitlik eden müellifler tarafından yazılmıştır. Türkçe, Farsça ve Arapça yazılan bu eserler dönemin dinî, iktisadî, kültürel ve ahlakî durumunu günümüze taşımışlardır. Türk edebiyatında müellifi bilinen veya bilinmeyen yaklaşık elli *Süleymânnâme* yazılmıştır. Bunların bazılarını müellifleriyle birlikte şöyle sıralayabiliriz. 1-Mustafa Bostan Çelebi (*Cülûsnâme-ı Sultan Süleymân*). 2-Matrakçı Nasuh (*Süleymânnâme*). 3-Gubârî Kireççizâde Mahmud Çelebi (*Süleymânnâme*). 4-Ârifî Fethullah Çelebi (*Süleymânnâme*). 5-Sadî b. Abdülmüteâl (*Süleymânnâme*). 6-Ferdî

(*Süleymânnâme*). 7-Çâkerî Sinan Bey (*Süleymânnâme*) (Pala, 1998: 361; Sağırılı, 2010: 124-127; Türk., 1998: 72-74; Tekin, 1995: 553; Fidan, 2019: 644-651).

Çâkerî Sinan Bey

Asıl adı Sinan'dır, kaynaklarda ne zaman ve nerede doğduğu ile ne zaman ve nerede vefat ettiği noktasında bilgi bulunmamaktadır. Sultan II. Bâyezîd dönemi şairlerinden olduğu söylenilmiştir. İsmi kaynaklarda ve eserlerinde Sinân Beg, Yûsuf-ı Çâkerî, Çâkerî Sinân Beg, Çâkerî Beg, Çâker ve Çâkerî olarak yâd edilmiştir. Tezkirelerde devşirme olduğu söylenmiş ve buna binaen şiirlerinde Çâkerî mahlasını kullanmıştır. II. Bâyezîd'in özel hizmetinde bulunduğu için "Bey" unvanını aldığı iddia edilmiş, zira şehzadelerin özel hizmetinde bulunanlara bu unvan verilmiştir. Latîfî tezkiresinde Çâkerî'nin II. Bâyezîd'in sancağını taşıdığını ve ümerâdan olduğunu belirtmiştir. Sehî Bey ise tezkiresinde onun İstanbul subaşı olduğu ve sancağa çıktığını ifade etmiştir. Türkçe şiirlerinde İstanbul'dan uzaklaşmak zorunda kaldığı ve bir süre Edirne'de kaldığı anlaşılmaktadır (Durmaz, 2012: 79-118; Aynur, 1999: 1-2; Sehî Bey, 1998: 87; Latîfî, 1990: 150-151).

Çâkerî felç olduğu için genç yaşta sakalı beyazlamış ve sakalını boyadığı için II. Bâyezîd ile aralarında bir konuşma geçmiştir. Latîfî bunu şöyle dile getirmiştir (Latîfî, 1990: 150-151): *Sultan Bâyezîd bir gün nuru için karaya boyayıp, rengini değiştiriyor ve aksakalın yüzüne kara çalıp, suçlular gibi teşhir ediyorsun diye sorunca, devletli padişahım ben kulunuz şüphesiz yaşımlı biliyorum, sakal yalan söylüyor. Görünüşte güvenilir gibi duruyor ama kesinlikle yalan söylüyor. Bu yüzden ben de yüzüme kara çalıp, onu teşhir ettim ve küçük düşürüp intikam aldım diye cevap vermiş.* Bu şaka padişahın hoşuna gitmiş ve o söz ustasına binlerce övgü ile bol ihsan ve görevde ilerlemeyi layık görmüştür. Latîfî daha sonra II. Bâyezîd'in latîfeye önem verdiğini, ancak kendi döneminde bunların ilgiye mazhar olmadığını ifade etmiştir: *Meğer o zamanda nükte ve latîfeye rağbet, nüktedan ve söz ustalarına ilgi varmış. Bir güzel nükte bir makamın verilmesine sebep olurmuş, bir şakacı, bir latîfe ile bir makam ve mertebeye ulaşırmış. Çağımızda binlerce nükte ve latîfe söylesen ve yüz cilt kitap ortaya koysan devlet ileri gelenlerinin biri duyup dinlemez, bunun karşılığında da ihsan ve teşvik gelir diye kulak asmaz.* Çâkerî, Farsça'yı Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sine ve Zahir-i Fâryâbî'nin kasidelerine nazire yazacak kadar iyi bilmektedir. Çâkerî'nin Kanûnî Sultan Süleymân'a *Süleymânnâme* yazması, bu eserinde II. Bâyezîd'in şehit olduğunu söylemesi ve Yavuz Sultan Selim'e rahmet okumasından hareketle büyük ihtimalle Kanûnî Sultan Süleymân döneminde (1520-1566) vefat etmiştir. Buna göre Çâkerî sadece II. Bâyezîd dönemi şairi değil, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleymân dönemlerinin de şairidir.

Çâkerî Sinan Bey'in Eserleri

Mürüvvet sahibi ve mârifet ehli olan Çâkerî hem Türkçe hem de Farsça eserler kaleme almıştır. Çâkerî'nin eserlerini şöyle sıralayabiliriz. 1-*Divân*: Bu eserde iki kaside, bir tesdîs, iki tahmîs, üç mesnevî, bir murabba, bir mu'aşşer, bir kıta, dört müfred ve 133 gazel yer almaktadır. Bu eserdeki bazı şiirlerde II. Bâyezîd methedilmiştir. 2-*Yûsuf u Züleyhâ*: Bu mesnevî 4232 beyitten oluşmaktadır. Şehzâde Alemşâh'ın isteği üzerine yazılan bu eser mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün aruz kalıbıyla kaleme alınmıştır. Mollâ Câmî'nin aynı adlı eserine nazire olarak yazılan bu eser 900'da tamamlanmıştır. 3-*Süleymânnâme*: 511 beyitten oluşan bu mesnevi Kanûnî Sultan Süleymân'nın methi hakkındadır. Bu eser hakkında aşağıda detaylı bilgiler verilecektir. 4-*Leylâ vü Mecnûn*: Kaynaklarda adı zikredilen bu mesnevi günümüze ulaşmamıştır. 5-*Zahîr-i Fâyâbî'nin Kasidelerine Yazılan Nazîreler*: Sehî Bey'in zikrettiği bu şiirler günümüzde mevcut değildir. 6-*Farsça Şiirler*: Sehî Bey'in zikrettiği bu şiirler halen bulunamamıştır. 7-*Mecmualarda Bulunan Şiirleri*: Yaklaşık otuz mecmuada şiirleri olduğu söylenmiştir (Durmaz, 2012: 79-118; Aynur, 1999: 1-14; Sehî Bey, 1998: 87).

Çâkerî Sinan Bey'in Süleymânnâme'sinin Yazma Nüshası

Tespit ettiğimiz kadarıyla *Süleymânnâme*'nin sadece bir yazma nüshası vardır. Bu nüsha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Bu nüshanın hattı talik, varak sayısı 21, satır sayısı 13, demirbaş numarası FY951 ve ebadı 204x135/125x75 mm'dir. Nüshanın kâğıdı aharlı yoğun renkli, cildi kahverengi meşin kaplı mukavvadır. Nüsha şemseli ve zencireklidir. Unvanlar kırmızı ve lacivert renkli yazılmıştır. Nüshanın kâtibi ve istinsah tarihi belli değil, ancak nüsha büyük ihtimalle hicri onuncu yüzyılda yazılmıştır (Kaska, 2020: 72-99; Sübhânî & Aksu, 1374: 417).

Nüshanın Başı:

طبعم که گرفت در سخن هنگامه * بستاند ز پادشاه عالم جامه

Nüshanın Sonu:

بیا ای چاکری ختم سخن کن * دکی گوش دلت را سوی من کن

Çâkerî Sinan Bey'in Süleymânnâme'si

Çâkerî, *Süleymânnâme*'sini mesnevi tarzında, hezec bahrinin mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün vezniyle yazmıştır. Kanûnî Sultan Süleymân'ın methedildiği bu eserde 511 beyit yer almıştır. Eserde ikisi haşiyede olmak üzere toplam sekiz rubai bulunmaktadır. Bu rubailer eserin içine serpiştirilmiştir. Rubailerin kafiye düzeni a-a-b-a şeklindedir. Çâkerî bu eserini Fars edebiyatında en çok taklit edilen eserlerden biri olan Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sini örnek alarak yazmış ve kendisini

dönemin ikinci Firdevsî'si bilmiştir. Çâkerî, Gazneli Mahmud'un Firdevsî'ye *Şâhnâme* karşılığında vaad ettiği ödülü vermediğini, bunun üzerine Firdevsî'nin o diyarı terkedip, sultana hicivler yazdığını ifade etmiştir. Çâkerî'ye göre Gazneli Mahmud'un onca takdir, teşvik ve himayesine rağmen Firdevsî ona nankörlük etmiştir. Sultanlara hiciv söylemenin uygun olmadığını belirten Çâkerî, memdunun kendisine az ihsanda bulunsa bile onu incitmeyeceğini dile getirmiştir. Çâkerî eserinde Fatih Sultan Mehmed, Kanûnî Sultan Süleymân, Yavuz Sultan Selim ve II. Bâyezîd'in adlarını anmış, Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim'e rahmet okumuş ve II. Bâyezîd'in şehit olduğunu belirtmiştir. Nüktedân ve fazilet ehli olan Çâkerî eserinde birçok peygamberin ve İslam şehirlerinin adlarını yâd etmiştir.

Çâkerî, Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sini zikrederek eserin adının *Süleymânnâme* olduğunu ifade etmiştir:

طبعم که گرفت در سخن هنگامه * بستاند ز پادشاه عالم جامه
شهنامه فردوسی اگر شهرت یافت * این نسخه من بود سلیمان نامه

Mizacım söz söylemek noktasında hayhuy edince, âlem padişahından abayı aldı.

Eğer Firdevsî'nin Şâhnâme'si şöhet bulduysa, bu da benim nüsham Süleymânnâme'dir. (Çâkerî, nr. FY 951, vr.1b)

Çâkerî, Firdevsî, *Şâhnâme*, Gazneli Mahmud'dan bahsedip, bu asırdaki ikinci Firdevsî olduğunu iddia etmiştir:

اگر فردوسی از محمود غزنو * به عالم گشت شمع تیز پرتو
بآخر شمع خود را داد بر باد * بدان سرور زبان طعن بگشاد
ازو شه نامه گر ماند باقی * ثنای رستم و تعریف ساقی
نباشد نظم من زان نظم کمتر * مرا باشد صدفا پر ز گوهر
منم فردوسی ثانی درین عصر * که شهری باشم پر منظر و قصر
کتاب من بود شهری عظیمی * به تعریف شهنشاه کریمی
بود هر بیت من یک خانه خوب * درو معنی بصورت همست محبوب
کتاب من که تاب نم ندارد * ز معنی هیچ چیزی کم ندارد
اگر شه نامه نظم نازنین است * به ملک دین سلیمان نامه این است
اگر رخصت دهی ای شاه عالم * بدین دل خسته مجروح پر غم
به نظم آرام تمامی شرح جنگت * که چون قانون دین آمد به جنگت
به تاریخ چو بر بنم کمر را * به صرافان دهد لعل و گوهر را

Firdevsî, Gazneli Mahmud sayesinde âlemin keskin nuru olduysa da, Sonunda nurunu harap etti ve o önderi kınayan laflar etti.

Ondan Rüstem'ı öven ve sâkiyi tarif eden Şâhnâme geriye kaldı.

Benim nazmım o nazımdan az değil, çünkü benim mücevherle dolu sedeflerim var.

Bu asırda ikinci Firdevsî benim, çünkü ben birçok kasır ve köşk sahibi bir şehirim.

Benim kitabım cömertlik sahibi büyük padişahı tarif eden büyük bir şehirdir.

Her bir beytim güzel bir evdir, onda mana da mahbûb suretindedir.

Kitabımda koğuculuk fikri bulunmaz ve mana bakımından hiçbir eksiği bulunmaz.

Eğer Şâhnâme nazenin nazımsa, din mülkünde Süleymânnâme de öyledir. Ey âlem şahı, eğer izin verirsen, bu yorgun, yaralı ve keder dolu gönül ile Savaşının bütün şerhini nazım olarak beyan edeceğim, çünkü savaşınla dinin kanunu geldi.

Tarihinle kemerimi bağladığım için saraflara yakut ve mücevher nasip olacak. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 15a-b)

Çâkerî, Gazneli Mahmud'un Şâhnâme'ye karşılık Firdevsî'yi sınamak için vadettiği altının yarısını verdiğini ve buna karşılık Firdevsî'nin onu hicvedip, o diyarı terk ettiğini ifade etmiş ve Firdevsî'nin bu davranışının uygun olmadığını belirtmiştir:

به آخر نیمه زر داد او را * بدو تسلیم کرد آن آرزو را
برای آزمایش شه چنان کرد * که بیند حالت و کردار آن مرد
به آخر هجو کرد آن نازنین را * برفت و ترک داد آن سرزمین را
برای پول دنیا دل شکست او * به آخر دل شکسته رخت بست او
طریق عاشقان دین نه این است * حدیث کذب نبود اینچنین است
در انسان گوهری به از ادب نیست * طلب او را که بهتر زین طلب نیست
ادب را هر که حاصل کرد خو بست * ادب در دانه بحر قلوبست
شهان با لطف حق همراه باشند * از آن رو سایه الله باشند
دل شاهان دین آیینه باشد * مکن آزاریشان کز دین نباشد

Sonunda ona altının yarısını verdi ve o arzuyu ona teslim etti.

Şah o adamın hal ve davranışını ölçmek için böyle bir sınamaya tabi tuttu.

Sonunda o nazenini hicvetti ve gidip o diyarı terk etti.

O dünya parası için gönül kırdı ve sonunda üzgün bir şekilde gitmek zorunda kaldı.

Din aşıklarının yolu bu değildir. Anlattığım mevzu yalan değil böyledir.

İnsanda edepten daha iyi bir cevher yoktur ve onu talep etmekten daha iyi bir talep yoktur.

Edepten nasiplenene kimse iyidir. Edep kalpler deryasındaki inci tanesidir.

Şahlar Allah'ın lutfu ile birliktedir. O yüzden Allah'ın gölgesidirler.

Din şahlarının gönlü aynadır. Onları incitme yoksa din kalmaz. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 9a)

Çâkerî, Firdevsî'nin Şâhnâme'yi otuz yılda yazdığını, zorluklar çektiğini, Gazneli Mahmud'un ona otuz yıl boyunca ayrıcalıklar tanıdığını, nimet ve hilat verdiğini belirtmiştir:

ز فردوسی اگر شه نامه ماند * درین میدان ازو هنگامه ماند
به سی سال او اگر شه نامه گفت * به رنگ خاص حال عامه را گفت
اگر به رنج ببجد در سخن برد * به آخر ساخت رستم را خرگرد
بدو محمود غزنو حق بسی داشت * ورا نزد بزرگان او کسی داشت
بدو سی سال نعمت داد و خلعت * ز روی مهر آن خورشید طلعت
بهر بیتش اگر یک اشرفی گفت * دل چون غنچه اش زان نظم بشکفت

Firdevsî'den eğer Şâhnâme kaldıysa, bu meydanda ondan hayhuy kaldı.

Kendisi otuz yıl Şâhnâme söyledi ve seçkin bir renkle genelin halini beyan etti.

Bu eseri yazarken sayısız eziyetler çekti, ancak sonunda Rüstem'i güzel bir şekilde ortaya çıkardı.

Gazneli Mahmud ona birçok ayrıcalık tanıdı. Ona devlet büyükleri arasında yer verdi.

Sevgi üzere o güneş çehrelisi ona otuz yıl boyunca nimet ve hilat verdi.

Her bir beytine bir eşref söyleyince, gönül gonca gibi o nazımdan dolayı açtı.
(Çâkerî, nr. FY 951, vr. 8a-b)

Çâkerî, *Süleymânnâme*'yi yazmadan önce birçok kitaba nazar ettiğini ve Firdevsî'nin Bîcen, Kāvūs ve Rüstem için bir kitap yazdığını söylemiştir:

کتاب نظم را یک یک بدیدم * به معنی بیحد و اندک بدیدم
شد معلوم شرح هر کتابی * سیر را ساختم زان انتخابی
برای لیلی و مجنون و فرهاد * سخن بسیار گفتند از ره داد
برای بیجن و کاوس و رستم * کتاب ساخت فردوسی به عالم

Nazım olarak yazılan kitapları tek tek gördüm, az ve çok manalara nazar ettim.

Her bir kitabın şerhi açıklığa kavuştu ve onlara nazar ederek birini seçtim.

Adalet üzere Leyla, Mecnûn ve Ferhâd için çok söz söylenmiş.

Firdevsî, Bîcen, Kāvūs ve Rüstem için bu âlemde bir kitap yazmış.

(Çâkerî, nr. FY 951, vr. 15a)

Çâkerî, *Süleymânnâme*'de söz mahbubunun kendisine yüz çevirdiği için otuz yıl acı çektiğini, herkesin inci gibi olan sözün kıymetini bilmediğini, zahmetsiz aşkta sözün bir hazine olduğunu ifade etmiştir:

سخن گنجی بود در عشق بی رنج * ولی بی رنج نتوان یافتن گنج
کنون سی سال شد تا می کشم درد * که محبوب سخن رو سوی من کرد
ز فکر این دم رمید از چشم من خواب * رخ من زرد شد مانند مهتاب
همه کس شب بخواب ناز تا روز * مرا همدم بود آه جگر سوز
نداند هر کسی قدر سخن در * سخن دان در صدف باشد چو گوهر
سخن آمد کلام پاک دینان * که باشد سرو باغ نازنینان

Zahmetsiz aşkta söz bir hazinedir, ancak zahmet olmadan da hazine bulunmaz.

Tam otuz yıldır acı çekiyorum, çünkü söz mahbubu bana yüzünü çevirdi.

Bu nidayı düşünmekten dolayı gözümünden uyku kaçtı, yüzüm mehtab gibi sarardı.

Herkes gece sabaha kadar nazlıca uyudu, ancak ciğer yakan ah hep benimle birlikteydi.

Herkes inci gibi olan sözün kıymetini bilmez, çünkü söz ustası mücevher gibi sedeftedir.

Söz dindarların pak kalamıdır ve nazenin olanların bahçesinin selvisidir.

(Çâkerî, nr. FY 951, vr. 14b)

Süleymânnâme'de Çâkerî mahlası yedi beyitte zikredilmiştir:

به مدحش چاکری را قوتی بخش * کزو ماند به لوح این جهان نقش
بیا ای چاکری تا راز گویم * به حق راز دل خود باز گویم
بیا بیارای چاکری هر چیز داری * که باشد در سخن نامی برای
بیادش چاکری زان جان فشاند * که باشد یادگاری زو بماند
ترا عالم شد ای سلطان دعا گو * مثال چاکری از جان دعا گو
بیا ای چاکری ختم سخن کن * دمی گوش دلت را سوی من کن

Onu methetmek için Çâkerî'ye kuvvet bağışla, çünkü ondan bu dünya levhasına bir nakış kalacak.

Gel ey Çâkerî, sana bir sır söyleyeyim, hak adına kendi gönlümün sırrını söyleyeyim.

Gel ey Çâkerî, neyin varsa getir de söz üstadlığı noktasında namın olsun.

Çâkerî kendisinden bir yadigâr kalsın diye onun hatırına canını feda eder.

Ey sultan, sana âlem dua etmektedir ve Çâkerî gibi candan dua etmektedir.

Ey Çâkerî gel, sözü niyahayete erdir ve bir lahza gönül kulağını bana doğru uzat. (Çâkerî, nr. FY 951, vr.4b, 7a, 9b, 12a, 16a, 21a)

Çâkerî kendisini *Süleymânnâme*'de bazen açıkça bazen de dolaylı yoldan tarif etmiştir:

منم آن طوطی تعلیم دیده * بر آیینہ مقابل آرمیده
سخن آموخته ز استاد معنی * ز آیینہ گرفته داد معنی
منم مرغی هوادار سلیمان * دلم شد صید گلزار سلیمان
من آن مرغم که جا در دام دارم * ولی عنقای معنی نام دارم

Benim talim gören ve ayna karşısında dinlenen o papağan

Benim mana üstadından söz öğrenen ve aynadan adaletin manasını bulan

Benim Süleymân'ın taraftarı olan kuş, gönlüm Süleymân'ın gülbahçesinin avı oldu.

Benim tuzakta olan kuş, ancak anka misali namım var. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 20a-20b)

Çâkerî, *Süleymânnâme*'de kimi zaman öğütler de vermiştir:

چو خاک افتاده در راه ادب باش * طلب خوبست دایم در طلب باش
چو خاکت باد خواهد بردباری * ز خود بر هیچ دل منشان غباری
چنان تخمی بکار ای مردباری * که ماند از تو نیکو یادگاری
چو ابراهیم در دین بت شکن باش * مثال آب حیوان پاک تن باش

Edep yolunda yerli yerinde duran toprak gibi ol, talep iyidir, daima talep yolunda ol.

Toprağın sabırla rüzgâra karışacağı için hiç bir gönüle kendinden bir toz kondurma.

Ey cesur insan, öyle bir tohum ek ki sende iyilik yadigâr kalsın.

İbrahim gibi dinde put kırıcı ol ve abıhayat gibi pak tenli ol. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 3b, 13a-b)

Çâkerî kaba kuvvet kullanmadan her şeyin sözle anlatmanın mümkün olduğunu ifade etmiştir:

بیندازم حریفان را به گشتی * به نرمی نه بتندی و درشتی
سخن گویا بود دعوی چه حاجت * نمایم شرح ملک و تخت و تاجت
قوت دل و جان اهل معنی سخن است * آنکس سخن سنج بود جان منست
از شمع سخن هر آن که نور دارد * از روی خرد چراغ هر انجمن است

Rakiplerle hiddet ve kabalıkla değil de yumuşak bir şekilde güreşirim.

Söz söyleyen için kavgaya ne gerek var, sadece mülk, taht ve tacını şerh ederim.

Mana ehlinin can ve gönül kuvveti sözdür. Kim ölçülü söz söylese o canımdır.

Söz lambasından her kim nur sahibiyse, idrak noktasında her meclisin kandilidir.

(Çâkerî, nr. FY 951, vr. 16a)

Çâkerî, Kanûnî Sultan Süleymân'ı imanının nuru ve din eyvanının sultanı bilmiş ve Allah'tan onun için talepte bulunmuştur:

شه ایوان دین سلطان سلیمان * جهان پروانه و او شمع ایمان
چو باشد در ره دین شمع ایمان * چراغ دولت سلطان سلیمان
چو دادی تخت و تاج و عدل و دادش * خداوندا بده کام و مرادش
الهی حافظش گردان کلامت * مکن کم از سرش لطف تمامت
دل پر نور او را شادمان دار * جهان تا هست او را در جهان دار

Din eyvanının sultanı, cihanın pervanesi ve imanının nuru Sultan Süleymân'dır.

Sultan Süleymân'ın devletinin lambası din yolunda iman nurudur.

Allah'im madem ona taht, tac, adalet ve kanun verdin, murad ve arzunu yerine getir.

*Allah'ım kelâmınla onu muhafaza et, onun başından kâmil lutfunu eksik etme.
Onun nur dolu gönlünü mutlu et ve cihan var olduğu sürece onu cihanda tut.*
(Çâkerî, nr. FY 951, vr.19b, 21a)

Çâkerî, Kanûnî Sultan Süleymân'ın hem önder hem de zamanın sultanı olduğunu belirtmiş ve Allah'tan onun gönül parlatan ışığının sürekli âlemde bulunmasını istemiştir:

زهی سرور زهی سلطان ایام * که روشن از رخت شد شمع اسلام
الهی باشد این شمع دل افروز * به عالم تا بود چرخ و شب و روز
خداوند به نور ذات پاکت * به عرش و کرسی و آیات پاکت

*Hem önder hem de zamanın sultanısın, çünkü yüzünden İslam nuru parlamakta.
Allah'ım gönül parlatan bu ışık gökyüzü, gece ve gündüz olduğu sürece âlemde bulunsun.*

Allah'ım zatının pak nuru hatırına, arş, taht ve pak ayetlerin hatırına (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 18b-19a)

Çâkerî eserinde Kanûnî Sultan Süleymân'ı Nûşîrevân, Zâl oğlu Rüstem ve Efrâsyâb ile kıyaslamış ve birçok salikin ona dua ettiğini ifade etmiştir:

اگر نوشیروان عدل تو دیدی * به دم زنجیر عدلش را بریدی
بجنگت صد چو رستم زال باشد * هر انکس کین نگوید لال باشد
چه غم از رستم و افراسیابت * که عالم را گرفته آفتابت
توی سلطان صالح در ممالک * دعاگوی تو شد بسیار سالک

*Eğer Nûşîrevân adaletini görseydi, nefesle adaletinin zincirini keserdi.
Zâl oğlu Rüstem gibi yüz kişi seninle savaşsa, bunu dile getirmeyen kimse lal olur.*

*Rüstem ve Efrâsyâb'tan ne kederin olur, çünkü güneşin âlemi kapladı.
Memlekete sensin salih sultan, birçok salık sana duacıdır.* (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 18b)

Çâkerî'ye göre Sultan Süleymân gündüz, mum, aydınlık, din şehrinin velayeti ve âlemi aydınlatan güneştir:

تو روزی و شدت خورشید رایت * گرفتی شهر دین را با ولایت
تو ماهی و دگر با همچو کوكب * توی روز و بود غیر تو چون شب
تو آن مهری که عالم را بگیری * تمامی ماه من بدر منیری
تو شمعی و جهان پروانه تو * حریمی کعبه آمد خانه تو
بود شاه مدینه از تو آگاه * که حامی گشته در دینش ای شاه

*Sen gündüzsün ve güneş senin düşüncendir, din şehrini velayetle tutmuşsun.
Sen aysın ve başkası yıldız gibidir, sen gündüzsün senden gayrisi aynı gecedir.
Sen âlemi aydınlatan güneşsin ve bütün ayımı nurlandıran aydınlıksın.
Sen bir mumsun ve cihan senin pervanendir, kutsal Kâbe senin evindir.
Ey şah, Medine şahı senin onun dinini himaye ettiğinden haberdardır.* (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 18a)

Çâkerî'ye göre Kanûnî Sultan Süleymân, İslam ülkesinin şahıdır ve Kâbe'nin ışığı onun sayesinde aydınlıktır:

سليمان آنکسی را نام باشد * که شاه کشور اسلام باشد
چراغ کعبه روشن از جمالش * جهان شد قانع از عدل و جلالش
به روم او از همه تعظیم یابد * به کعبه جای ابراهیم یابد

*Kimin adı Süleymân ise odur İslam ülkesinin şahı.
Kâbe'nin ışığı cemali sayesinde aydınlıktır, cihan adalet ve celali sayesinde kanaat etmekte.*

Rum'da herkes ona saygı göstermekte ve Kâbe'de Hz. İbrahim gibi ağırlandmakta. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 12a)

Çâkerî, Allah'tan Kanûnî Sultan Süleymân'ı her türlü kötülükten muhafaza etmesini talep etmiştir:

به لطف خود نگه دارش الهی * کزو باشد سریر پادشاهی
قد او سرو باغ عدل و دادست * جهان را عدل و داد او مرادست
الهی روح بابش شاد باشد * دلش از بند غم آزاد باشد
الهی یادگارش را نگه دار * چو شب روی عدویش را سیه دار
الهی تا شب و روز و فلک هست * نگه دارش ز شر دهر هوست
بده حاجات ابراهیم او را * نگه دار از خلل اقلیم او را
الهی جمله را باشی نگه دار * تمامی را مطیع پادشاه دار
عدویش را به آفت مبتلا ساز * به تیغ کین سر خصمش جدا ساز

Allah'ım lutfunla onu koru, ondandır padişahlık tahtı.

Onun boyu adalet ve kanun bahçesinin selvisidir. Cihana onun adalet ve hakkaniyeti gereklidir.

Allah'ım babasının ruhu şâd olsun, gönlü keder ipinden âzâd olsun.

Allah'ım hatırasını muhafaza et, onun düşmanının yüzünü gece gibi siyahlaştır.

Allah'ım gece, gündüz ve felek var oldukça, onu koru ve zamanın şerrinde muhafaza et.

Ona İbrahim'in istediklerini ver, onun ülkesini bozgunculuktan muhafaza et.

Allah'ım herkesi koru ve herkesi padişaha itaatli kıl.

Onun düşmanını afete müptela et, düşmanlık kılıcıyla onun düşmanının başını ayır. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 4b, 12a)

Çâkerî, *Süleymânâme*'de Kanûnî Sultan Süleymân'ın taht ve tacını methetmiş ve onu Yavuz Sultan Selim'e benzetmiştir:

از آن رو پایه قدرتش عظیمست * که ذات و طبع آن سلطان سلیمیت
الهی خیر گردان ختم کارش * چو کردی لطف خود پیوسته بارش
زهی تخت و زهی تاج سلیمان * که عالم گشت محتاج سلیمان

Bu yüzden onun kudretinin temeli büyüktür, zat ve tabiatı Sultan Selim gibidir.

Allah'ım ona lutfunu sürekli bağışla ve işinin sonunu hayırlı kıl.

Yaşasın Süleymân'ının tahtı ve tacı, çünkü âlem Süleymân'a muhtaçtır. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 4a, 14b)

Çâkerî'ye göre Sultan Süleymân yedi iklimin şahı, Allah'ın gölgesi, dinin güneşi, yeryüzünün önderi, İslam ülkesinin nuru ve benzersiz incidir:

در مدحت آن که شان او هست عظیم * سلطان زمان پادشاه هفت اقلیم
تو ظل الله و خورشید دینی * از انرو سرور روی زمینی
شها در کشور اسلام نوری * ترا لایق بود صاحب ظهوری
ز لطف ایزد ای دُر یگانه * به هفت اقلیم شد حکمت روانه
توی امروز در دین سرور خلق * مبدا سایه ات کم از سر خلق
شه هند و حبش از جان غلامت * نمی دانم قبول افتد کدامت

Ey zamanın sultanı ve yedi iklimin padişahı seni ancak şanı yüce kimse metheder.

Sen Allah'ın gölgesi ve dinin güneşisin, ayrıca yeryüzünün önderisin.

Ey şah, İslam ülkesinde nursun, zuhûr sahibi olmak sana layıktır.

Ey benzersiz inci Allah'ın lutfuyla yedi iklime hükmün geçti.

Sensi bugün dinde halkın önderi, gölgen halkın başından eksik olmasın.

Habeş ve Hind şahı candan hizmetkârındır, hangisinin sana makbul olduğunu bilmiyorum. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 19b, 17a-17b)

Çâkerî eserinin sonunda yine Sultan Süleymân'a övgüde bulunmuş ve birçok vasfını methetmiştir:

سلیمان آنکه شهپاز یقین است * زبان داننده مرغان دین است
 شه سیمرخ قاف عدل و دادست * که بر او باب عالم حق گشادست
 بود پر نور حق پیرایه او * همای دین بزیار سایه او
 چراغ عارض او نور دینست * بدین معنی شه روی زمینست
 گرفته صیت عدل او جهان را * ازو قوت رسیده راستان را
 رسیده خیر او بر خلق عالم * از آن رو داده حقش ملک و خاتم
 بود او خاتم شاهان این عصر * جز او نبود کسی سلطان این عصر
 شکار او چو وحش و طیر باشد * الهی ختم کارش خیر باشد
 جهان داری چو او عالم ندیده * بلی چشم فلک آن هم ندیده
 شفاعت خواه او زان رو نبی گشت * که دین مصطفی ازوی قوی گشت

Süleymân kuşkusuz şahbazdır, din kuşlarının dilini bilendir.

Adalet sahibi kaf dağındaki simurgun şahıdır ve ona hak âleminin kapısı açıktır.

Hak nurunun kanadı onun süsüdür ve din kuşu onun gölgesi altındadır.

Onun yüzünün ışığı dinin nurudur, bu manayla yeryüzünün şahıdır.

Cihanda onun adaletinin şöhreti yankılandı ve dürüstler ondan kuvvet buldu.

Âlem halkına ondan hayır ulaştı, o yüzden Allah ona mülk ve mühür verdi.

O bu asır şahlarının sonuncusudur, ondan başkası bu asrın sultanı değildir.

Allah'ın onun avı vahşi hayvan ve kuş olsun ve işinin nihyeti hayrolsun.

Âlem onun gibi bir sultan görmedi. Evet, feleğin gözü de görmedi.

Onun şefaât isteğine Peygamber cevap verdi, çünkü Mustafa'nın dini ondan kaviletti. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 20b)

Çâkerî, Kanûnî Sultan Süleymân'ın namaz ve ibadetine de değinmiştir:

نهان شبها چو در طاعت در آید * مثال گل رخ سرخش برآید
 به طاعت همچو شمعی بر فروزد * ز شب نصفی بُرد بر روز دوزد
 چو سر در سجده ماند راز گوید * به حق راز دل خود باز گوید
 چو برخیزد ز سجده بر سر پا * مثال سرو شاه عالم آرا
 نماز خویش را چون ختم سازد * به ذکر و طاعتش سر بر فرازد
 ترا حق داده دولت بهر طاعت * به امر او بکن دایم اطاعت

Geceleri gizlice ibadet edince, gül gibi yüzü kıpkırmızı olur.

İbadetle bir mum gibi ışık verir, gece yarısı olunca, gündüz gibi doğar.

Başını secdeye koyup, sırrını söyler. Allah'a kendi gönül sırrını tekrar tekrar söyler.

Secdeden ayağa kalkınca selvi gibi dünyayı süsler.

Namazını bitirince zikir ve ibadet ile meşgul olur. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 3a-b)

Çâkerî, *Süleymânnâme*'de birçok beyitte Süleymân adını zikretmiştir:

به حکمش وحش و طیر و انس و جان گشت * بدین حکم او سلیمان زمان گشت
 سلیمان را از آنرو او وکیلست * که در دین صاحب خوان خلیلست
 سلیمان ویش به میدان داد داده * یکایک تخت جان بر باد داده
 نشسته بر سر تخت شهادت * گرفته از سلیمان این سعادت
 ایا ای خاتم تخت رسالت * سلیمان یافت از اسم تو حالت
 سلیمانی کسی یابد ز الله * که موری را نرنجاند درین راه

Onun hükmü altında yabani hayvanlar, kuşlar, insanlar ve cinler var, bu vesileyle o zamanın Süleymân'ıdır.

Süleymân'a o vekil olduğu için dinde Halîl sofrasına sahiptir.

Süleymân onu adalet meydanına verdi ve birbir can tahtını yele verdi.

Şehadet tahtının başına oturmuş ve Süleymân'dan bu saadeti almış.

Ey risalet tahtının sonucusu, Süleymân senin isminden mi buldu vaziyeti?

Allah'tan Süleymân vasfını bulan kimse bu yolda bir karıncayı bile incitmez.

(Çâkerî, nr. FY 951, vr. 1b, 6a-b, 8b, 9a-b, 18a)

Çâkerî, Yavuz Sultan Selîm'e rahmet okumuş ve onu kerem bahçesinin gülü, selîm mizaçlı ve büyük bilgin bilmiştir:

دُر بحرش که در هیبت عظیم است * گل باغ کرم سلطان سلیم است

بسی عالم بود ذات عظیمش * که رحمت باد بر طبع سلیمش

یکی سروی درین بستان ازو ماند * که داد از لشکر کفار بستاند

Denizinin incisi heybet noktasında azîmdir ve kerem bahçesinin gülü Sultan Selim'dir.

Selîm mizacına Allah rahmet etsin, azîm zatı çok bilgindi.

Bu bostanda küffar ordusundan feryadı almak için ondan bir selvi kaldı. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 17a)

Çâkerî eserinde Fatih Sultan Mehmed'i yâd ettikten sonra Sultan II. Bâyezîd'in veli ve şehit sultan olduğunu ifade etmiştir:

بود سلطان محمد باب بابش * که شد از مهر برج آفتابش

خدا رحمت کند آن پاک دین را * که او آباد کرد این سرزمین را

دُر بحرش که سلطان بایزیدست * یقین باشد که او شاه شهیدست

ولی بودست آن صاحب کرامت * بود او آهوی دشت قیامت

Sultan Mehmed onun sarayının kapısıydı, sevgiden onun güneşinin burcu oldu.

Allah o pak din sahibine rahmet etsin, bu memleketi o âbâd etti.

Onun denizinin incisi Sultan Bâyezîd'dir ve kuşkusuz ki o şehit şahıdır.

O keramet sahibi bir veliydi ve kıyamet ovasındaki ceylandı. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 16b)

Çâkerî, *Süleymânâme*'yi yazdığı dönemde şehzade olan II. Selim'i methetmiştir:

به تخت خویش دارد جار پایه * به غیر از چار پایه باز سایه

به اول پایه ذات او عظیمست * که آن در را صدف شاه سلیم است

بود از برج عثمان ماه قدرتش * تمامی نور باشد عکس بدرش

خداوندا دهی عمر درازش * که باشد همدم شاه ایازش

چراغ عمر او را زنده داری * به عدل دولتش پاینده داری

Onun tahtının dört sütunu var, dört sütundan başka gölgesi var.

İlk sütun zatı büyük ve sedefteki inci misali olan Şah Selim'dir.

Kudretinin ayı Osman burcundadır ve bütün nur kapısından yansır.

Allah'ım ona uzun ömür ver de şah Ayaz'a dost olsun.

Onun ömrünün lambasını hayatta tut ve adalet ile devletini ebedi kıl. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 6b, 7a)

Çâkerî birçok klasik dönem şairi gibi eserinin çoğu yerinde Allah'ın vasıflarını zikretmiştir:

خدایا هستی و بودی و باشی * نهان از دیده در کونین فاشی

نهانی از نظرها و عیانی * نداری جسم و جان یا رب چه جانی

دل هر مرده دل شد زنده از تو * همه اشیا بود شرمنده از تو

توی بود و همه نابود باشد * بلی نابود هم از بود باشد

کسی کو با خدا باشد بهر نام * شود سلطان دار الملک اسلام
فلک را بی ستون بر پای داری * نداری جا و هر جا جای داری

*Allah'im varsın, vardın ve var olacaksın, gözden saklı iki âlemde aşikârsın.
Nazarlardan ve gözlerden gizlisin. Ya rab nasıl bir cansın, cisim ve canın yok.
Her ölünün gönlü senden hayat bulmakta, bütün eşya senden utanmakta.
Sensin var olan ve her şey yok olacak. Evet, yok bile var olandan olacak.
Kim Allah ile her ad üzere birlikte olursa, İslâm mülkünün sultanı olur.
Feleği sütun olmadan ayakta tutuyorsun, bir yerin yok ve her yerde yerin var.*
(Çâkerî, nr. FY 951, vr. 5a)

Çâkerî, eserinde Peygamberimiz'i de övgüyle methetmiştir:

سخن پاکست و باشد لایق پاک * خوش آن ممدوح کو شد شاه لولاک
خدا او را به قرآن مدح فرمود * که نامش مصطفی گردید و محمود
ز مدح غیر او کس را چه حاصل * که شد مهرش چراغ خلوت دل
چو گفتم مدح او از روی حالت * برای خاطر صدر رسالت
محمد بهترین خلق عالم * که شد عالم به ذات او مسلم

Pak sözlüdür ve paklığa layıktır. Ne mutlu! O övülen "sen olmasaydın" hitabının şahıdır.

*Allah onu Kur'ân'da methetti ve adını Mustafa ve Mahmûd olarak yâd etti.
Ondan başkasını methetmek kime ne fayda sağlar, sevgisi gönül halvetinin lambasıdır.*

Muhammed âlemin en müteber varlığıdır, çünkü âlem onun zatı sayesinde elverişli hale geldi. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 15a-b)

Çâkerî eserinde Hz. Âdem, Hz. Şuayib, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Mustafa gibi peygamber adları ile Mısır, Şam ve Yesrib gibi şehir adlarını yâd etmiştir:

به درویشان مصر و شام و یثرب * به شمع روشن عبدالمطلب
به حق آدم و شیث پیمبر * به ایوب و به نوح پاک گوهر
به حق موسی آن شایسته طور * کلیم الله آن خورشید شهور
به شوق عیسی آن دمساز مریم * که از وی مرده می شد زنده در دم
به حق این همه پاکان با حال * به نور مصطفی آن شاه اقبال
چو ابراهیم بود او بت شکن گشت * به اسلام آمد و دور از وطن گشت

*Mısır, Şam ve Yesrib dervişleri ile Abdülmütalib'in yanan kandili adına
Hz. Âdem ve Hz. Şuayib peygamber hakkına, Hz. Eyûb ve temiz cevherli Hz. Nûh
hatırına*

*Tûr'a layık olan ve Kelimullâh olduğuna güneşin şahitlik ettiği Hz. Musa'nın
hatırına*

*Bir nefesiyle ölünün dirildiği Meryem'in arkadaşı Hz. İsa'nın arzusu hatırına
Bütün bu pakların hatırına ve ikbal şahı Hz. Mustafa'nın nuru hatırına.*

Hz. İbrahim gibi putları kırdı, İslâm'a yöneldi ve vatandan ayrı düştü. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 19a, 6b)

Çâkerî gönüle bir mevzu anlatacağını söyleyip, Şîrîn, Ferhâd, Hüsrev, Leyla ve Mecnûn gibi birçok kimsenin adını zikretmiştir:

دلا دارم حدیثی با تو گویم * مگر دان روی دل از گفت و گویم
ز من بشنو سخن چون گوش داری * مکن تلخی چو بر لب نوش داری
اگر فرهاد شیرین کار باشی * چو خسرو قابل دیدار باشی
حدیث لیلی و مجنون رها کن * نه بیگانه میل آشنا کن
دو روزی کز حیات عمر شادی * طلب کن در ره ایام هادی
رهت دورست و منزل بس خطرناک * قدم را با ادب نه بر سر خاک

سر پاکان درین خاک اوفتاده * درو بس تشنه غمناک اوفتاده

Ey gönül sana bir hadise anlatacağım, ancak sadece gönülden konuştuğumu bil. Kulak misafiri isen sözü benden dinle, dudağında içecek varken taşkınlık etme. İşin Şîrin'in Ferhad'ıysa, Hüsrev gibi gözü pek olursun. Mecnûn ve Leyla'nın olayını bırak, yabancıya değil de aşınaya meyilet. Madem ömür hayatından sadece iki gün mutlusun, doğru yolu göstereni talep et. Yolun uzun ve menzilin çok tehlikelidir. Toprağın üzerine edeple ayağını bas. Temizlerin başları bu toprağa düştü ve bu toprakta birçok susuz kederli düştü. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 13b)

Çâkerî *Süleymânâme*'de İskender, Yecûc, Hz. Musa, Hz. İbrahim, Nemrûd, Kâbe, Safa, Merve, Hz. Ahmed, Rum gibi isimleri yâd etmiştir:

سکندروار سدّ عدل را بست * ازو یاجوج دین را قلب بشکست
چو بر قصرش بر آید شاه مشهور * ندا آید که موسی رفت بر طور
خداوند از لطف نار نمرود * گلستان شد بر ابراهیم بی دود
اگر خواهی صفایی مرو را جو * خبر از کعبه گوید منزل او
خداوند به تخت و تاج احمد * به حق پایه معراج احمد
به شاه روم بخشی کشور روز * کنی چون اقتابش عالم افروز

İskender gibi adalet seddini bağladı ve ondan din Yecûc'unun kalbi kırıldı. Meşhur şah kasrına gelince, Musa'nın Tûr'a gittiği nidâsı gelir. Allah'ım, lutfundan Nemrûd'un ateşi İbrahim için dumansız gülistan oldu. Eğer Merve'nin Safâ'sını aramak istiyorsan, onun menzili Kâbe'den haber verir. Allah'ım Ahmed'in taht ve tacının hürmetine ve Ahmed'in Mirâca çıkması hakkına Rum şahına gündüz ülke bağışlarsın ve onun güneşini dünyaya ışık saçan yaparsın. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 2a, 3a, 3b, 4a, 6a)

Çâkerî eserinde Allah'tan kendisi için birçok istekte bulunmuştur:

الهی ساز توفیق رقیم * بیرون آور ز دریای عمیق
روان کن کشتیم بر روی آبی * که هر سر گشته در بحرش حبایی
رسان خضری به سر و قتم در این راه * که باشد از حیات عمر آگاه
در آور صید معنی را به دامن * ز جام عمر حاصل ساز کام
سرم را از هوای عشق پر ساز * ز بحر معینم هر قطره در ساز
بده بستان نظم را نسیمی * به طور من نما راه کلیمی
به دستان عندلیب شوق سازم * بگردن همچو قمری طوق سازم

Allah'ım inayetini nasip et ve derin denizden dışarı çıkar beni. Su üstünde gemimi yürüt, çünkü denizinde her avare bir kabarcıktır. Bu yolda tam zamanında yanı başıma bir Hızır gönder de ömür hayatından haberdar olsun. Mana avını tuzağımdan dışarı çıkar, ömür kadehinden muradımı uygun hale getir. Başımı aşk hevesiyle doldur, mana denizimden her katreyi elverişli hale getir. Nazım bostanıma bir esinti nasip et, Tûr dağıma Kelîmî'nin yolunu göster. Bülbülün elleriyle beni şevke getir ve kumru gibi boynuma bir gerdanlık geçir. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 16a-b)

Çâkerî eserinde kıyamet günü olacak olaylara da değinmiştir:

که چون روز قیامت رو نماید * خروش از عالم بالا بر آید
شود دریا و کوه و دشت یک سان * نماند در تن یک جانور جان
در آن دم جبریل از عرش آید * ز عرش او بر سر این فرش آید

رود او بر سر قبر محمد * دهد او بر نبی صلوات بید
به دم بشکافت آن قبر مبارک * نبی آید بیرون تاجی بتارک

Kıyamet günü Allah yüzünü gösterince yukarı âlemden bir gürültü gelir.

Deniz, dağ, ova bir olur, hiçbir canlının teninde can kalmaz.

O an Cebrail arştan gelir. Cebrail arştan bu yaygı üzerine iner.

Muhammed (s.a.v)'in kabrinin başına gider ve Peygamber'e sayısız salavat getirir.

Nefes ile o mübarek kabri karar ve Peygamber azametiyle dışarı çıkar. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 10a-b)

Çâkerî, *Süleymânâme*'de şahın izin vermesi halinde ona layık bir kitabı nazım olarak yazacağını ifade edip, şairlik noktasındaki maharetini ifade etmiştir:

اگر شاهم دهد رخصت درین راه * به نظم آرم کتاب لایق شاه
گلستان سخن را زیب بندم * بجویم مرهمی چون دردمند
ز بحر طبع گوهرها برآرم * بصرافان راه دین سپارم
چو آگاهم من از خضر معانی * سخن را بخشم آب زندگانی

Eğer şahım bu yolda ruhsat verirse, şaha layık bir kitabı nazım olarak yazarım.

Söz gülistanını süslerim ve dertli olduğumdan bir merhem ararım.

Mizaç denizinden mücevherler çıkarırım, din yolunun saraflarına emanet ederim.

Manalar Hızır'ından haberdar olduğumdan söze abıhayat bağışlarım. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 9b)

Çâkerî, *Süleymân* tarihini nazım olarak kaleme almak için Allah'tan Kânunî Sultan *Süleymân*'ın lambasından kendisine iman nuru bağışlamasını istemiştir:

به من ده از چراغش نور ایمان * که سازم نظم تاریخ سلیمان
چه حد من که مدح او بگویم * مگر همت از آن سرور بجویم

Onun lambasından bana iman nuru ver de Süleymân tarihini nazım olarak beyan edeyim.

Ne haddime ki onu methedeyim, sadece o önderden himmet arıyorum. (Çâkerî, nr. FY 951, vr. 8b)

Çâkerî birçok şair gibi sultan ile sefere katılmış ve savaş ortamını eserinde dile getirmiştir:

مثال رعد گردیده خروشان * بسان قطره در دریای جوشان
کشیده شبه چون اسب دونه * کمان آسا خدنگ کین فکنده
تفنگ و توپ ایشان گشته ریزان * مثال قطره در دریا گریزان
سبه کرده هوا چون روی دشمن * نهاده روی را بر سوی دشمن

Gök gürültüsü gibi gürledi ve denizdeki katre gibi coştı.

Koşan at gibi kişnedi ve akçakavak yayı gibi fırladı.

Onların tüfenk ve topu döküldü ve katre misali denizde kaçtılar.

Düşmanın yüzü gibi havayı karartmış ve düşmana doğru yüzünü çevirmişti.

(Çâkerî, nr. FY 951, vr. 7b)

Çâkerî eserinde bir ara zelil ve hakir düştüğünü ve rahatlık görmediğini beyan etmiştir:

ذلیل افتاده ام در جنگ آفت * به چشم مردمانم بد قیافت
ز چشم خویشتن نوری ندیدم * درین ماتم سرا سوری ندیدم
منی مفلس ندارم هیچ در کف * به غیر از سینه سوزان پر تف

Afet savaşında zelil düştüm, insanların gözünde kötü düştüm.

*Kendi gözümden bir nur görmedim, bu matem evinde bir rahatlık görmedim
Müflisim ve elimde tükürük dolu yakıcı sinelerden başka hiçbir şey yok.* (Çâkerî,
nr. FY 951, vr. 13b)

Süleymânnâme'nin Farsça Metni

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan *Süleymânnâme*'nin yazma nüshası (FY 951) esas alınarak aşağıdaki Farsça metin ilk defa yazılmıştır. 511 beyitten oluşan bu mesnevide sekiz rubai yer almıştır.

[1/ب] طبعم که گرفت در سخن هنگامه * بستاند ز پادشاه عالم جامه
شهنامه فردوسی اگر شهرت یافت * این نسخه من بود سلیمان نامه
الهی باد را فرمان تو دادی * که بر تخت سلیمان گشت هادی
روانش ساختی هر سو به اطراف * که چون خورشید گیرد قاف تا قاف
به حکمش وحش و طیر و انس و جان گشت * بدین حکم او سلیمان زمان گشت
به اسم خاتمش مشهور کردی * ازو آشوب عالم دور کردی
سلیمانی که صیدش وحش و طیرست * به قتل دشمنان دایم بسیرست
ز عزت داده جاهی عظیمش * ز بسم الله الرحمن الرحیمش
کلام الله شد هیکل برایش * بود اوراد اهل دین دعایش
کسی کز یاد او یکدم زبان بست * شکی نبود که دولت رفتش از دست
چو آن خورشید ظل الله باشد * به یاد حق دلش آگاه باشد
بود در کشور ایمان کریمی * به اصل خویشتن ذات سلیمی
[2/أ] حریم کعبه ازوی بیت معمور * گرفته عالم از مهر رخس نور
بو بطحا و یثرب منزل او * از آن شد کعبه جانها دل او
نظر دارد بدو صد رسالت * که رویش هست بدر اوج حالت
چو دین مصطفی ازوی قوی گشت * سزاوار سریری خسروی گشت
سکندر وار سدّ عدل را بست * ازو یاجوج دین را قلب بشکست
دل دشمن زو همش آب گشته * عدو از بیم او سیماب گشته
بود از قصر جاهش بدر خشتی * نمایان در نظرها چون بهشتی
بهر حاجت سرایش بیت معمور * الهی چشم آفت زو بود دور
گلستانش که چون باغ بهشتست * ز آب رحمت آن منزل سرشتست
هزاران سرو در هر گوشه او * مثال خرمنی هر خوشه او
گل او سرخ رو گردیده از بخت * گرفته چون سلیمان جای بر تخت
ازو برخواسته پیوسته هی هی * هزاران بنده آزادخ در وی
ز سبزه فرش او مانند گردون * غلامان کرد او بار وی گلگون
[2/ب] حیات خضر در جویش روانه * کشیده نعرهای عاشقانه
جهان را زندگی باشد ز آیش * کله افکنده بر گردون حبایش
به پای سرو چون زنجیر گشته * دروماهی بسی نخجیر گشته
ز هی آب حیات پادشاهی * که جویایش بود مه تا بماهی
هزاران بلبلش در نغمه سازی * غزالش گشته شیر اندام و تازی
ندارد راه دروی شیر پیشه * درختانش ندیده زخم تیشه
هزاران چشم نرگس بر گشوده * ز نقد خویش زر در کف نموده
گشوده سوسنش هر سو زبانی * که گشتم با زبان من نکته دانی
همی گوید زبان دار خموشم * نمی گویم سخن پیوسته گوشم
از آن آزاده شده سوسن درین باغ * که همچون لاله دارد بر جگر داغ
چو سرو از سرکشی سر بر فلک برد * ز مرغان هوا بر سر لگد خورد
ز تندی آب را بستند در جو * بشک آمد از آن تندی سر او
چون گل شد گوش بوی خوش بر آورد * سری در مجلس شاهان در آورد
[3/أ] از آنرو سرخ رویی یافت در باغ * که رنگی یافت ازوی دیده زاغ

به گل طلوس از آن رو هست مایل* که دارد غنچه او صورت دل
 به خود طلوس گر چه میل دارد* دو پایش لیک رنگ لیل دارد
 بنفشه همچو پیران سر به پیش است* مگر شرمند از او رنگ خویش است
 شرف دارد به عالم باغ رضوان* بود رضوان بدین باغ سلیمان
 خدا زان ساخت در دین شاه عصرش* که مه شد شمسه ایوان قصرش
 چو بر قصرش بر آید شاه مشهور* ندا آید که موسی رفت بر طور
 چو کف بگشاید او بهر مناجات* دهد حاجات او قاضی حاجات
 نهان شبها چو در طاعت در آید* مثال گل رخ سرخش بر آید
 شود تسبیح اشکش دانه دانه* بذکر حق زهی در یگانه
 به طاعت همچو شمعی بر فروزد* ز شب نصفی بُرد بر روز دوزد
 چو سر در سجده ماند راز گوید* بحق راز دل خود باز گوید
 چو برخیزد ز سجده بر سر پا* مثال سرو شاه عالم آرا
 [3/ب] نماز خویش را چون ختم سازد* به ذکر و طاعتش سر بر فرازد
 بلی هر کس که اینش حال باشد* به حکمش دولت و اقبال باشد
 بود اقبال و دولت داد حضرت* به زور و زر میسر نیست دولت
 درین بازار اگر بی کار باشی* چه سان با دولت حق یار باشی
 اگر دولت طلب داری بدو باش* که چون دولت شوی در ملک دین فاش
 ترا حق داده دولت بهر طاعت* به امر او بکن دایم اطاعت
 ز حق غافل شدن یکدم نکویست* همه هستی عالم غیر ازو نیست
 کسی کو با خدا باشد بهر نام* شود سلطان دار الملک اسلام
 خداوند از لطف ناز نمرود* گلستان شد بر ابراهیم بی دود
 چو آتش را بدو کردی گلستان* فکندی آتشی در بت پرستان
 چو بت بکست ابراهیم آزر* شد آزر گلستان بروی زهی فر
 چو او بت را شکست از روی جستی* از آن رو یافت کار او درستی
 چو ابراهیم در دین بت شکن باش* مثال آب حیوان پاک تن باش
 [4/ب] شکست بت ترا بخشد درستی* حیاتی چو جودست از بت بشستی
 بنای کعبه ز ابراهیم باشد* از آن رو سرور اقلیم باشد
 اگر خواهی صفایی مرو را جو* خبر از کعبه گوید منزل او
 چو کعبه زان او باشد خبر یاب* به کعبه جای ابراهیم دریاب
 سلیمان را از آنرو او وکیلست* که در دین صاحب خوان خلیست
 تو چون خوان خلیلش را ندیدی* چرا صیّتش به عالم بر کشیدی
 من این خوان دیدم و آن را ندیدم* ز خوان او بسی نعمت چشیدم
 منم خوان خلیلی را شنیده* شنیده کی بود مانند دیده
 خداوند به تخت و تاج احمد* به حق پایه معراج احمد
 چو باشد در ره دین شمع ایمان* چراغ دولت سلطان سلیمان
 نگه دارش ز بادب این کهن دیر* که باشد خاتم کارش بدین خیر
 اگر ملک سلیمانی مرادست* به پیش همت او همچو بادست
 از آن رو پایه قدرتش عظیمست* که ذات و طبع آن سلطان سلیمست
 [4/ب] الهی خیر گردان ختم کارش* چو کردی لطف خود پیوسته بارش
 الهی روح بابش شاد باشد* دلش از بند غم آزاد باشد
 ز دنیا که سفر فرمود باری* به عالم ماند زو خوش یادگاری
 الهی یادگارش را نگه دار* چو شب روی عدویش را سیه دار
 الهی تا شب و روز و فلک هست* نگه دارش ز شر دهر هوست
 بده حاجات ابراهیم او را* نگه دار از خلل اقلیم او را
 جهان مهمان چو شد بر خوان جودش* زیان نبود بدین چون هست سودش
 زهی قدر و زهی جاه عظیمش* زهی رفعت زهی طبع سلیمش
 جمیع تیغ به ندانش که هستند* ز جام دوستی در عشق مستند
 الهی جمله را باشی نگه دار* تمامی را مطیع پادشه دار
 عدویش را به آفت مبتلا ساز* به تیغ کین سر خصمش جدا ساز

به مدحش چاکری را قوتی بخش * کزو ماند به لوح این جهان نقش
 [5/أ]توحید که نخل باغ ایمان باشد * در جسم ضعیف راحت جان باشد
 آیات کلام حق کزان بهتر نیست * آن هیکل حضرت سلیمان باشد
 خدایا هستی و بودی و باشی * نهان از دیده در کونین فاشی
 نباشد جز تو کس مقصود هستی * ترا نبود ز رفعت زیر دستی
 نهانی از نظرها و عیانی * نداری جسم و جان یا رب چه جانی
 ترا زبید الاهی ذوالجلالی * به قدرت لاینام و لایزالی
 اگر موری زند در جاه آهی * کنی بر حال او در دم نگاهی
 فلک را بی ستون بر پای داری * نداری جا و هر جا جای داری
 ملک را بیخور و بیخواب کردی * مقام دیده در محراب کردی
 زبان را در دهن گویایی از تو * نظرها را بود بینایی از تو
 دل هر مرده دل شد زنده از تو * همه اشیا بود شرمنده از تو
 توی بود و همه نابود باشد * بلی نابود هم از بود باشد
 خوش آن بودی که نابودی ندارد * به غیر از خویش موجودی ندارد
 [5/ب]زهی بودی که هستی را سزاید * نهان از دیدها خود را نماید
 عدم را قدرتت موجود سازد * ز نابودش به عالم بود سازد
 تو پیدا ساختی از قطره آب * رخ خوبان چو خورشید جهان تاب
 به تن عقل و حیات و روح داری * شفای سینه مجروح داری
 توی رزاق هر هستی شکی نیست * بلی روزی رسان غیر از یکی نیست
 تو گلگون ساختی رنگ شفق را * نهادی نام گردون یک ورق را
 جهان جزو و تو هستی مظهر گل * به باغت آمده خورشید یک گل
 به ظاهر آسمان آمد چو طاسی * ولی در رنگ خور دارد اساسی
 که از خورشید شد زریفت پوشی * که از کوکب بود جوهر فروشی
 بود این اختر شب دزد عیار * به بازار جهان پیوسته در کار
 کسی آگه نمی گردد ز رنگش * شکست شیشه دلها ز سنگش
 گهی مانده دیوی سیاه پوش * گهی از رعد گویا گاه خاموشی
 زمین را زبید بخشد تاب مهرش * بود آیین عالم از سپهرش
 [6/أ]گل و نسرين و سنبل زو بر آید * ازیشان مکھت نکو بر آید
 شود صحن چمن ازوی بهشتی * ز آب رحمتش یابد سزشتی
 زهی قادر که اینها جمله زو خواست * بود پنهان ولی در دیده پیداست
 فلک خوانی بود مهمان جهانش * هلال آمد لب نانی ز خوانش
 ترا زبید الاهی پادشاهی * دهی دولت بهر شخصی که خواهی
 به آدم خلعت انعام پوشی * لباس شب به شاه شام پوشی
 بشاه روم بخشی کشور روز * کنی چون آفتابش عالم افروز
 دهی همچون سلیمان تاج و تختش * کنی از مهر دین خورشید بختش
 بر افروزی چراغ او ز ایام * نی نامش بدین سلطان اسلام
 امین یثرب و بطحاش سازی * به زیر سایه خور جاش سازی
 بدو اقلیم چندین شاه بخشی * چو باد او را به عالم راه بخشی
 ز باد فتنه ایمن تخت و بختش * دهد بس تخت را بر باد تختش
 سلیمان تخت اگر بر باد میراند * ازو دیو و پری بس باز می ماند
 [6/ب]سلیمان تخت اگر بر باد دادست * به نزد اهل این تخت دادست
 به تخت خویش دارد جار پایه * بغیر از چار پایه باز سایه
 به اول پایه ذات او عظیمست * که آن در را صدف شاه سلیم است
 بود از برج عثمان ماه قدرتش * تمامی نور باشد عکس به درش
 شده خلق جهان مهمان خوانش * به ابراهیم بخشیده جهانش
 حیاتی بود او پنهان به ظلمات * نمود او روی خود ناگه چو مرآت
 چو آمد گورهرش از عالم غیب * مکان خویشتن را دید پر عیب
 چو ابراهیم بود او بت شکن گشت * به اسلام آمد و دور از وطن گشت
 چو ذات او به معنی گورهر آمد * مثال نور از آن ظلمات برآمد

چو آن در درگهت صراف افتاد * چو صافی بود نقد دین بدو داد
 بلی هر کس که او رو سوی حق کرد * کل خورشید را در دین ورق کرد
 کسی راهست با دولت درنگی * که هر روز او بیرون آید برنگی
 خداوندا دهی عمر درازش * که باشد همدم شاه ایازش
 [7/1] چراغ عمر او را زنده داری * به عدل دولتش پاینده داری
 نگه داری ز آفت کشورش را * کنی گویا زبان چاکرش را
 بیا ای چاکری تا راز گویم * به حق راز دل خود باز گویم
 هر دل که شود حافظ آیات خوش است * از بنده دل خسته مناجات خوش است
 حاجات و مراد و کام اگر می خواهی * کردن طلب از قاضی حاجات خوش است
 خداوندا به حق پادشاهان * به جاه و عزت صاحب سپاهان
 به سلطانان ایوان سعادت * که با ایشان ترا باشد ارادت
 بلندی یافته از پایه تو * شدند از قدر دولت سایه تو
 به حق غازیان خصم دشمن * به تیغ امر تو بنهاده گردن
 برابر با عدو چون تیغ گشته * به خونریزی مثال میغ گشته
 غبار آلوده و عارض دگرگون * شناور گشته در دریای پر خون
 فکنده چون سپر جیها در ابرو * چو آینه به شمشیر جفارو
 [7/ب] مثال تیر چادر خاک کرده * گریبان از حرارت چاک کرده
 چو نیزه بر زمین پا کرده محکم * کمر بر بسته چون مردان عالم
 چو گرز از سر گرانی غرق آهن * نهاده بر هلاک خویش کردن
 قد ایشان کمان در گوشه گیری * نهاده در جوانی دل به پیری
 گهی چون گردباد از جای بسته * گهی بر خاک کرد آسا نشسته
 مثال رعد گردیده خروشان * بسان قطره در دریای جوشان
 کشیده شیه چون اسب دونه * کمان آسا خدنگ کین فکنده
 برهنه همچو تیغ از سخت رویی * بدان را پیش کرده در نکویی
 کشیده هر یکی مانند خنجر * بر آورده به قصد دشمنان سر
 تفنگ و توپ ایشان گشته ریزان * مثال قطره در دریا گریزان
 سیه کرده هوا چون روی دشمن * نهاده روی را بر سوی دشمن
 چو آتش بسته بر روی بد اندیش * بر آورده بدم بوی بد اندیش
 خداوندا بدان پاکان اسلام * دلیران سر میدان ایام
 [8/1] به مقتولان دریای شهادت * که بر قتل عدو کردند عادت
 گذشتند از سرو پا بر گرفتند * به راه عشق عمر از سر گرفتند
 ز فرزند و عیال و خویش و پیوند * گذشتند و بغم کردند پیوند
 چو شهبازان میدان نبردند * به همدیگر وداع عمر کردند
 گذشتند از حیات زندگانی * ولی بردند فیض جاودانی
 شکست خویش جستند و درستند * ز آب زندگانی دست شستند
 بلی قدر شهادت بس عظیمست * که اول منزل او ترک بیمست
 ز جان بگذر اگر دلداز خواهی * بیاور نقد اگر بازار خواهی
 تو چون دل را به جان خویش بندی * حیات دینی فانی پسندی
 جان قدر شهادت را بیایی * چو جان بازی شهادت را بیایی
 شهیدانی که ترک جان گرفتند * چو شهبازان سر میدان گرفتند
 به جنت قصر عالی ساز کردند * رفیقان را همه آواز کردند
 به غلمان و به حور او نشستند * به روی اهل عالم در به بستند
 [8/ب] به ملک جاویدان مأوا گرفتند * دل از این دینی دنو وا گرفتند
 چو گل بردند با خود سرخ رویی * نه بد رفتند در راه نکویی
 خداوندا بدان قوم مبارک * نهاده تاج تیغ دین بتارک
 سلیمان ویش به میدان داد داده * یکایک تخت جان بر باد داده
 نشسته بر سر تخت شهادت * گرفته از سلیمان این سعادت
 به من ده از چراغش نور ایمان * که سازم نظم تاریخ سلیمان
 چه حد من که مدح او بگویم * مگر همت از آن سرور بجویم

چو ذره در سماع آیم ز مهرش * شوم روشن دل از بدر سپهرش
 ز فردوسی اگر شه نامه ماند * درین میدان ازو هنگامه ماند
 ز خیل سروران کام پایش * خوش آمد رستم و افراسیابش
 به سی سال او اگر شه نامه گفت * به رنگ خاص حال عامه را گفت
 اگر به رنج ببجد در سخن برد * به آخر ساخت رستم را خرگردد
 بدو محمود غزنو حق بسی داشت * ورا نزد بزرگان او کسی داشت
 [9/ب] بدو سی سال نعمت داد و خلعت * ز روی مهر آن خورشید طلعت
 بهر بیتش اگر یک اشرفی گفت * دل چون غنچه اش زان نظم بشکفت
 به آخر نیمه زر داد او را * بدو تسلیم کرد آن آرزو را
 برای آزمایش شه چنان کرد * که ببند حالت و کردار آن مرد
 به آخر هجو کرد آن نازنین را * برفت و ترک داد آن سرزمین را
 برای پول دنیا دل شکست او * به آخر دا شکسته رخت بست او
 طریق عاشقان دین نه این است * حدیث کذب نبود اینچنین است
 در انسان گوهری به از ادب نیست * طلب او را که بهتر زین طلب نیست
 ادب را هر که حاصل کرد خوبست * ادب در دانه بحر قلوبست
 شهن با لطف حق همراه باشند * از آن رو سایه الله باشند
 دل شاهان دین آیین باشند * مکن آزاریشان کز دین نباشد
 دل آزدن به عالم نیست کاری * مهل بر خاطری از خود غباری
 سلیمانی کسی یابد ز الله * که موری را نرنجاند درین راه
 [9/ب] خوش آن مردی که او در حق شناسی * نپوشد جامهای ناسپاسی
 من از نانی ز خوان کس نپوشم * ز جان و دل به مدح او بکوشم
 اگر شاهم دهد رخصت درین راه * به نظم آرم کتاب لایق شاه
 گلستان سخن را زیب بندم * بجویم مرهمی چون دردمندم
 ز بحر طبع گوهرها بر آرم * به صرافان راه دین سپارم
 چو آگاهم من از خضر معانی * سخن را بخشم آب زندگانی
 بیا بیارای چاکری هر چیز داری * که باشد در سخن نامی براری
 این نعمت پیمبرست که محمودست * شک نیست که او خواجه عالم بودست
 هر کس که زبان به نعت او بگشاید * در هر دو جهان ز عمر خود آسودست
 ایا ای خاتم تخت رسالت * سلیمان یافت از اسم تو حالت
 بدو یک خاتمی دادی درین دیر * که شه اسم نگینش خاتمت خیر
 بود ذاتت ز موجودات برتر * دو عالم یک صدف آمد تو گوهر
 [10/ب] ز آرایش دل پاک تو صافست * که در مخزن عبد منافست
 بود عبد مناف آهوی خوش بو * معطر شد جهان از نافه او
 تو مشک نافه عبد منافی * تو خواهی گشت بر کونین شافی
 شفاعت از تو نیکو می نماید * رخت آیین زان رو می نماید
 از آن آیین جام جم صفا یافت * سلیمان نور دین از مصطفی یافت
 بلی نور تو خورشید عبانست * طفیل او زمین و آسمانست
 جهان را روشنی از عکس نورت * حیاتی داد عالم را ظهورت
 اگر نور تو در عالم نبودی * به عالم جز غم و ماتم نبودی
 چراغ آفرینش را توی نور * شد از نور نو مهر و ماه مشهور
 توی آهوی صحرای قیامت * شفاعت خواه فردای قیامت
 شنیدم نکته از واعظ پاک * که گفت این از برای شاه لولاک
 که چون روز قیامت رو نماید * خروش از عالم بالا برآید
 برآید بادی از امر الهی * بگیرد جمله عالم را سیاسی
 [10/ب] بلرزد عالم از آن باد محکم * شود زیر و زیر هستی عالم
 شود دریا و کوه و دشت یک سان * نماند در تن یک جانور جان
 در آن دم جبریل از عرش آید * ز عرش او بر سر این فرش آید
 جهان را باید از ظلمت دگرگون * ازو هستی عالم رفته بیرون
 به دل گوید که عالم هیچ بودست * درین سرشته ببجد هیچ بودست

طفیل یکش آمد کایناتش * که باشد تشنه عالم بر حیاتش
 درین ظلمت حیات روح یابد * که از رحمت دری بر ما گشاید
 ندانم منزل پر نور او را * که موسی یافت ذوق طور او را
 در آن حالت ندا آید به جبرئیل * که بر کوهی برا این دم به تعجیل
 چو یابی قبر پاکش بر سر خاک * شود آرایش عالم ازو پاک
 چو جبرئیل آن ندا یابد شتابد * بجست و چو بلندی را بیابد
 بر آید بر بلندی آرزومندی * از آن رفعت دلش گردیده خرسند
 [11/ب] به ناگه نور یابد در سیاهی * که باشد آن مقام پادشاهی
 روان گردد بدم سوی مقامش * که یابد نوری از ماه تماش
 رود او بر سر قبر محمد * دهد او بر نبی صلوات بیحد
 بدم بشکافت آن قبر مبارک * نبی آید بیرون تاجی بتارک
 غبار آلوده روی نازنینش * ید بیضا عیان در آستین اش
 نشسته کرد آن وادی به دوشش * غم امت بسی کرده خموشش
 چو جبرئیل آن رخ پر نور ببند * وصال سرور مشهور ببند
 سلامش گوید و افتد بپایش * شود حاصل تمامی مدعایش
 بدو گوید که شاهه روزگارست * برای مرهمت دلها فکارست
 بود دیوان محشر بی تو در بند * اسیران را به ظلمت زار مپسند
 بنه تاج شفاعت بر سرای پاک * ببفشان از رخ و کتف خود این خاک
 جوابش شاه گوید این غباریست * به روی من که آن از بهر کاریست
 چو حق بخشد به من جرم تمامت * روان کردم به صحرای قیامت
 [11/ب] کنم آن دم غبار خویش را پاک * که کس غمگین نماند بر سر خاک
 ز رویم کرد غم آن دم فشانم * که عالم را ز آفت وارهانم
 گناه جمله چون ناحق بخشیدم پاک * به نزد رحمتش باشد کف خاک
 چو موجودات آمد مشتی خاکی * اگر بخشد به من آن نیست باکی
 از آن خاکست بر رخ انبارم * درین درگاه من هم خاکسارم
 چو این گوید شفییعی روز محشر * بر آید ناگهان الله اکبر
 ندا آید که ای مقصود کونین * ترا در آفرینش ساختم عین
 به یک موی تو بخشیدم دو عالم * ببفشان کرد را از کتف ات این دم
 چو او کرد غم از دوشش فشانم * غباری در دل عالم نماند
 هر آن کس را که این سرور رسولست * هر آن حاجت که می خواهد قبولت
 شهی کز بهر دین او کمر بست * در آمد حاجت عقیش در دست
 بدین او مدد بخشی جهان یافت * که چون خورشید در مهر رخس یافت
 به راه دشمنانش سدّ جنان بست * که قلب لشکر ماجوج بشکست
 [12/آ] سلیمان آنکسی را نام باشد * که شاه کشور اسلام باشد
 پناهش سرور بطحا و یثرب * که باشد گوهر عبدالمطلب
 چراغ کعبه روشن از جمالش * جهان شد قانع از عدل و جلالش
 به ابراهیم از آن رو هست میلش * که کرده نقد جان در دین طفیلش
 به روم او از همه تعظیم یابد * به کعبه جای ابراهیم یابد
 خداوندا به حق سید دین * کزو عالم تمامی یافت آیین
 که تخت و تاج سلطان مکرم * سلیمان آنکه دارد ملک و خاتم
 به لطف خود نگه دارش الهی * کزو باشد سریر پادشاهی
 قد او سرو باغ عدل و دادست * جهان را عدل و داد او مرادست
 به یداش چاکری زان جان فشانم * که باشد یادگاری زو بماند
 این نعمت پیمبرست که محمودست * شک نیست که او خواجه عالم بودست
 هر کس که زبان به نعت او بگشاید * در هر دو جهان ز عمر خود آسودست
 [12/ب] مرغ سخن است آنکه بود بلب راز * پیوسته کند بگلش جان به پرواز
 چون نی نفسی مباحش زین مغمه تهی * زان رو که نباشد به جهان به زین ساز
 دلا دارم حدیثی با تو گویم * مگر دان روی دل از گفت و گویم
 ز من بشنو سخن چون گوش داری * مکن تلخی چو بر لب نوش داری

اگر فرهاد شیرین کار باشی * چو خسرو قابل دیدار باشی
 حدیث لیلی و مجنون رها کن * نه بیگانه میل آشنا کن
 چه پیدا گردد از افسانه سهل * ثنای را پستان گو تا شوی اهل
 دو روزی کز حیات عمر شادی * طلب کن در ره ایام هادی
 رهن دورست و منزل بس خطرناک * قدم را با ادب نه بر سر خاک
 سر پاکان درین خاک اوفتاده * درو بس نشنه غمناک اوفتاده
 کف خاکی که در این ره گذارست * ز پاکان زمانه یادگارست
 هر آن کردی که یابی در گذاری * بود بی شک ز جسم خاک ساری
 گل این باغ از آن رنگین بر آید * که در نگهت به بوی دین بر آید
 نسیم او ز روی حال باشد * از آن رو چهره او آل باشد
 ریاحینش که ریح ردیح دارد * دواى سینه مجروح دارد
 [13/1] نظر بر نرگش کن دیده بگشا * که او هم چشم دارد بر سر پا
 کسی کو جای در این باغ دارد * مثال لاله بر دل داغ دارد
 از آن رو مانده سروش پای در گل * که بر یک جای بسته در چمن دل
 صنوبر کو بچندین دل نشسته * بود چون عاشقان دل شکسته
 نظر بر غنچه دل تنگ او کن * بریو و رنگ ترک رنگ او کن
 ازو بلبل هزاران دل شکسته * که سر تا پا چرا در خون نشسته
 به راه عاشقی بیچاره بلبل * به خاک سر نشست از آتش گل
 زبان بگشوده سوسن گل شده گوش * ولی باده زبان گردیده خاموش
 ز تندى سنگ بر دل می زند آب * قد خود حلقه کن این نکته دریاب
 چو خاک افتاده در راه ادب باش * طلب خوبست دایم در طلب باش
 چو خاکت باد خواهد بردباری * ز خود بر هیچ دل منشان غباری
 سخن کوته جهان بس رنگ دارد * بکاه صلح میل جنگ دارد
 به جنگ و آشتی او منه دل * که باشد خرمنش خالی ز حاصل
 [13/ب] چو در وی سر زدی از بهر سیری * درین مزرع بیفشان تخمی خیری
 چنان تخمی بکار ای مردباری * که ماند از تو نیکو یادگاری
 مرا در دست ازینها هیچ نبود * به تار جان من جر پیچ نبود
 سیاه رویم نمی دانم چه سازم * در آتشی همچو شمع می گذارم
 مرا بار گنه از پا فکنده * سگم گردانده بر درها فکنده
 ذلیل افتاده ام در جنگ آفت * به چشم مردمانم بد قیافت
 ز چشم خویشتن نوری ندیدم * درین ماتم سرا سوری ندیدم
 ز دنیا کرده ام قطعه نظر من * ندارم از بد و نیکش جز من
 منی مفلس ندارم هیچ در کف * به غیر از سینه سوزان پر تف
 چو دارم آتشی سرگرم اویم * بود از چشم گریان آب رویم
 قسم این قسمت من کرده در دهر * گهی نوشم دهد گه کاسه زهر
 گهم چون شمع در آتش گدازد * گهی مانند قانونم موازد
 گهم همچون صدف بخشد دُر خاص * گهم در بحر سازد مرد غواص
 [14/1] گهی چون شب دلم تاریک سازد * گهم دور و گهم نزدیک سازد
 گهم چون صبح بخشد نور مهرش * گهی خاکم کند زیر سپهرش
 گهم در مکه ساکن سازد از قدر * گهی بنمایم رخساری چون بدر
 گهی جایم به بخشد در مدینه * در آن منزل نهد گنج به سینه
 گشاید بر رخم باب معانی * دهد چون خضرم آب زندگانی
 به سیب از سیر گوید نشانم * کزو سروی به باغ جان نشانم
 چو گویم شرح سلطان رسالت * دهد زان نسخه ام بسیار حالت
 چو سیر او شود بر بنده معلوم * ببندارد مرا در کشور روم
 به شاه روم سازد آشنایم * کزان گل همچو بلبل خوش بر آیم
 به من انعام او از حد بیرونست * به خاص و عام ظاهر شد که چونست
 نه من تنها خورم نانی ز خوانش * که شد عالم تمامی مهمانش
 گرفته صیت عدلش قاف تا قاف * همین باشد سعادت هست انصاف

خلاق را حیات او مراد است * بدو تخت سلیمان دوست دادست
 [14/ب] زهی تخت و زهی تاج سلیمان * که عالم گشت محتاج سلیمان
 از آن سلطان مرا یک حاجتی هست * چه شد گر زو مراد دولت دهد دست
 شهنشاه با سخن نقد عظیم است * سخن در دانه بحر کریم است
 سخن را خاصیت بسیار باشد * گل باغ سخن بی خار باشد
 سخن گنجی بود در عشق بی رنج * ولی بی رنج نتوان یافتن گنج
 کنون سی سال شد تا می کشم درد * که محبوب سخن رو سوی من کرد
 ز فکر این دم رمید از چشم من خواب * رخ من زرد شد مانند مهتاب
 همه کس شب بخواب ناز تا روز * مرا همد بود آه جگر سوز
 جهان عمری ز مژگان خون بریزد * که ناگه یک سخن دان زو بخیزد
 نداند هر کسی قدر سخن در * سخن دان در صدف باشد چو گوهر
 سخن آمد کلام پاک دینان * که باشد سرو باغ نازنینان
 چو آمد گوهر معنی به دستم * بسان گردباد از جامی جستم
 بسی کردم بگرد این جهان سیر * که بینم چیست نقد این کهن دیر
 [15/ب] چو بردم پی به سوی بحر اخلاص * سخن را یافتم در دانه خاص
 کتاب نظم را یک یک بدیدم * به معنی بید و اندک بدیدم
 شد معلوم شرح هر کتابی * سیر را ساختم زان انتخابی
 برای لیلی و مجنون و فرهاد * سخن بسیار گفتند از ره داد
 برای بیجن و کاوس و رستم * کتاب ساخت فردوسی به عالم
 از ایشان کی عزیزی را نجاتست * محمد پادشاه کایناتست
 گلی چون روی او درین چمن نیست * سخن کز بهر او نبود سخن نیست
 سخن پاکست و باشد لایق پاک * خوش آن ممدوح کو شد شاه لولاک
 خدا او را به قرآن مدح فرمود * که نامش مصطفی گردید و محمود
 ز مدح غیر او کس را چه حاصل * که شد مهرش چراغ خلوت دل
 چو گفتم مدح او از روی حالت * برای خاطر صدر رسالت
 به من انعام کلی کرد ای شاه * که بادادست گیرت لطف الله
 اگر فردوسی از محمود غزنو * به عالم گشت شمع نیز پرتو
 [15/ب] بآخ شمع خود را داد بر باد * بدان سرور زبان طعن بگشاد
 ازو شه نامه گر ماند باقی * ثنای رستم و تعریف ساقی
 نباشد نظم من زان نظم کمتر * مرا باشد صدفا پر ز گوهر
 منم فردوسی ثانی درین عصر * که شهری باشم پر منظر و قصر
 کتاب من بود شهری عظیمی * به تعریف شهنشاه کریمی
 محمد بهترین خلق عالم * که شد عالم به ذات او مسلم
 بود هر بیت من یک خانه خوب * درو معنی به صورت همست محبوب
 کتاب من که تاب نم ندارد * ز معنی هیچ چیزی کم ندارد
 اگر شه نامه نظم نازنین است * به ملک دین سلیمان نامه این است
 اگر رخصت دهی ای شاه عالم * بدین دل خسته مجروح پر غم
 به نظم آرام تمامی شرح جنگت * که چون قانون دین آمد به جنگت
 به تاریخت چو بر بنم کمر را * به صرافان دهد لعل و گوهر را
 در آیم در سر بازار معنی * نمایم زیوری در کار معنی
 [16/ب] بیندازم حریفان را به گشتی * به نر می نه به تند و درشتی
 سخن گویا بود دعوی چه حاجت * نمایم شرح ملک و تخت و تاجت
 برنگ خاص شرح را بگویم * بود پُر باده معنی سپویم
 چو گشتم عاشق سرو بلندت * چنان گویم که آید در پسندت
 نثار مقدمت سازم جواهر * که گردد نزد خلق دهر ظاهر
 توی امروز در دین سرور خلق * میادا سایه ات کم از سر خلق
 چراغ دولتت روشن چو خورشید * که عالم را به لطف باشد امید
 الهی عاقبت محمود باشی * مقیم کشور مقصود باشی
 ترا عالم شد ای سلطان دعا گو * مثال چاکری از جان دعا گو

قوت دل و جان اهل معنی سخن است * آنکس سخن سنج بود جان منست
 از شمع سخن هر آن که نور دارد * از روی خرد چراغ هر انجمن است
 الهی ساز توفیق رفیع * بیرون آور ز دریای عمیق
 [16/ب] روان کن کشتیم بر روی آبی * که هر سر گشته در بحرش حبابی
 رسان خضری به سر و قدم در این راه * که باشد از حیات عمر آگاه
 در آور صید معنی را به دامن * ز جام عمر حاصل ساز کام
 سرم را از هوای عشق پر ساز * ز بحر معینم هر قطره در ساز
 بده بستان نظم را نسیمی * به طور من نما راه کلیمی
 به دستان عنایب شوق سازم * به گردن همچو قمری طوق سازم
 درخت معینم را بار در کن * به عالم میوه او را ثمر کن
 بده پای ملخ مانند مورم * کز آن خواند سلیمان در حضورم
 رهم ده سوی بزم پادشاهی * که در عالم بود صاحب سپاهی
 مراد او از آن رو دست دادست * که او در اصل از نسل مرادست
 بود سلطان محمد باب بایش * که شد از مهر برج آفتابش
 خدا رحمت کند آن پاک دین را * که او آباد کرد این سرزمین را
 بود مدوای او در قصر جنت * مکان او بود پر نور رحمت
 [17/ا] در بحر که سلطان بایزدست * یقین باشد که او شاه شهیدست
 ولی بودست آن صاحب کرامت * بود او آهوی دشت قیامت
 بلی باشد شهید عشق آهو * که شد مشکین نفس از ذکر یاهو
 در بحر که در هیبت عظیم است * گل باغ کرم سلطان سلیم است
 بسی عالم بود ذات عظیمش * که رحمت باد بر طبع سلیمش
 یکی سروی درین بستان ازو ماند * که داد از لشکر کفار بستاند
 بهر جا رو نهاد آن سور کوکب * ازو شد روز دشمن تیره چون شب
 به حکمش جن و انس و وحش و طیرست * سلیمان وار در عالم به سیرست
 کسی کامد ز مصر و چین خراجش * بگویم شمه از تخت و تاجش
 ازو دارد نوا قانون عثمان * بفرمایش بود تخت سلیمان
 سلیمان تخت اگر بر باد می داد * ازین تخت مخالف رفت بر باد
 شنیدم این سخن از اهل عالم * که این بر پادشاهان گشت خاتم
 جهان شاهان بسی را یاد دارد * کدامین پادشاه این داد دارد
 [17/ب] کسی کو شاه هفت اقلیم باشد * قبولش نور ابراهیم باشد
 سلیمانی که او عیسی دم آمد * قبول او قبول عالم آمد
 تو ظل الله و خورشید دینی * از انرو سرور روی زمینی
 شها در کشور اسلام نوری * ترا لایق بود صاحب ظهوری
 ز لطف ایزد ای در یگانه * به هفت اقلیم شد حکمت روانه
 بلند آمد چو بئرب قدر جاهت * در آمد کعبه دین در پناهت
 اگر سد تو پیش او نه بستی * ز یاجوج آن زمین در هم شکستی
 درستست این حدیثم نی شکسته * پناهت سد عدل و داد بسته
 خلیل دین که مشهورست خوانش * کجا شد نصف عالم مهمانش
 حیات خضر ز آب کوزه تو * جهان شد صدقه یک رزه تو
 سپاه حضرتت را خود عدو نیست * تمامی آدم آمد دیو و دد نیست
 شه هندو حبش از جان غلامت * نمی دانم قبول افتد کدامت
 ز وصلت گر نباشد آن دو تن شاد * مثال شب رخ ایشان سیاه باد
 [18/ا] شب و روزی که سیرش نیست معلوم * یکی را هند نام آمد یکی روم
 ز شب جز تیرگی چیزی نیاید * بود روز آنکه در عالم بر آید
 شه رومی که نامش آفتابست * مدام از خاک پایت کام یابست
 ز مشرق چون بر آید روز خورشید * بیابوس تو او را باشد امید
 زهی اقبال و قدر پایه تو * که شد خورشید عالم سایه تو
 اگر سر سایه دینت نبودی * بلاد کفر را کس چون گشودی
 شهان و خیلشان ای شاه مشهور * بود پیش سلیمان چون صف مور

تو روزی و شدت خورشید رایت * گرفتی شهر دین را با ولایت
 تو ماهی و دگر با همچو کوکب * توی روز و بود غیر تو چون شب
 تو آن مهری که عالم را بگیری * تمامی ماه من بدر منبری
 تو شمعی و جهان پروانه تو * حریمی کعبه آمد خانه تو
 بود شاه مدینه از تو آگاه * که حامی گشته در دینش ای شاه
 همیشه مردم قدس مبارک * همی خوانند از بهرت تبارک
 [18/ب] تعال الله زهی دادی الهی * که دادت تخت و تاج پادشاهی
 ترا بر جمله عالم شاه گرداند * ترا از قدر ظلّ خویشان خواند
 ترا تخت سلیمان داد و خاتم * ترا گرداند در عالم مکرّم
 کرم در عهد تو جانی به تن یافت * کمال دهر ذاتت را حسن یافت
 اگر حاتم بدیدی قدر و جاهت * نشستنی چون گدا بر خاک راحت
 اگر نوشیروان عدل تو دیدی * بدم زنجیر عدلش را بریدی
 بجنگت صد چو رستم زال باشد * هر انکس کین نگوید لال باشد
 چه غم از رستم و افراسیاب * که عالم را گرفته آفتاب
 جم و کاوس را این حال کی بود * که جم با جام عیش و او بمی بود
 تو از جام می و عشیش گشتی * سلیمان دارد در عالم بگشتی
 توی سلطان صالح در ممالک * دعاگوی تو شد بسیار سالک
 زهی شهنشاهی تخت جلالت * زهی مقبول سلطان رسالت
 زهی سرور زهی سلطان ایام * که روشن از رخت شد شمع اسلام
 [19/ا] الهی باشد این شمع دل افروز * به عالم تا بود چرخ و شب و روز
 خداوند بنور ذات پاکت * به عرش و کرسی و آیات پاکت
 به خوش طبعان دیوان فصاحت * کزیشان ماند در عالم ملاحظ
 به درویشان خلوت خانه راز * که با یاد خدا هستند دمساز
 به مجنونان صحرای ملامت * فتاده در گذرگاه ندامت
 به خاصانی که جا در کوه دارند * فراغت از غم و اندوه دارند
 به لبیک سحر خیزان بیدار * به بازار طلب پیوسته در کار
 بدرویشان مصر و شام و یثرب * به شمع روشن عبدالمطلب
 به حق آدم و شیث پیمبر * به ایوب و به نوح پاک گوهر
 به معمار حریمی کعبه الله * که ابراهیم نامش شد به درگاه
 به حق موسی ان شایسته طور * کلیم الله آن خورشید شهوّر
 به شوق عیسی ام دمساز مریم * که از وی مرده می شد زنده در دم
 به حق این همه پاکان با حال * به نور مصطفی آن شاه اقبال
 [19/ب] چو او مقبول خاص ذوالجلالت * رخس چون به در در عین کمالست
 که بر چشم فشان آن کرد نعلین * که آن در دیده باشد سرمه عین
 که سازی لطف آن صاحب شفاعت * رفیق کعبه ارباب طاعت
 شه ایوان دین سلطان سلیمان * جهان پروانه و او شمع ایمان
 چو دادی تخت و تاج و عدل و دادش * خداوندا بده کام و مرادش
 زبان چاکری را در دعایش * تو گویا ساز تا گوید ثنائش
 در مدحت آن که شأن او هست عظیم * سلطان زمان پادشه هفت اقلیم
 حق داده بدو تخت سلیمان از قدر * در کعبه او یافته جا ابراهیم
 بود مرغ دلم باز سبک سیر * که دارد آشیان در این کهن دیر
 هوای عشق گیرد گاه پرواز * ولی طیار آید سوی من باز
 چنین بازی که چرخش صید باشد * چه سان او پای بست قید باشد
 بود آن مرغ زیرک نغمه سازی * که او باشد به معنی شاهبازی
 چو باید جلوه در آیین دل * شود طوطی صفت بر عکس مایل
 چو عکس مثل خود بیند در آن نور * بدو نزدیک گردد گر بود دور
 [20/ا] معلم در بس آیین پنهان * ولی واقف بود از معنی آن
 چو او در جلوه آید چست و چالاک * معلم سازد او را صید فتراک
 حدیثش از دل آگاه گوید * بدو تعلیم بسم الله گوید

زبانش چون شود جاری بدان نام * در آید لشکر معنیش در کام
 چو طوطی آن به لوح دل نگارد * زبان را در سخن گفتن در آرد
 منم آن طوطی تعلیم دیده * بر آیینیه مقابل آرمیده
 سخن آموخته ز استاد معنی * ز آیینیه گرفته داد معنی
 گهی طوطی صفت بوده شکر خا * گهی ز استاد معنی گشته گویا
 گهی از گل چو بلبل ناله کرده * رخ از خون جگر چون لاله کرده
 گهی قمری صفت ذاکر بگلشن * فکنده سبجه طاعت بگردن
 منم مرغی بدین صورت که گفتم * ز بوی گل درین بستان شکفتم
 [20/ب]شدم بر دانه همچون مور محتاج * که چون هدهد سلیمانم دهد تاج
 منم مرغی هوادار سلیمان * دلم شد صید گلزار سلیمان
 از آن رو آشنایان دارم به باغش * که چون پروانه سوزم بر چراغش
 من آن مرغم که جا در دام دارم * ولی عنقای معنی نام دارم
 سلیمان آنکه شهباز یقین است * زبان دانداده مرغان دین است
 هر آن مرغی که صید دام او گشت * به آیینیه چو طوطی رو بدو گشت
 شه سیمرخ قاف عدل و دادست * که بر او باب عالم حق گشادست
 بود پر نور حق پیرایه او * همای دین به زیر سایه او
 چراغ عارض او نور دینست * بدین معنی شه روی زمینست
 گرفته صیت عدل او جهان را * ازو قوت رسیده راستان را
 سیه روزست چون شب خصم جاهش * بود فرق مخالف خاک راهش
 طفیل ذات او هستی این دیر * که نبود همچو او کس صاحب خیر
 رسیده خیر او بر خلق عالم * از آن رو داده حقش ملک و خاتم
 بود او خاتم شاهان این عصر * جز او نبود کسی سلطان این عصر
 شکار او چو وحش و طیر باشد * الهی ختم کارش خیر باشد
 [21/آ]به حق احمد و اولاد پاکش * به سوز عاشقان دردناکش
 الهی حافظش گردان کلامت * مکن کم از سرش لطف تمامت
 دل پر نور او را شادمان دار * جهان تا هست او را در جهان دار
 جهان داری چو او عالم ندیده * بلی چشم فلک آن هم ندیده
 دعاگویش بود عالم تمامت * شفیعش خواجه روز قیامت
 شفاعت خواه او زان رو نبی گشت * که دین مصطفی ازوی قوی گشت
 بیا ای چاکری ختم سخن کن * دمی گوش دلت را سوی من کن /تمام

Sonuç

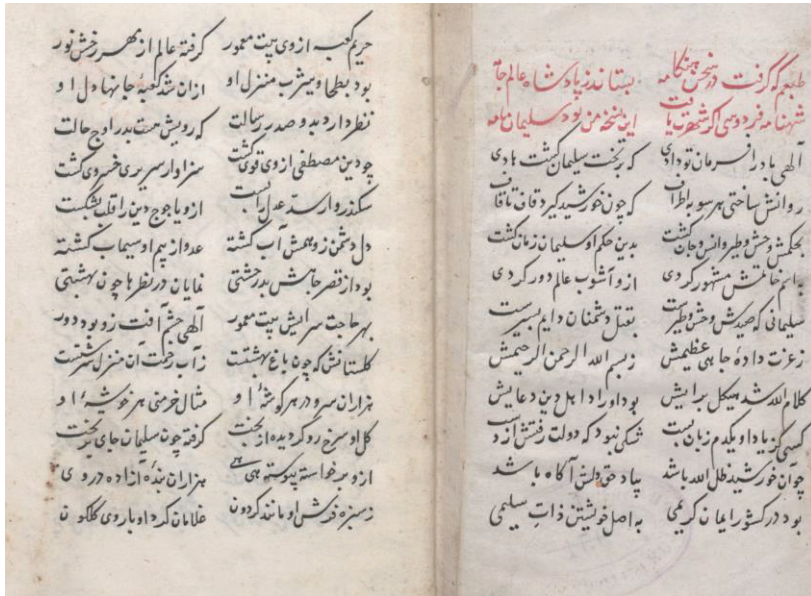
Divan edebiyatında Kanûnî Sultan Süleymân dönemini anlatan eserlere *Süleymânnâme* denilmektedir. Süleymânnâmelerde Kanûnî'nin kahramanlıkları Firdevsî'nin kaleme aldığı *Şâhnâme* gibi destansı bir üslup ile anlatılmaktadır. 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da yaşamış şairlerimizden Çâkerî de Farsça bir *Süleymânnâme* yazmıştır. Çâkerî'nin kaleme aldığı bu eserde Kanûnî'nin büyüklüğüne, ihtişamına, cesaretine, cömertliğine ve faziletlerine yer verilmiştir. Okuyucuyu sıkmayan akıcı bir bütünlük taşıyan Çâkerî'nin bu eseri sade bir dil ile yazılmıştır. Çâkerî bu eserde hem şahsî hem de içtimaî hayata dair görüşlerini ifade etmiştir. Çâkerî'nin Firdevsî'ye meydan okuması ve *Şâhnâme*'ye Farsça nazire yazması onun büyük ihtimalle Farsça konuşan bir memlekette devşirme olarak getirildiğini göstermektedir. Çâkerî'nin bu eseri vesikalara dayanmak yerine sadece Kanûnî Sultan Süleymân'ın övgüsünden oluşmaktadır. Çâkerî kendisini ikinci Firdevsî görmesine rağmen eseri *Şâhnâme* ile yarışacak nitelikte

değildir. Klasik tertip hususiyetlerine göre eserini nazmeden Çâkerî kısmen de olsa dönemin sosyal, iktisadî ve dinî vaziyetine vurgu yapmıştır. Çâkerî'nin yaşadığı dönemde *Şâhnâme*'nin hem edebî hem de tarih yazıcılığı noktasında etkili olduğu görülmektedir. Çâkerî'nin eserindeki anlatım tarzı ve tasvirler mükemmele yakındır. Eserde Arapça kelimeler az kullanılmış ve bedîî sanatlara fazla yer verilmemiştir.

Kaynakça

- Alper, Kadir, (2014). “Türk Edebiyatında Süleymân-nâmeler”, *Turkish Studies*, 9/7, s.147-163.
- Aynur, Hatice, (1999). *15. Yüzyıl Şairi Çâkerî ve Divânı*, İstanbul: Scala Yayıncılık
- Çâkerî, *Süleymânnâme*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. FY 951, vr.1b-24b.
- Durmaz, Setter, (2012). “Çâkerî Sinan ve Yûsuf u Züleyhâ Mesnevîsi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 6/ s. 79-118.
- Fidan, Ayşe Gül, (2019). “Kanûnî Devri Süleymânnâme Yazıcılığı ve Kenzu’l-Cevâhiri’s-Seniyye fî Futuhâtî’s-Süleymâniyye”, *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 7 (16), s. 644-651.
- Kanar, Mehmet, (2010). “Şâhnâme”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, c.38, 290-92.
- Kaska, Çetin (2020). “İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde Bulunan Farsça Yazmalar” *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/ s. 72-99.
- Latîfî, (1990). *Latîfî Tezkiresi*, Haz. Mustafa İsen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pala, İskender, (1998). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sağırılı, Abdurrahman (2010). “Süleymânnâme” *DİA*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 124-127.
- Sehî Bey, (1998). *Sehî Bey Tezkiresi “Heşt- Behişt”*, Haz. Mustafa İsen, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sübhânî, Tevfik Pûr & Aksu, Hüsamettin, (1374). *Fihrist-i Nüssehâ-i Hatî-i Fârsî-i Kitâbhâne- Dânişgâh-i İstanbul*, Tahran: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâla’ât-i Ferhengî.
- Tekin, Arslan, (1995). *Edebiyatımızda İsimler ve Terimler*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/ İsimler/ Eserler/ Terimler*, (1998). “Süleymânnâme” İstanbul: Dergâh Yayınları, s.72-74.
- Woodhead, Christine, (2010). “Şehnâmecî” *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, c.38, s.456-58.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi FY 951, vr.1b-2a

Bölüm 21

DELACROIX' IN RESİM SANATINDAKİ YERİ VE YAPITLARINDAN OLAN “HALKA ÖNDERLİK EDEN ÖZGÜRLÜK” ADLI YAĞLI BOYA RESMİN YARATIMINDAKİ SOSYAL GERÇEKLİK OLGULARI¹

Hüseyin UYSAL²

Turan ENGİNOĞLU³

1 Bu çalışma ikinci yazarın danışmanlığında birinci yazarın “Delacroix’ in Resim Sanatındaki Yeri ve Yapıtlarından Olan ‘Halka Önderlik Eden Özgürlük’ Adlı Yağlıboya Resmin Yaratımındaki Sosyal Gerçeklik Olguları” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı, huysal@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1802-2887

3 Emekli Dr. Öğr. Üyesi Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı, turanenginoglu@gmail.com

GİRİŞ

Sanat, mağara dönemlerinden günümüz çağdaş yaşamına kadar insan yaşamında var olmuş önemli bir ifade etme biçimidir. Bu ifade etme sürecinde farklı malzemeler kullanılabilmektedir. Bu malzemelere sesler, renkler, üç boyutlu malzemeler, hareketler ya da sözcükler örnek olarak verilebilmektedir. Her biri farklı sanat dalının oluşumuna yol açmıştır. Bu sanat dallarına resim, heykel, müzik, dans, mimar, vb. örnek olarak verilebilmektedir. İlkel insandan günümüze kadar teknolojinin gelişmesiyle, malzemelerin niteliği ve malzeme kullanma becerileri de doğru orantılı bir şekilde gelişmiş ve ilgili sanat dalının sınırlarını geliştirmiştir. Özellikle orta çağdan sonra yaşanan siyasal, toplumsal ve bilimsel olaylar insanlığı derinden etkilemiş ve sınırları gelişen ilgili sanat dalı ile insanlık farklı ifade biçim ve içeriklerine yönelmiştir. Bu yönelimler sanatta farklı dönem ve akımların oluşmasına olanak sağlamıştır. Tüm sanat dalları ilgili dönemlerde küçük farklılıklar gösterse bile, birbirine paralel yapılanmalar ile varlıklarını ortaya koymuştur. Orta çağdan günümüze sanat tarihi dönemlerine ve akımlarına değinecek olursak, özellikle resim sanatını referans alarak, Rönesans, Maniyerizm, Barok, Rokoko, Neo-Klasisizm, Romantizm, Realizm, Empresyonizm, Fovizm, Expresyonizm, Dadizm, Fütürizm, Kübizm, Sürrealizm, Soyut Resim, Pop Art, Hiperrealizm vd. saymak mümkündür. Burada belirtilenler en genel ifade edilenlerdir. Günümüze doğru yaklaştıkça özellikle 1960 sonrası çok fazla akım ile karşılaşılabilir. Bu dönem ve akımların özelliklerini sanatçıların içinde bulunduğu süreç ve tinsel ihtiyaçları etkilemektedir.

Günümüz sanatının özgürce kendini ifade etme duruşunun kökleri, romantizm akımı ile doğrudan ilişkilidir. Romantizm, 1789 Fransız devriminden sonra özgür birey olma kaygısıyla harekete geçen sanatçıların, kendini özgürce ifade edebildiği bir süreçtir. Kesin başlangıç ve bitiş tarihi verilemese de yaklaşık olarak 19. yüzyılın ilk yarısını kapsamaktadır. Fransız devrimi ile derin bir toplumsal dönüşümü tecrübe eden sanatçılar, kendinden önceki neo klasiklerin dünyaya serinkanlı ve akılcı duruşuna karşı, duygu ve duygudan doğan hayal güçleri ile varlıklarını ortaya koymayı başlamışlardır (Krause, 2005). Burada Fransız devriminin ve toplumsal dönüşümün etkisi büyüktür.

Fransız devrimi 1789 yılında gerçekleşmiştir. Fransa’ daki mutlak monarşinin yıkılıp yerine cumhuriyet rejiminin gelmesidir. Bu durum tüm Avrupa’ yı daha sonra tüm dünyayı derinlemesine etkilemiştir. Fransız İhtilali’nin çıkmasına neden olan ilk adımı 5 Mayıs 1789’da Etats GENERAUX’ nun toplanması oluşturuyor ise de tarihsel dönemde bu olayın meydana gelmesinde etken olan birçok neden bulunmaktadır. Bunlar siyasal, sosyal ve ekonomik olmak üzere içsel nedenler ve Rönesans ile

reform düşünce alanından itibaren başlayan aydınlanma çağının insanlar üzerindeki etkisiyle oluşan dışsal nedenlerdir (Sander, 2003).

İhtilalden sonra, tekrar Fransa topraklarına dönebilmiş olan 18. Louis, soylular ve rahipler sınıfı, devrim sırasında ellerinden alınan tüm topraklara ve varlıklara yeniden sahip olmak ve köylüleri yeniden feodal düzen altına sokmak istiyorlardı. Ancak burjuvazi artık iyice güçlenmeye başlıyordu, Fransa’da sanayi ve ticaret hızla gelişmekte, Burjuvazi’ nin zenginliği ve etkisi git gide artmaktaydı (Yeliseyeva, 2009). “Şehirler, halkının Fransa’da adına burjuvazi denen bir kesim ile zenginlik ve iktidar bakımından yükselmeye devam ediyordu. Bütün endüstri, ticaret ve bankacılık şefleri, bütün avukatlar, hekimler, profesörler ve memurların hepsi bu sınıftan çıkma olduklarından hem ekonomik hem de fikir hayatını bu sınıf idare ediyordu” (Seignobos, 1960). 18. Louis ne devrimden önceki rejimi ne de feodal ayrıcalıkları geri getirebildi ne resmi toplum sınıflarını ne de kralın mutlak iktidarını tekrar kurabildi. Anayasayı onaylamak zorunda kaldı. 1824 yılında 18. Louis vefat ettiğinde yerine geçen kardeşi 10. Charles geçti. 10. Charles devrimin el koyduğu toprakların eski sahiplerine ödenmesi için bir milyar franklık tazminat yasası çıkardı. “Mutlakiyetçi rejimi kuvvetlendirmek için her gün yeni bir tedbire başvurdu. Bu tedbirler özellikle hürriyetlerin kısıtlanması şeklinde kendini gösterdi” (Armaoğlu, 1997). 1830 Temmuz ayına gelindiğinde basına sansür konulması, siyasi haklara müdahale edilmesi nihayet patlamaya yol açtı” (Kürkçüoğlu, 2003).

27 Temmuz 1830 yılında halk bu durumlar karşısında tekrar ayaklandı. Taşra işçileri, öğrenciler, gelişmekte olan burjuvazi, kral yandaşı birliklere karşı omuz omuza çarpıştılar. Silahlı çarpışma Paris sokaklarında üç gün sürdü. 29 Temmuz günü zaferi halk kazandı ve 10. Charles tahtan çekilip İngiltere’ ye kaçtı. Bunun ardından Cumhuriyetçiler demokratik bir Cumhuriyet ilan etmek istediler. Oysa bankacılar, iş adamları, sanayiciler 1814 Anayasasını yeterli görüp sadece yöneticilerin değiştirilmesinden yanaydılar. Buna çözüm Amerikan ve Fransız devrimlerinin önde gelen kahramanlarından olan Lafayette’ den gelmiştir. 1792’de Cumhuriyetçilerle beraber savaşan Orleans dükü Louis Philippe’ i Fransız halkına kral olarak önerdi. “Yurttaş Kral Louis Philippe, burjuvazinin daha Liberal kesimlerinin özellikle bankacılar ve tüccarlar kesiminin temsilcisidir” (Çıvgın ve Yardımcı, 2008). 7 Ağustos günü 1814 Anayasasına bağlı kalmak şartıyla tahta çıkarılan yeni kral oy hakkını genişletmiştir. “Böylece Fransız halkı, ulusal egemenlik hakkını tartışma dışında bırakarak laik ve demokratik bir Anayasanın ilk örneğini vermiş ve seçilmiş bir kral tarafından Anayasa ile sınırlandırılmış güçlerin yönetimine kavuşmuş oluyordu” (Gökkaya ve Yeşilbursa, 2008).

“Fransız devrimi, devrim sonrasında yaşanan uzun süreli savaşlar ve 18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan sanayi devriminin meydana getirdiği siyasal, ekonomik ve sosyal şartlar, Avrupa’da yeni siyasal olguların ortaya çıkmasına ve tarafların toplanmasına yol açtı. 1819’da Liberalizm, 1820’de Radikalizm 1835’de muhafazakârlık kelimeleri siyasal alanda kullanılmaya başlandı. Yine 1830’larda bireycilik Anayasacılık gibi kavramlar yaygınlık kazandı” (Kürkçüoğlu,2003). Bu kavramlardan biri de bu akıma dönüşen romantizmdir. Romantizm 19. yüzyılın başında doğan bir akımdır. Romantizm 18. yüzyıl rasyonalizm ile içerikten çok biçime önem veren Klasizme tepki olarak doğmuştur. Romantizmin temel niteliği doğaya dönüş olup, doğada mevcut renkleri ve şekilleri büyük bir özgürlük içinde ele almak olmuştur (Armaoğlu, 1997). Romantizm, bazı tarihçiler tarafından aydınlanmaya tepki olarak görülürken bazı tarihçiler tarafından Sanayi Devrimi ve Napolyon savaşları ile ortaya çıkan yapının dışavurumu olarak görülmüştür. Romantik hareketin ana ilkeleri, aydınlanmanın arkasında soran ve sorgulayan bir yapıda davranışları sergilemek idi. Aydınlanma, mantığın gücünü vurgularken, romantikler hem devrim zamanı yaşadıklarından hem de duygularını dilediğince yansıtabilecek özgür bireyler olmalarından dolayı tutkular, doğaüstü ve normal ötesi batıl inançlar, acı delilik ve ölümle, irrasyonel olan tüm deneyimle ilgilenmişlerdir (Davies, 2006).

Romantizm hem bir düşünme biçimi hem de güzel sanatların bir çok dalını etkilemiş özgür duygular ile temellendirilmiş bir sanat akımı olarak sanat tarihi sahnesinde yerini almıştır. Özellikle resim sanatında büyük etkileri olmuş hem çağdaşlarını hem de kendinden sonraki sanatçıları cesaretlendiren güçlü ifadelili sanatçıların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Araştırmanın Amacı, Problem Cümlesi ve Alt Problemler

Bu araştırmanın amacı resim sanatında romantik dönemin öncü sanatçılarından biri olan Eugene Delacroix’ in resim sanatındaki yerini ortaya koymak ve Fransız ihtilali ve 1830 Temmuz Devrimi ile Fransızlar için özgürlüğün temsili olan “Halka Önderlik Eden Özgürlük” adlı yağlıboya resmin yaratımındaki sosyal gerçeklik olgularını ortaya koymaktır. Bu amaçla sanatçılara, sanat eğitimcilerine, sanat eğitimi öğrencilerine ve ilgili araştırmacılara yol göstermek hedeflenmektedir. Buradan hareket ile araştırmanın problem cümlesi “Delacroix’ in resim sanatındaki yeri nedir ve eserlerinden olan ‘Halka Önderlik Eden Özgürlük’ adlı yağlı boya resmin yaratımındaki sosyal gerçeklik olguları nelerdir?” şeklindedir. Bu problem cümlesi ile temellendirilen araştırmanın alt problemleri aşağıdaki gibidir;

1. Delacroix kimdir?

2. Delacroix’ in “Halka Önderlik Eden Özgürlük” tablosu ve yaratımındaki sosyal gerçeklik olgularına göre incelemesi nasıldır?

YÖNTEM

Bu araştırma nitel araştırma yaklaşımlarından betimsel nitelikte olan örnek olay tarama modeline göre şekillendirilmiştir. Nitel araştırma Yıldırım ve Şimşek’ e (2018) göre kuram oluşturmaya temel alan bir yapıda sosyal olguları bağlı oldukları çevre ve koşullar çerçevesinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir araştırma yaklaşımıdır. Bu yaklaşım içerisinde çok fazla model bulunmaktadır. Bunlardan biri de örnek olay tarama modelidir. Örnek olay tarama modeli evrendeki herhangi bir konunun derinlemesine kendisi ve çevresi ile olan ilişkilerini ve etkilenmelerini belirleyerek net bir yargıya varmayı amaçlamaktadır. Örnek olay tarama modeli ile gerçekleştirilen araştırmalar genel tarama modelleri ile yapılanlara göre daha detaylı ve gerçeğe daha yakın bilgileri ortaya koymaktadır (Karasar, 2016).

Araştırmanın evrenini resim sanatı tarihinde yer alan dönem ve akımlardan romantizm akımı sanatçıları ve eserleri, örneklemini ise romantizm sınırları içerisinde var olan Fransız ressam Eugene Delacroix ve “Halka Önderlik eden Özgürlük” eseri oluşturmaktadır. Örneklemini belirlerken nitel araştırmacılar tarafından sıklıkla kullanılan amaçlı örnekleme türü kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme ilgilendiğimiz evrenin genel özellikleri hakkında eleştirel düşünmemizi ve bu temelden hareket ile örnek olay ya da durumu dikkatlice seçmemizi sağlayan bir türdür. Amaçlı örnekleme, özellikle üzerinde durmak istediğimiz özellik ve süreçleri gösteren bir durumu ya da olguyu seçmemize imkân tanımaktadır (Silverman, 2018).

Delacroix’ in resim sanatındaki yeri ve yapıtlarından olan “Halka Önderlik Eden Özgürlük” adlı yağlı boya resmin yaratımındaki sosyal gerçeklik olguları adlı araştırmada, veri toplama araçları olarak, kaynak kitaplar, tezler, süreli yayınlar ve görsel toplamada basılı kaynaklar ile çevrim içi kaynaklar kullanılmıştır. Tüm süreç alan uzmanları görüşleri ışığında gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR ve YORUM

Eugene Delacroix, 26 Nisan 1798 tarihinde Paris yakınlarındaki Charenton Saint-Maurice’de dünyaya gelmiştir. Fransız Devrimi’ ne katılmış ve bir ara Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Charles Constant Delacroix’in oğludur. Babasının Charls Delacroix olduğuna inanmasına rağmen bunun tersini kanıtlayan bulgular vardır. Buna rağmen gerçek babası hala belirsizdir ama birçok araştırmacı konu ile ilgili Delacroix’ nın annesinin ve yönetici Taleyrant ’ın yasak aşkından olduğuna

inanmaktadırlar. Bu inancı kanıtlayacak yeterli delil olmamasına rağmen ve önemsiz gözükmesine karşılık bu olay “Delacroix’ın yalnızlığının ve insanlarla arasına koyduğu mesafenin kaynağı olduğu düşünülmektedir (Herman,1952). Talleyrand’ın oğlu olduğu sanılan Eugene Delacroix, 15 yaşında annesi ölünce, ablasının yanında yaşamaya başlamıştır, bu durum onda travma sebep olmuş, yaşamında bu travmanın etkileri gözlenmiştir.

Yaştlarına göre daha güçsüz bir bedeni ve çekingenliği olan Delacroix, çocukluğunda seçeceği meslek ile ilgili henüz bir karara varmamıştır. Resme karşı bir ilgisi vardı, çevresi de bunun farkındaydı ama o henüz resmi bir meslek olarak seçeceğinin farkında değildi. Fırsat buldukça ve eline malzeme geçtikçe eskizler çizen Delacroix’i fark eden dayısı, onu dönemin önemli ressamlarından Pierre Guerin’ in atölyesine de götürmüştür. Burada büyük keyif alan Delacroix okul eğitimini tamamladığında biraz daha kendini bu atölyede geliştirmek istiyordu (Yetkin, 1966). Kraliyet Lisesi’nde resimdeki kabiliyetiyle hemen kendisini belli etti, ancak mesleki olarak resimle ilgili çok fazla düşüncesi yoktu. Entelektüel donanımı standartların üzerinde olan, dönemin önde gelen insanları ile güçlü ilişkileri olan sanatsever bir aile ortamında müzik ve tiyatro sevgisi kazanmıştır (Temel Britannica,1993). 1814’te annesinin ölümü ile duyduğu derin acı, geçinmek için çalışmak zorunda kalışı, ona ressamlığı meslek olarak seçmek kararını verdirmiştir. 23 Mart 1816’da Güzel Sanatlar Akademisine giren Delacroix, Pierre Guerin’nin atelyesinde resim eğitimine ciddi bir şekilde başlar. Dört dörtlük ama öznellikten yoksun ve donuk olan bu okul tekniğini benimseyemeyen Delacroix, kendi çevresinde canlı örnekler arayarak, dinmek bilmeyen merak duygusuyla zamanın en şaşırtıcı yeniliklerini: İngiliz karikatürlerini, Goya’ nın desenlerini eleştirecek, sonraları İngiliz peyzajcıları ile temas edince, en gizli dileklerine cevap veren yetileri kendinde keşfedecek ve kendini geliştirecektir (Yetkin, 1966).

Görünüşte ufak tefek ama engin bir ruha sahip olan Delacroix, çarpıcı bir üslupla güçlü konular işleyerek insanları sarsmak istemiş ve genelde başarılı olmuştur (Cumming, 2008). Eugene Delacroix şüpheciliğin, züppeliğin, hoşgörünün, şiddetin, despotluğun, kibarlığın ve şefkatin bir dahi elinde birleşimidir. Tam bir sanatçı duruşu olan yaşamı sorup sorgulayan, iç çatışmasını ve sanatsal gücünü özgürce resimlerine aktarabilen bir ressam olarak yaşamını sürdürmüştür (Herman, 1952)

Yaşamı boyunca sanatını güçlendirmek için hep yeniliklere açık olmuştur. Örneğin dönemin akımlarından biri de oryantalizmdir. Romantik ressamların çoğu batının gözü ile doğuyu keşfetmek için çalışmalarında Osmanlı ve Arap konularını işlemişlerdir. Işığın etkisiyle baharat renklerini ustalıkla kullanması bu süreçte edindiği bir özelliktir (Garber, 1981). Bununla birlikte akranı olan farklı sanat dallarından

arkadaşları ile de sanatsal bağlamda estetik kaydı temelli paylaşımlarda bulunuyor ve disiplinler arası tecrübeleri elde etmek istiyordu. Örneğin Delacroix resim sanatının sorunlarıyla müziğin ilkeleri arasında bağlantı kurmaya da çalışmıştır. Chopin’le yakın dostluğu ona çok şey katmıştır. Chopin müzikte çok seslilik için armoni ve kontrpuan konularında onu aydınlatmaktadır” (İpşişoğlu, 1994).

Hem romantizm hem de oryantalizm sınırları içerisinde önde gelen eserlere imza atan Delacroix’ın kuşkusuz en tanınmış eseri Halka Önderlik Eden Özgürlük tablosudur. 260 x 325 cm tuval üzerine yağlı boya tekniği ile yaptığı bu tablo onun hem ustalık eseri niteliğinde hem de okumasını bilene dönemin Fransız halkının yaşadıklarını kitap gibi anlatan bir baş yapıt.

Görsel 1. Halka Önderlik Eden Özgürlük, 260 x 325cm Louvre: Paris

Görsel 1’de yer alan Halka Önderlik Eden Özgürlük adlı tablo, Fransız devrimi ile doğrudan özdeşleşen ve Fransız devrimi ile ilgili birçok kaynakta karşımıza çıkan eserdir. Fransız devrimini hazırlayan sebepler ile paralellik göstermiş olması, dönemin sokak çatışmalarındaki anı, atmosferik olarak yansıtmışından dolayı Fransız devrimi ile özdeşleştirilmişmiş olmasının haklılık payı bulunmaktadır. Ancak, tablonun asıl konusu 1830 Temmuz devrimidir (Jones, 2005). Her ne

kadar dönemin siyasi olayından sonra yaşananları betimlemiş olsa da Fransızlar için aslında bir halk destanına imza atmıştır.

Büyük bir milliyetçilik duygusu ile şekillendirilmiş resimde Fransız bayrağının üç rengi ustaca kurgulanarak, resmin tüm yüzeyinde dengeli bir şekilde dolaşmaktadır. Öncelikle, resmin tepe noktasında kadının elindeki bayrakla gösterilmiştir. Bu bayrağı hareket olarak kadının yanındaki çocuğun kaldırdığı silah tekrar etmektedir. Kadının beyaz bluzunun verdiği hareketi, çocuğun beyaz fular devam ettirmektedir. Çapraz yapıda olan bu hareket ilişkisi, ulustan vatandaşa, oradan gelecek nesle bir silsileyi temsil etmektedir. Kadının önünde yalvarır gibi duran figürün kıyafetlerinde de kırmızı ve mavi kullanılmıştır. Ayakları dibindeki yarı çıplak cesedin gömleği beyaz, çorabı mavidir. Bu iki figür kompozisyonda birbirini takip ederek kadına ulaşmakta, ayrı ayrı verilen renkler kadının elindeki bayrakta, hareketin tepe noktasında, üç renk olarak tamamlanmaktadır. “Bu şekilde Delacroix, krallığın yerine özgürlüğü sağlayacak olan Cumhuriyetin uğruna ölünecek değerde olduğunu, kadın ile de özgürlüğü vurgulamaktadır (Wiseman, 1998).

Delacroix bu eseriyle birlikte, dönemin milli duygularını ve düşünce yapısını bir oratoryo tavrı ile güçlü bir şekilde ele aldığı için, resim ile ilgili çok güzel tepkiler alacağını düşünmekteydi. Ancak sonuç böyle olmadı. Hatta proleter bakış açısıyla resim o kadar tehlikeli görüldü ki 1855 yılına kadar resim sergilenmedi. Daha sonra devlet tarafından belgesel nitelikli bir eser olarak satın alınsa da elinde bayraklı göğsü açık kadın, şiddetle çarpışmaya giden topluluk ve önde ölen insanlar gibi devrimci fikirleri fazlasıyla yansıttığı için uzun süre resim halktan gizlenmiştir. Çünkü her sosyal sınıftan bireyler bu eserde özgürlük adına savaşılmaktadır. Monarşi taraftarları hariç herkes sokakta çarpışmakta ve devrimi desteklemektedir. Delacroix bunu savaşanlara farklı sembol şapkalar giydirerek anlatmıştır. Bu şapkalar yüksek şapka, bere ve kumaş şakladır. Bu şapkaları giyen insanlar toplumun farklı sınıflarını temsil etmektedir (Cumming, 2008).

Görsel 2. *Halka Önderlik Eden Özgürlük Eserinden Ayrıntı, Kadın Figürü*

Görsel 2’ de yer alan kadın figürü detayı eserin en önemli elemanıdır. Esere adını veren karakterdir. İlk başta bu figür ile birlikte resim çok büyük tepki çekmiştir. Üçgen kompozisyonun en vurgulu yerinden olan göğsü açık kadın, ilk görenleri şaşkına çevirmiş, insanların ona karşı nasıl bakılması gerektiği ile ilgili endişeye düşmelerine sebep olmuştur. Halbuki resim sanatındaki kadın çıplaklığı hep tanrıça figürü ile sembolik bir anlamda kullanılmıştır. Bu eserdeki kadının kıyafetlerinin göğsünden sıyrılması cinsellik ile ilgili bir mesaj vermekten çok kahramanlığı vurgulamaktadır. Çünkü normal bir günde herkes vücudunun özel yerlerini dikkatli bir şekilde kıyafetleri ile gizler. Ancak buradaki kadının vatani ile ilgili amacındaki kararlılığı, kıyafetinin sıyrılıp göğsünün görüldüğünü fark etmeyecek kadar güçlüdür. Bu resimde yer alan kadın tamamen soyut bir kavramın yani özgürlüğün ifadesidir (Wiseman, 1998). Delacroix’in bu resminden sonra kadınların resimlerde kullanılışındaki sembolik anlam değişmiştir (Zerilli, 1982).

Görsel 3. Halka Önderlik Eden Özgürlük Eserinden Ayrıntı, Başında Fular Olan Adam

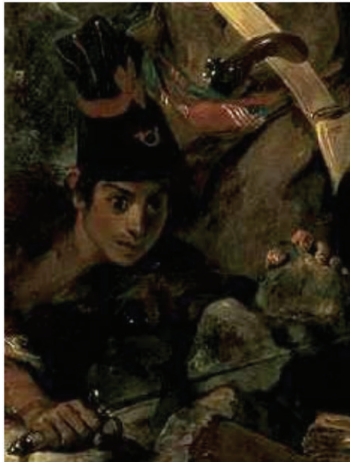
Görsel 3’ de yer alan başında fular olan adam figürü aslında ilk bakışta kişinin cinsiyeti ile ilgili net bir fikir vermemektedir. Kadın da olabilir adam da belki de sadece insanı temsil etmek istemiştir Delacroix. Buradaki kişi şehre gelmiş bir çiftçidir. Çarpışmalar sırasında ağır yara almış ve durumunun kötü olduğunu farkındır ama yine de ağır bir şekilde de olsa kadının, yani özgürlüğün önünde doğrulmaya çalışmaktadır. Kişi son nefesini vermeden özgürlüğe son bir kez daha bakmaktadır. Delacroix’ın bu ağır yurttaşın kıyafetlerinde bayraklarının renkleri olan beyaz, kırmızı ve maviyi kullanmış olması, kişiyi metaforlaştırmaktadır.

Görsel 4. *Halka Önderlik Eden Özgürlük Eserinden Ayrıntı, Ellerinde Silah Olan Çocuk*

Görsel 4’ de yer alan ellerinde silah olan çocuk özgürlüğü temsil eden kadının hemen yanında bulunmaktadır. Bu genç, Hotel de Ville yakınlarında öldürülen gerçek bir kahramanı temsil etmektedir. Silahların ve boynunda asılı olan çantanın ona ait olmadığı ilk bakışta belli olmaktadır. Büyük olasılıkla bunları yerde ölü bir askerden almıştır. Burada ki çocuk ile asıl anlatılmak istenilen adaletsizliğin karşısında duran gençliktir. Örneğin kafasındaki kadife siyah bere Paris’ li öğrencileri anımsatmaktadır (Cumming, 2008).

Görsel 5. *Halka Önderlik Eden Özgürlük Eserinden Ayrıntı, Kaldırımındaki Çocuk*

Görsel 5’ de yer alan kaldırımdaki çocuk ile birlikte gençliğin ne kadar içtenlik ile bu amaçta var olduğunu göstermektedir. Bir elinde kamçısı diğer elinde ise kaldırımdan söktüğü taşı ile saldırmaya hazır bir şekilde resmedilmiştir. Elinde belki güçlü silahlar yok ama bakışlarından da anlaşılacağı üzere güçlü bir inancı var.

Görsel 6. Halka Önderlik Eden Özgürlük Eserinden Ayrıntı, Kılıçlı Adam ve Şapkalı Adam

Görsel 6’ da yer alan kılıçlı adam ve şapkalı adam görselleri toplumun farklı kesimlerinden kişilerin omuz omuza bu savaşta var olduklarının en önemli kanıtlarından biridir. Kılıçlı adamın kıyafetlerinden onun bir işçi olduğu anlaşılmaktadır. Şapkalı adamın ise kıyafetlerinden bir burjuva olduğu anlaşılmaktadır. Bir burjuva ile işçi aynı amaç doğrultusunda büyük bir motivasyon ile savaşmaktadırlar. Dönemin Fransız halkında sınıf ayrımları çok keskin çizgiler ile ayrılırken burada özgürlük için o ayrım kalkmıştır. Eserdeki şapkalı adamın yüzü Delacroix’ e benzetilmektedir. Ancak Delacroix bu eserindeki tüm karakterleri birer sembol olarak resmetmiştir (Brown, 1984).

Görsel 7. *Halka Önderlik Eden Özgürlük Eserinden Ayrıntı, Yerde Yatan Ölüler*

Görsel 7’ de yer alan yerde yatan iki ölü kişi ordu ile isyancılar arasındaki şiddeti açıkça ortaya koymaktadır. Yarı çıplak yerde yatan ölü ile Charles yönetimindeki bir asker ayakların birbirine karşı gelmiş zıt harekette yerde yatmaktadır. Burada her iki taraftan da ağır kayıpların verildiği sonucu sembolize edilmektedir.

Görsel 8. *Halka Önderlik Eden Özgürlük Eserinden Ayrıntı, Notre Dame Katedrali*

Görsel 8’ de yer alan katedral, özgürlüğü temsil eden kadının arkasında yer almaktadır. Kadının arkası toz ve silahların dumanları ile bir kaos ortamı yaratmıştır. Bu kaos içerisinde Notre Dame Katedrali görünmekte ve üzerinde Fransız bayrağı olduğu gözlenmektedir. Bu da isyancıların yavaş yavaş başarı ile ilerlediklerini temsil etmektedir.

Görsel 9. Halka Önderlik Eden Özgürlük Eserinden Ayrıntı, Barikat ve İmza

Görsel 9’ da görülen barikatlar savaşların sembolleridir. İsyancılar barikatlara bazen sığınmakta bazen de onlardan güç alarak saldırıya geçmektedir. O ana doğrudan tanık olan ve bir çok savaşçıyı tecrübe etmiş barikatların üzerine Delacroix, isyancıların kanını ifade eden kırmızı renk ile imzasını atmıştır. Bu da onun durumu ne kadar içselleştirdiğini göstermektedir (Cumming, 2008).

SONUÇ

Nitel araştırma yaklaşımlarından betimsel nitelikte olan örnek olay tarama modeline göre şekillendirilen araştırma sonucunda resim sanatında romantik dönemin öncü sanatçılarından biri olan Eugene Delacroix’ in resim sanatındaki yerini, Fransız ihtilali ve 1830 Temmuz Devrimi ile Fransızlar için özgürlüğün temsili olan “Halka Önderlik Eden Özgürlük” adlı yağlıboya resmin yaratımındaki sosyal gerçeklik olguları incelenmiştir. Araştırma sonucunda Fransız devriminin özgürlükçü yapısının sanatı etkilediği ve sanatçıların özgürce kendilerini ifade edebileceği ortamda duygu ağırlıklı eserler ürettikleri ortaya konmuştur. Bu süreç sanat tarihinde romantizm akımı olarak adlandırılmaktadır. Romantizm sınırları içerisinde sanatçılar içinde bulundukları koşullardan

ve tinsel ihtiyaçlardan beslenerek eserlerini şekillendirmişlerdir. Bunun en güze örneklerinden biri Delacroix'in Halka Önderlik Eden Özgürlük adlı yağlı boya tablosudur. Bu tablo 1789 Fransız devrimi sürecinde başlayan ve 1830 Temmuz devriminde tekrar canlanan, monarşiden demokratik düzene geçme isteği ile şekillenmiş önemli bir eserdir. Bu eserde yoğun bir figüratif anlatım bulunmaktadır. Her bir figürün bir işlevi ve anlamı bulunmaktadır. Üçgen kompozisyon ile şekillendirilmiş eserde, üçgenin en zirve noktasında elinde bayrak ile özgürlüğü temsil eden kadın bulunmaktadır. Eserde farklı sosyal sınıflardan ve yaşlardan bireyler bir amaç doğrultusunda birlik olarak özgürlük için savaşmaktadırlar. Resimde her ne kadar kaos ortamı yaratılmış olsa da milli birlik ve hedef için resmin bütünü Fransız bayrağı renkleri ile oluşturulmuştur. Araştırma sonucunda, Delacroix' in resim sanatına önemli bir yeri olduğu ve yapıtlarından olan Halka Önderlik Eden Özgürlük adlı yağlıboya resmin yaratımında dönemin sosyal gerçeklik olgularının etkili olduğuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Brown, R.H. (1984) *The Formation of Delacroix's Hero between 1822 and 1831*, The Art Bulletin, Vol. 66, No. 2 (Jun., 1984), pp. 237-254
- Cumming, R.(2008). *Görsel Rehberler Sanat*. İstanbul: İnkılap Yayınevi
- Davies, N. (2006). *Avrupa Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi
- Garber,F.(1981). *Beckford, Delacroix and Byronic Orientalism*, Comparative Literature Studies, Vol. 18, No. 3 (September, 1981), pp. 321-332.
- Gökkaya, A. K. ve Yeşilbursa,C. C. (2008). *Yeni ve Yakınçağ Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi
- Herman, J.W.(1952). *Lives of Famous French Painters-From Ingres To Picasso*. 1st printing. U.S.A: Cardinalİprişoğlu,N.(1994). *Resimde Müziğin Etkisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Karasar, N. (2010). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. 23. Basım. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Krausse, A.C. (2005). *Rönesans'tan Günümüze Resim Sanatının Öyküsü*. İstanbul: Literatür yayıncılık
- Kürkçüoğlu, Ö. (2003). *Siyasi Tarih*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Sanat Şaheserleri En Büyük Ressamlar. (1968). *Eugene Delacroix*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları
- Sander, O. (2003). *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*. 11. Basım. Ankara: İmge Kitabevi
- Seignos, C. (1960) *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*. İstanbul: Varlık Yayınları
- Silverman, D. (2018). *Nitel Verileri Yorumlama*. (Çev. Ed. Erkan Dinç). Ankara: Pegem
- Temel Britannica.(1993). *Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi*. Cilt 5. İstanbul: Ana Yayıncılık
- Wiseman, M. (1998). *Gendered Symbols*, The Journal of Aesthetics and Art Criticism , Vol. 56, No. 3 (Summer, 1998), pp. 241-249
- Yeliseyeva, N. (2009). *Yakın Çağlar Tarihi*. İstanbul: Yordam Kitabevi
- Yetkin, S. K. (1966). *Büyük Ressamlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 11. Basım. Ankara: Seçkin Yayıncılık

Zerilli, L.(1982). *Motionless Idols & Virtuous Mothers: Women, Art, And Politics In France 1789-1848*. Berkeley Journal of Sociology, Vol. 27, Special Feminist Issue (1982), pp. 89-126 Published by: Regents of the University of California